

DE
DROOM

Vercors

A·A·M·STOLS

DE DROOM

VERCORS

DE DROOM

Vertaald door Clara Eggink

A. A. M. STOLS
'S-GRAVENHAGE

1947

15.06.2026

Oorspronkelijke titel: *Le Songe*.

Le Songe, geschreven in november 1943, werd voor het eerst in Zwitserland gepubliceerd in het tijdschrift *Traits* in het begin van 1944, vervolgens in het eerste niet-clandestiene nummer van *Les Lettres Françaises* in september 1944.

HEEFT het u nooit gekweld? Wanneer u in gelukkige tijden – liggend in de zon op het warme zand, of gezeten voor een gebraden haantje die door een stevige bourgogne begoten werd, of ook in het vuur van een van die opwekkende en openhartige discussies, bij een geurende kop zwarte koffie – de gedachte overviel, dat deze eenvoudige vreugden niet zulke vanzelf sprekende zaken waren. En gij u zelf gedwongen voelde te denken aan bevolkingen van streken in Indië of elders, stervend aan de cholera. Of aan de Chinezen van het Midden, bij dorpen tegelijk bezwijkend onder den hongersnood; of aan anderen, die door de Jappen afgeslacht of gemarteld werden en hun einde vonden in de vuurhaard van een locomotief.

Was het voor u geen kwelling dat u hen niet meer kon bieden dan een gedachte – was het zelfs wel een gedachte? Waren het niet slechts vage beelden, die in u opkwamen? Schimmen veel onwerkelijker dan de koesterende zomerwarmte, de geur van de bourgogne, de prikkeling van de discussie. En toch gebeurde dit ergens, u wist het en had er zelfs bewijzen van: onbetwistbare verslagen, foto's.

U wist het en soms deed u serieuze pogingen om iets meer te voelen dan een verstandelijke verontwaardiging, pogingen om mee-te-lijden.

Zij waren tevergeefs. U voelde zich in uw huid gevangen als in een kerker. Onmogelijk te ontsnappen.

Soms kwelde u dit en probeerde u zich te verontschuldigen. 'Te ver weg' dacht u. Als deze dingen nu nog in Europa gebeurd waren! Zij zijn daar gekomen: eerst in Spanje, aan onze grenzen. En in uw geest namen zij al meer plaats in. Ook in uw hart. Maar wat het *voelen* wat het *meevoelen* betrof... Hoe realistischer was de geur van uw koffie en de smaak van uw verse croissants.

U beperkte zich tot Frankrijk, tot Parijs, zoals men wel zegt: *Wij zullen slag leveren aan de Marne, aan de Seine, aan de Loire*. Weldra waren het uw eigen vrienden van wier gevangenneming, deportatie of dood iedere dag u de tijding bracht. Deze slagen werden tragisch door u gevoeld. Maar wat verder? U bleef gevangen in uw eigen oord van lijden zonder uitzicht. En de zon in de straat, de zwoelte van een alkooft, de magere ham van de zwarte markt waren werkelijker dan de doodskreten van hen, wier handen en voeten men ergens bezig was te verschroeiën.

Toch is het mij gelukt deze armzalige afzondering te verbreken. De verbeelding overdag onmachtig is, krijgt in onze slaap een wonderbaarlijk vermo-

gen. Verbeelding? Goed. Laten wij het zo noemen, als gij dat wilt. Zelf heb ik hierover andere gedachten. Ik heb in mijn droom vreemde dingen gezien, die noch door de verbeelding, noch door het onderbewustzijn verklaard kunnen worden. Gebeurtenissen, die, terwijl ik daarvan droomde, mijlen hier vandaan voorvielen. Ik kan het niet bewijzen, natuurlijk; er zijn op dit gebied nooit bewijzen. Maar wat ik in bepaalde slaaptoestanden doorleefd heb, is voor mij het afdoende bewijs, dat er een wijd verspreid bewustzijn bestaat, een soort wereldbewustzijn dat om ons zweeft, waaraan wij soms in onze slaap deelhebben in enkele uitverkoren nachten. In deze nachten ontsnappen wij inderdaad aan onze kerker, kunnen wij eindelijk verder zien dan onze gevangensmuur...

2026

IN een van die nachten liep ik door een kaal landschap. Ik bewoog mij moeizaam voort. Het hemeldak lag uiterst laag en hier en daar hingen er stukken naar beneden, als flarden gescheurd gaas die over de grond sleepten en zich vasthaakten in de wortels. Ik probeerde deze flarden te omzeilen en zocht ertussendoor een weg, omdat ik anders niet alleen meteen in een dichte nevel verdwaald zou zijn, maar ook omdat hun dikte voelbaar was in de zware weerstand, die zij boden. Ik moest ze voor mij uitduwen, ze optillen als zware gordijnen van vaal damast. Ik putte mij uit en vorderde nauwelijks. De aarde was zwart. Zij was vochtig en sponzig. De stappen tekenden zich erin af, eerst als ondiepe kommen, die zich weldra vulden met roetkleurig water, waarin stukjes verkoold mos en verrot hout ronddreven.

Er hing een geur, een vreemde geur, niet van humus of ontbinding, maar een gemengde geur van etter en zweet. Zij deed mij walgen en maakte mij angstig. Ik liep moeizaam en begon mijn eigen sporen terug te vinden. Bewoog ik mij dan in een cirkel? Ik probeerde die te ontwijken en een rechte lijn te volgen. Maar steeds hervond ik mijn voetstappen, die hoe langer hoe dichter op elkaar lagen. Al snel strompelde ik door een zwarte en ijskoude modder waarin de voetsporen elkaar doorkruisten, alsof zij van duizenden mensen afkomstig waren.

Toch was ik alleen. Het leek alsof ik een eeuwenoude eenzaamheid met me meesleepte. Het enige wat misschien deze eenzaamheid doorbrak was een herinnering. Zo-even, voordat ik mij hier bevond, moest ik een rivier zijn overgestoken, ongetwijfeld. En twee zwanen, twee zwarte zwanen, waren, geloof ik, bij mijn nadering opgevlogen. Ik herinnerde het mij slecht, behalve hun ontzaglijke schaduwvormen, terwijl zij over mijn hoofd vlogen. Ik herinnerde mij het geluid van hun vlucht, het geluid van de wind in hun veren, en die ijzige adem tegen mijn voorhoofd. Ook deze herinnering maakte mij bang.

Ik weet niet wanneer ik mij ervan bewust werd niet meer alleen te zijn. Voor mij uit liep iemand. Ik wilde sneller gaan, die vage gedaante inhalen. Ik zag haar nooit duidelijk, steeds weer bevond er zich tussen ons een of andere nevelsluier. Bij momenten vervaagde alles en bleef er in mijn hart een afschuwelijke leegte over. Dan zag ik haar weer, onzeker en slingerend, grijs en zwijgend.

Vrij plotseling was zij aan mijn zijde. Ze liep naast mij met dezelfde stap als de mijne, slap en geluidloos. Ik zag dat de gedaante het afschuwelijk magere lijf van een man was. Zijn gelaat was bleek en vierkant, hij had een eigenaardige glimlach. Zijn arm strekte een lange benige hand voor mij uit, als om mij iets aan te wijzen.

– Ik zie het niet, zei ik.

Ik sprak niet tot een onbekende. Ik bedoel, dat hij op dat moment geen onbekende voor mij was. Wij kenden elkaar heel goed en tal van gezamenlijke herinneringen bonden ons. Ik vroeg hem dus:

– *Wat wijst u mij aan? Ik zie niets.*

Hij gaf geen antwoord, maar bewoog zijn uitgemergelde hand met gestrekte wijsvinger ietwat ongeduldig heen en weer.

– *Maar antwoord dan toch!* riep ik uit.

Toen keerde hij mij zijn vreemde gelaat toe, zijn glimlachend, maanachtig en verwoest gelaat. Hij opende zijn mond en ik zag zijn afschuwelijke tong, verwrongen, verschrompeld, zwart en stukgereten, die zich oprolde als een slak. En ik herinnerde me dat ze inderdaad zijn tong met gloeiend ijzer verschroeid hadden. Ik zag haar trillen als die van een mannetjesgans die bijten wil. Deze uiterste inspanning om te spreken was hartverscheurend en onverdraaglijk. Ze vervulde mij met een afschuw die ik niet door mijn medelijden en woede kon overwinnen. Ik wende me af en wilde twee andere menselijke gedaanten die links van mij langzaam voorbijtrokken tot getuige roepen, maar het uiterlijk van deze mannen benam mij de adem. Zij waren zo uitgemergeld dat ik niet begreep waar zij de kracht vandaan haalden om hun last te torsen: een reusachtig stuk ijzer in T-vorm, ruw en verroest, dat hun schouders stukreet.

Zij liepen zwijgend en met een lugubere traagheid en ik hoorde alleen hun adem als een stotend gekreun. De eerste strekte zijn hoofd naar voren: de schedel leek ontzaglijk groot boven het gezicht waarvan het vel op het been kleefde. In zijn nek was een door twee pezen omgeven holte waarin je een vuist had kunnen steken. De korte en zwarte haren zagen er stoffig uit. Op sommige plekken waren zij door zweet vastgeplakt, op andere zag je de blote huid; op deze zieke, kale plekken hadden zich korsten gevormd, waarvan er enkele bloeden. Zijn metgezel was kleiner. Het stuk ijzer drukte zwaarder op zijn schouder en verwondde hem pijnlijk. Zijn gelaat was in ontelbare rimpels geplooid als een half leeggelopen kinderballon. De huid was askleurig. De ogen puilden zo uit hun kassen, dat je verwachtte ze als knikkers eruit te zien rollen; het oogwit was vol krasen. Ik zag ook, dat een van zijn oren half van zijn hoofd was afgescheurd en een bloederige wond vormde met twee omgekrulde en vochtige lippen. Beiden trokken als schimmen voorbij, maar zij werden door anderen gevolgd. Het was alsof mijn voeten een centenaar zwaar waren en niets had mij tot het zetten van een stap kunnen bewegen. Ik zag een halfnaakte romp in lompen gehuld; de ribben gingen als een blaasbalg op en neer, en onder de maag, die zo hol was, dat zij zichzelf opgeslokt scheen te hebben, zwol de buik van krachtsinspanning op, en onder de kleding zag men bij iedere pas griezelige weke gezwollen bewegen.

Ik zag een man wiens lijf nog zwaar en huidkleurig was, terwijl zijn armen en benen al paars en uitgemergeld waren. Om zijn bleke ogen, die de blik van een blinde hadden, waren inkt-kleurige kringen, en hoewel de kou mij tot op het been verstijfde, waren zijn haren, zijn hemd door zweet vastgekleefd. Een andere had er bijna gewoon uitgezien, als zijn neus, zijn slapen, zijn oren niet overdekt waren geweest met harde nerven als van een blad. Een wat ontstoken neusvleugel was op een eigenaardige wijze opgezet, alsof een muis er 's-nachts aan had geknaagd. Een andere, tussen wiens sleutelbeenderen zich twee diepe holten vertoonden, droeg moeizaam een ontzaglijke buik voor zich uit, die tussen zijn dijnen leek te zijn gezakt. Een ander had onder zijn oksels zulke gezwollen klieren, dat je zou denken dat zij als darmen onder de huid lagen. Allen hadden een vreemde huid, troebel als verzurende melk, als was met aarde bezoe-deld, geschonden door uitslag, kloven en puisten, alsof het gestel in opstand was gekomen en zijn verzet had willen uiten in deze rode kreten of in dit bleke gekreun.

Hun leeftijd? Ik zou het niet kunnen zeggen. Zeker alle leeftijden, maar hoe kon ik dat weten? Op het eerste gezicht zou ik zeggen: *Oud, heel oud*, maar zou dit direct hebben teruggenomen. Ongetwijfeld waren er zelfs heel jonge bij. Ik zie nog, opduikend uit de nevel, dat aangrijpende gelaat... Die tere, fijne lippen, half open in een pijnlijke trek, waartussen kleine zeer witte tanden waarvan er verschillende ontbraken.

En daar omheen die zinkkleurige huid, vol groeven, als bij een oude boer... De drie diepe rimpels waarop zachte, blonde krullen vielen... En die weggezonden overgrote ogen tus-sen okerkleurige oogleden, die verkreukeld waren als fijn vloei-papier, dat men reeds lang gebruikt heeft... Een ander had een voorhoofd, dat nog helemaal wit en glad was zoals je dat slechts hebt op je zestiende jaar. Maar het gezicht daaronder scheen door een onverklaarbaar ongeluk misvormd. Van de ogen zag je niets anders dan een koortsige pupil, verzonken in een oogvlies, rood als een wond. De bloedeloze mond zonk weg tussen twee ontstoken groeven die als bogen de wangen van neus tot kin doorploegden. De hals was nog sierlijk, glad en soepel als die van een jong meisje.

De mist was opgetrokken. Ik kon nu het landschap om mij heen zien, althans als je dit een landschap noemen kon: een nauwelijks golvend keteldal, waarvan één kant zich in de verte verloor in een vuile nevel; de andere zijden liepen op naar vormeloze heuvels. Overal zwarte, modderige en klonterige aarde. Geen enkele boom. Nergens een plekje groen, waar men zijn blik op kon laten rusten. De hemel was even zwart als de grond. In een inzinking, die men wel een vallei moest noemen, ontwaarde ik blokvormige bouwsels, die zwart als de hemel en de aarde waren, maar nog troostelozer, nog somberder, omdat ze in het gelid stonden. In rijen van tien, dertig in elke reeks. Voldoende om een vijfentwintig duizend man in onder te brengen.

In het midden stond een hoger gebouw, dat vroeger wit was geweest, met een bakstenen schoorsteen er op die ooit rood was geweest en nu zwart zag zoals de rest, als de rook die hij uitspuwde. Daarheen richtte ik mijn schreden. Ik zette me weer in beweging. Het was nog ver en mijn hart woog zwaar. De aarde klonterde aan mijn voeten en waar ik ook keek, mijn ogen ontmoetten slechts diezelfde groepen uitgehongerde wezens, magere schimmen, die verpletterd werden onder allerlei lasten die zij in deze angstaanjagende stilte verder droegen....

Stapels zware planken, zakken cement, balken van ijzer... Er waren ook andere in het zwart geklede gestalten; deze waren flink en vlug. Deze mannen droegen alleen een knuppel. Zij liepen tussen de groepen door, en waakten ervoor dat er geen stilstand kwam. Toen ik langs een wal liep, kruiste ik een deerniswekkend span mensen.

De man die achterliep had zich laten vallen en het uiteinde van de plank die hij droeg losgelaten. Hij lag in zijn volle lengte uitgestrekt met zijn gezicht in de modderige aarde. Zijn metgezel, die hem was voorgedaan, stond nog op zijn benen; gebogen, onbeweeglijk leek hij zijn kruis te dragen. Hij verroerde zich niet, hij keek niet en ongetwijfeld dacht hij niet; hij leek een van die arme, afgestompte paarden die met hangend hoofd op de zweep wachten die ze weer voort zal drijven. Ondertussen probeerde een toegeschoten zwarte man met knuppelslagen de uitgeputte man op te laten staan.

Walging maakte zich van mij meester, het leek mij dat de man niet anders kon dan sterven onder de slagen. Maar nee. Hij richtte zijn uitgemergeld karkas op, hij tilde zelfs de plank weer op, en wankelend begaf het span zich weer op weg. Een eind verder zag ik een alleen lopende man, dubbelgebogen onder een baal zwaarder dan hijzelf, een geraamte waar de bleke huid als een zak omheen hing.

De rand van zijn kapotte schoenen was vochtig van het bloed en de etter van zijn stukgelopen hielen. Hij liep te braken, of beter gezegd: hij probeerde een karige gal op te geven, die langs zijn kin en hals droop. Zijn maag trok zich in afschuwelijke krampen samen en een zwarte man gaf hem moed door zijn lendenen met knuppelslagen te bewerken.

Er waren ook mensen die minder uitgeput waren. Zij hadden nog uitdrukking in hun ogen. Was dat beter te verdragen? Je las er niets dan ellende en angst in. Hun botten staken nog niet door hun vel heen, maar dit begon toch al dat rimpelige, korrelige en bleke uiterlijk te krijgen, waarmee het aansluitende verval zich aankondigde. Men vermoedde reeds ongezonde zwellingen die weldra oedeem zouden worden, rode vlekken die spoedig zweren zouden zijn, lijk-keurige waterzucht-plekken die zich snel zouden opvullen met etter. Ik weet niet of het niet nog ellendiger was ze bijna gezond te zien en te weten wat er van hen worden zou. Ik ging verder. Ik had het afschuwelijk koud. Ik weet niet of het door de noordenwind of door het verdriet kwam, uit mijn ogen liepen gloeiende tranen langs mijn gezicht.

Ik ging verder. Dicht bij een berg cementzakken lag een ineengekrompen lichaam. Het was duidelijk dat het een dode was. Een zwarte man keerde het met het uiteinde van zijn knuppel om, zoals men een op het strand aangespoelde zeekwal omdraait en trok daarbij een half vies, half onverschillig gezicht. Ik zag het gelaat van een lijk dat door de dood van al zijn onreinheden was gezuiverd en mooi was – mooi in zijn herkegen schoonheid. Ik had graag weg willen vluchten; maar ik kon niet. Ik kon slechts met loodzware passen voortgaan. En steeds moest ik mij in een cirkel bewegen. Want het voelde alsof ik verscheidene keren dit lugubere paar ontmoette, de zwarte man die in ongevoelige minachting met het uiteinde van zijn knuppel het roerloze lichaam aan zijn voeten plaagde. Ik ging verder. Langs een modderpoel lopend, trapte ik op iets week. Mijn hart bonsde en ik maakte een sprong. Het was een hand. De palm van een hand. Deze hand behoorde aan een op zijn rug liggende man, de armen als een kruis uitgestrekt. Het magere gezicht bewoog nog licht en de ogen hielden hun vage blik op mij gevestigd. Het leek mij of ik door een zeedrocht, een poliep werd aangekeken. Ach, het was niet uit te houden! Ik had deze man niet kunnen aanraken, nee, voor niets ter wereld. Ik verwijderde mij, ik vervolgde mijn weg, met moeite mijn zware voeten voortslepend. Maar toch kon ik het achter mij klinkende geluid van de knuppel op botten niet ontwijken.

Vele andere dingen moet ik gezien hebben die mijn geheugen ontschoten zijn. Ik herinner mij op enige afstand van de barakken en nauwelijks zichtbaar in de rook, die door de wind in flarden werd gescheurd, een groep van een honderdtal mannen. Zij stonden in de houding, in een rechte rij; een schamel valiesje of bundeltje lag aan hun voeten met de afgetrapte schoenen, die in de ijsskoude modder weekten. Zij leken gezonde mensen, hoewel zij allen merkwaardig bleek zagen als Brussels lof, dat in kelders wordt gekweekt.

Alleen hun oren waren door de noordenwind rood gewaaid, en al die paren oren waren luguber en komisch tegelijk.

Hoe lang stonden zij daar al? In hun gelederen vertoonden zich gapingen, sommigen waren gevallen, men liet ze liggen waar zij gevallen waren. De roerloosheid van de anderen deed in de beweeglijke rook onwezenlijk aan, maar zij werd verklaard door de aanwezigheid van enkele zwarte mannen die met hun knuppels onder de arm rondliepen, en zich in hun handen wreven om die te verwarmen. Ik ging aan hen voorbij. Zullen, zo vroeg ik mij af, er op deze wijze steeds, en steeds weer anderen komen? En waar bracht men hen onder? Plotseling herinnerde ik mij de dode, en de anderen, en het nummer dat ik gezien had op de schouder van de zwijgende man, honderdzestigduizend en nog wat, en die barakken, op hoevelen waren zij berekend? Ten hoogste dertigduizend man. En toen woei er een wolk rook naar mij toe die mij op de keel sloeg...

Ik ademde zo'n weerzinwekkende stank in, dat ik over mijn hele lichaam kippenvel kreeg. Een lucht van zwavel, maar vooral een afgrijselijke geur van verbrande beenderen en lijken. En ik keek met ontzetting naar het grauwe gebouw en zijn in rooksierten gehulde spookachtige schoorstenen met een rilling van afschuw begreep ik zijn sinistere betekenis. Hier is er een leegte in mijn geheugen.

Het was alsof deze rook en mijn angst een giftig mengsel vormden, en mijn bewustzijn dood was. Het lijkt mij of ik lang in deze rook heb rondgedwaald. En toch, ja toch zie ik sommige dingen weer terug – eenzame eilanden in mijn herinnering. Ik zie weer mijn metgezel met zijn verbrande tong. Zijn vierkant bleek en gekweld gezicht, dat mij steeds aankijkt met die geheimzinnige en ijzige glimlach – en nu dringt het tot mij door dat het de glimlach was van Yorrick.¹ En hij toont mij zijn handpalmen die evenals zijn tong verbrand zijn en overdekt met etterende zweren en bloedende, zwarte vellen. En hij glimlacht, hij glimlacht. Ik herinner mij verder een man, die hard loopt, en ik vraag mij af hoe het mogelijk is dat hij hard kan lopen op dergelijke enorme, misvormde en gewonde voeten, op zulke stokachtige benen die in het omvangrijke kniegewricht als een cardanas bewegen en toch loopt hij hard en in het voorbijgaan hoor ik zijn

1 YORICK is een personage uit *Tristram Shandy* (ca. 1763) van Laurence Sterne. Het is een goedmoedige, ironische dominee met een karakteristieke, melancholieke glimlach. Vercors' verwijzing maakt die glimlach – in de context van rook, verbranding en ontreddering – tot een grimmige, macabere echo van menselijkheid.

schor en haastig hijgen, waarvan ik niet weet of het zijn gebrek aan adem of zijn angst verraadt. Er is ook een snikkend kind, dat ik in mijn armen houd. Wie was het?

Ik weet het niet meer. Ik zie alleen mijzelf terug, het omhelzend, het tegen mij aandrukkend. Onze tranen mengen zich. Nog steeds hangt die rook om ons heen, en in de haren in de haren van het kind zie ik ongedierte lopen. En weer, maar veel later, uren daarna, kwam ik voorbij de mannen die in het gelid stonden. Het daglicht was veranderd in een somber schijnsel. Dit keer ben ik het die hard loopt; ik ren aan hen voorbij. Zij staan er nog steeds, met hun voeten in de modder, onbeweeglijk, terwijl de koude wind en flarden rook om hen heen waaien. Hun gelederen vertonen nieuwe gapingen. Zij hebben ~~geen rode oren meer~~, alles wat men van hun huid ziet, hun handen, hun gezicht, hun oren hebben dezelfde blauwachtige tint. En eindelijk ook heb ik voor 't laatst mijn metgezel terug gezien. Men voert hem op een draagbaar weg. Zijn verstijfde lichaam wordt door een laken bedekt. Toch kan ik onder het doodskleed zijn bleke gezicht zien, zijn gezicht waar over een glimlach ligt. Maar kijk! Het is nu niet meer dezelfde glimlach. Nu hij dood is, heeft hij de glimlach van Yorrick verloren. Deze glimlach is gelukkig en ik weet dat hij voor mij bestemd is, als een teken van onze broederschap, als een hoopvolle belofte.

En daarna...

Hoe is dat plotseling alles zoo gekomen? Zoals dat in een droom gebeurt. In een droom vraagt men niet naar het hoe. Nu was ik zelf een van die mannen. Ik ben het niet geworden: ik wàs het.

Sedert altijd. Ik was niet meer de toeschouwer, die hen eerst met ontzet medelijden had gadeslagen. Ik was dat nooit geweest. Ik was niet anders dan één van die mannen, daar-ginds. Zoals zij sleepte ik mijn last, en zoals zij mijn vervallen lichaam voort. Ik had geen andere herinneringen dan mijn vermoeidheid en mijn verdriet. Geen andere herinneringen dan die, welke dag na dag en na uur in mijn vlees waren gegrift. Al mijn bewustzijn trok zich op twee plaatsen samen: daar waar mijn last mijn huid kapot schuurde en mijn botten deed kraken, en daar waar mijn ingewanden zo zwaar op mijn onderbuik drukten dat deze scheen te barsten. Wanneer ik één verlangen had, dan was dat slechts het onuitputtelijke, onophoudelijke verlangen te gaan liggen en te sterven. Maar zoals een dier weet, zoals een paard tussen zijn bomen weet, begreep ik dat ik niet kon gaan liggen, niet kon sterven... Want een mens is niet alleen zijn huid, daarin huist een dier dat leven wil, en ik had sinds lang geleerd dat, al had ik ook met vreugde aanvaard onder de knuppel van de zwarte mannen te sterven, het dier zich weer onder de slagen zou oprichten, zoals een halfdode muis, met gebroken ledematen, nog tracht te ontsnappen aan zijn kwelgeesten.

Ik wist het en dat maakte mijn afschuwelijke vermoedheid en mijn afschuwelijk verlangen nog afschuwelijker en wreder.

En indien ik in de diepten van deze put, in de diepten van deze bodemloze wel, indien ik in de diepten van deze elendige afstomping nog één gedachte had, – als er nog één gevoel in mij overbleef, dan was het 't bittere hartzeer, dan was het de verscheurende pijn, dan was het de eenzame en ijzige wanhoop te weten, dat lieden op deze wereld, mensen zoals wij, met een hoofd en een hart, van ons bestaan en ons leven af weten en dat zij hun eigen leven voortzetten, vervuld van hun geld-, liefdes-, etenszorgen, dat zij iedere dag voortleven te midden van de dagelijkse dingen en in deze tijd, zonder zich ook ~~maar een greintje om~~ ons te bekommeren. En dat er zelfs anderen zijn, ja, dat er zelfs anderen zijn, anderen die soms aan ons denken – en dat die gedachte doet glimlachen.

2026
November 1943.

COLOPHON

Gedrukt bij de Firma Boosten & Stols
te Maastricht in de lente van 1947.
De oplaag bedraagt 3000 exemplaren
op geschept Hollandsch papier van
G. H. Bührmann's Papiergroothandel.

N° 178

Stols was een uitgever voor wie vormgeving een morele categorie was. Hij geloofde dat een boek waardig moest zijn aan zijn inhoud. Daarom is *De droom* in de *Lutetia* gezet, een Helmut Salden-omslag kreeg en in een genummerde oplage van 3000 verscheen.

Dat is geen routine-uitgave. Dat is een uitgever die zegt:

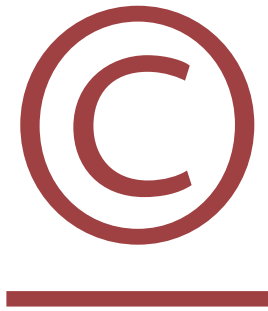
Dit kleine boekje verdient een monumentaal jasje.

– Stols was, net als later bijvoorbeeld Johan Polak, iemand voor wie het boek als object een vorm van eerbetoon was.²

ENCYCLOPÆDIA BRITANNICA:

Royal Joh. Enschedé, representing value since 1703, invite Jan van Krimpen to design a new typeface for the firm. The typeface he produced, *Lutetia* (the Roman name for Paris), was the official lettering for an exhibition of Dutch art in Paris in 1927, and its reception led to his lifelong association with the firm.

² [ZIE over 'gepassioneerd uitgeven' ook pagina 34](#)

2026

‘Le songe’

EEN BEKNOPTTE DUIDING IN HET LICHT VAN JOODS-COMMUNISTISCH VERZET

DE DROOM behoort tot de vroegste literaire pogingen om de werkelijkheid van de nazikampen te benaderen. Vercors baseerde de tekst op de getuigenis van een bevriende gedeporteerde. Het is een geconcentreerde verbeelding van ontmenselijking, geschreven toen de omvang van de vernietiging nog niet publiek bekend was. Juist daardoor werd het in verzetskringen gelezen als een vorm van vroeg weten:

Een intuïtieve greep naar een werkelijkheid die zich nog niet volledig liet uitspreken.

VOOR HET JOODS VERZET had zo'n tekst een directe herkenbaarheid omdat men de richting van de geschiedenis al aanvoelde. *Le songe* benoemt in sobere taal wat men in die kringen wist of vreesde: dat het fascisme niet alleen onderdrukte, maar vernietigde.

IN HET COMMUNISTISCHE VERZET had het boekje een verwante betekenis: het fascisme werd gezien als een systeem dat tot ontmenselijking leidde. *Le songe* bevestigde dit in literaire vorm. Het communisme bood velen, ook na de oorlog, een morele horizon: het geloof dat een rechtvaardige wereld mogelijk was en dat de geschiedenis niet gedoemd was zich te herhalen. De leus *Dit nooit weer* was geen abstracte wens, maar een politieke en morele opdracht.

Dat Tertia Kolthoff, joods, verzetsvrouw, communist – dit boekje, *De droom*, bezat, past in die context. Haar referentiepunt was de CPN; zij volgde de partijlijn trouw ook in hun kritiek op Stalin. De bibliotheek bestond, naast de complete *Maigret*-reeks en andere detectives vooral uit *Pegasus*-uitgaven zoals van Theun de Vries. De persoonlijke, existentiële stemmen van M. Vasalis' *Parken en woestijnen* (1962), *Vergezichten en gezichten* (1972), *De vogel Phœnix*, gezet uit de *Romanée* van Van Krimpen, (op het schutblad *Dec. '47* en haar handtekening) en *De droom* en tonen een kant van haar die zij niet uitsprak: een innerlijke gevoeligheid, een ernst die niet in ideologische termen kon worden geformuleerd.

Die combinatie geeft haar nalatenschap een diepte die zich niet laat uitspreken, maar wel laat vermoeden. Het zijn boeken die niet alleen gelezen, maar bewaard worden – als stille getuigen van wat is meegemaakt en niet onder woorden kan gebracht.

In dat licht krijgt haar latere verzuchting – ‘*welke link hebben we gemist?*’ – een begrijpelijke plaats. Het is geen politieke vraag, maar een morele: hoe kon een beweging die streed tegen fascisme zelf blind worden voor misstanden elders. De tragiek doet niets af aan de oorspronkelijke drijfveer: het verlangen naar een wereld waarin vernietiging niet opnieuw mogelijk zou zijn.

Dat zij de huidige gebeurtenissen in Gaza niet meer heeft hoeven meemaken, is een menselijke opluchting. Het past bij het besef dat sommige werkelijkheden te zwaar zijn voor wie al te veel heeft gedragen.

LE SONGE is het eerst gepubliceerd in 1944. Dit betekent dat de eerste lezers vooral intellectuelen in ballingschap en linkse verzetskringen waren. De publicatie als zelfstandige uitgave in 1949 leidde niet tot een groot publiek debat, maar het werk werd wel opgenomen in school- en universiteitsprogramma's als voorbeeld van vroege kamp-getuigenis in fictievorm; regelmatig besproken in contexten van Shoah-literatuur, droom-symboliek, en oorlogsethiek.

Het werd omschreven als *glucant, poignant, d'une importance capitale* voor het begrijpen van de morele dimensie van de kampen.

Over het waarom het nooit grote bekendheid verwierf kun je voorzichtig concluderen dat *Le songe* te donker, te visionair en te weinig narratief is om een breed publiek te bereiken. De tekst is kort, intens, en eerder een moreel-filosofische meditatie dan een verhaal.

Het kreeg respect, maar geen massale bekendheid – eerder een stille, maar blijvende plaats in de Franse herinnerings- en literatuurgeschiedenis.

Een droom die in het verzet geen droom was

EEN DROOM, een visioen van ontmenselijking, en een ontwaken dat geen bevrijding is, maar een veroordeling. Het is alsof Vercors zegt: 'Wie dit heeft gezien, kan niet meer onschuldig zijn.' – Dit sluit aan bij de ethiek van het verzet. Voor Joodse verzetsmensen is *de droom is geen fictie, maar een vorm van vooruitlopende rouw*. Voor communisten is *de droom is een diagnose van het fascisme als absolute vijand van de mens*. Voor humanisten is *de droom is een morele toetssteen, een herinnering dat cultuur geen luxe is, maar een plicht*. Ter Kolthoff was joods, communist en humanist.

Vercors was zelf een clandestiene uitgever

LE SILENCE DE LA MER was het eerste boek van Éditions de Minuit – een uitgeverij die in het donker werkte, met het risico van arrestatie, deportatie, executie. Het Joods c.q. communistisch verzet in Nederland kende diezelfde atmosfeer: kleine kamers, gefluisterde namen, papieren die niet mochten bestaan, boeken die van hand tot hand gingen als verboden sacramenten. Dat *Le songe* in 1947 bij Stols, in een genummerde oplage verscheen met een Salden-omslag, is geen toeval.³

Voor iemand in het Joods verzet was *Le songe* geen literatuur, maar een voorgevoel van wat men al wist maar niet kon bewijzen. Het bevestigde de morele ernst, het verzet was geen heldenepos. Het was een dagelijkse, vaak eenzame strijd tegen onverschilligheid, lafheid, en bureaucratistische wreedheid. Vercors benoemt precies dat het kwaad niet alleen in de dader zit, maar in de wereld die wegkijkt. Het boekje, ooit een clandestien object, is in vertaling een klein, zorgvuldig gemaakt boekje, genummerd, bijna ritueel. Het bezit ervan was een vorm van innerlijke trouw. Het stond naast Vasalis die schreef: 'Er is een weten dat geen weten is.'

¹ Salden ontvluchtte in 1934 Hitler-Duitsland, werd in Franco-Spanje gearresteerd, maar kon ontvluchten naar Zwitserland. Vandaar vestigde hij zich in Nederland. Tijdens de oorlog werd Salden gearresteerd en ter dood veroordeeld. Dit vonnis werd later omgezet in een tuchthuisstraf. Salden werd door de Russen bevrijd en vestigde zich in Nederland; geen eenvoudige zaak in 1945/46. Alexandre Stols c.s. zetten zich voor hem in. Hij ontwierp de boekomslag van de eerste uitgave van *Het Achterhuis*.

Dat is precies de sfeer van *Le songe*:

Een weten dat droom heet omdat de werkelijkheid nog geen taal heeft.

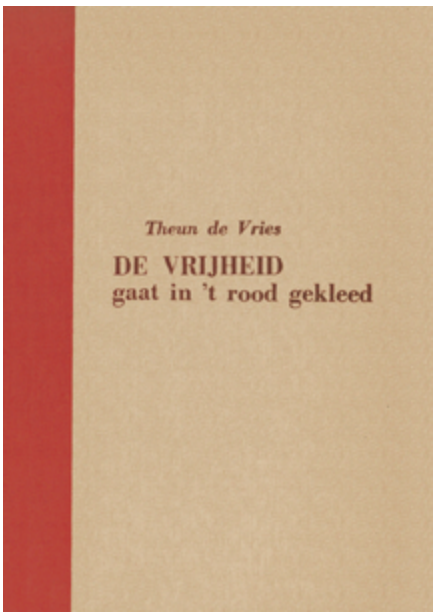
Het toont de ontmenselijking als systeem, de vernietiging van solidariteit, de logica van het kamp als eindpunt van fascistische ideologie. Een tekst die de marxistische analyse van fascisme als 'kapitalisme in verval' overstijgt en laat zien dat het fascisme vooral een morele catastrofe is. Daarom werd Vercors in linkse kringen gelezen als iemand die de ethiek van het verzet verwoordde, niet alleen de politiek.

Voor joodse lezers in 1947 moet *De droom* een tekst zijn geweest die sprak over wat men verloren had, zonder het te kunnen benoemen, en zonder het ooit te kunnen herstellen. Het is een boekje dat niet troost, maar waarheid geeft. Soms is dat het enige wat men kan verdragen.

Le songe is een klein monument van morele ernst, de feiten zijn schaars. Maar de context van bezit, de kringen waarin het circuleerde, en de innerlijke resonantie maken dit boekje tot een klein monument van morele ernst.

Het is geen boek dat uitlegt, maar herinnert. Niet beschrijft, maar waar-schuwet. Niet troost, maar verheldert.

2026

Hiernaast worden zowel
De vogel Phœnix van Vasalis,
De droom van Vercors en
De vrijheid gaat in 't rood gekleed
van Theun de Vries genoemd.

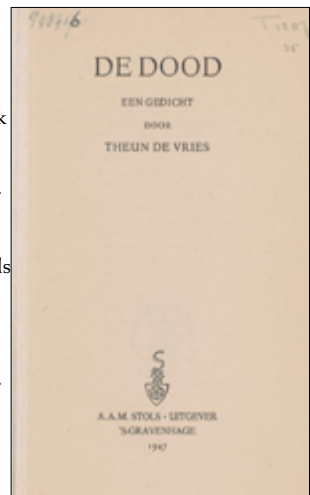
Republiek der Letteren, Amsterdam 1945

De vogel Phoenix van M. Vasalis verscheen in 1947 bij uitgeverij A. A. M. Stols.

Vanaf de
zesde druk
ongewij-
zigd over-
genomen
in het fonds
van
G. A. van
Oorschot.

Redactie en administratie:
 N.Z. Vroelinkweg 220-222, Afd. 6-C
 Telefoon Amsterdam 15734 en 15735
 Postadres: Amsterdam 15734
 Hoofdredacteur: A. J. Koolman
 Plaatvervangend hoofdredacteur:
 F. Schoneburg
 Directeur: N. van der Driest
 Telefoon N. 5887, Postbus 20, 2000
 Amsterdam, 10 de 9, 10, 11, 12, 13, 14
 (Inclusief telecommunicatie)

DE WAARHEID

VOLKSDAGBLAD VOOR NEDERLAND

Uitgave 15 November 1942

Een social-democratisch
 over ons volksaankoopplan
 (Zie pag. 3)

Geeft met de feestdagen een boek!

Pegasus heeft voor ieder het zijne

In Holland staat een huis, meer gedetailleerd in Amsterdam, aan de Leidsestraat no. 25. In dat huis woont niet een graaf, want graven zijn gelukkig uit de mode, maar Pegasus, het gevleugelde paard der Muzen, dat sinds

Een kijkje in de boekwinkel der arbeidersklasse

de oude Grieken het uitvonden, nog steeds springveerd is, en dit winkelpand is binnengevloegen een karrevracht boeken achter zich aanlepend.
 Zoals bekend heeft het gevleugelde paard een stichting opgericht, g'n. noemt naar hem zelf „Pegasus“ een stichting, welke zich ten doel stelt het verschaffen van wetenschappelijke, culturele en maatschappelijke voorlichting van de Nederlandse arbeidersbeweging.
 En waar kunt gij waarde lezen, indien gij straks op de 5e December één van uw familie-leden of kennissen, met een bezoek van Pegasus' wandelende soortgenoot, de appelschimmel, en deszelfs menslievende eigenaar Sint Nicolaas, wilt vereren dan beter terecht, dan bij het gevleugelde paard Pegasus, dat blijkens zijn doelstelling zo zeer met zijn tijd is meegegaan? Het gevleugelde paard, dat zich niet stoort aan grenzen en bepalingen, dat zijn vlecken wijd uitslaat en her- en derwaarts vliegt, de kunstenaars inspireert tot het scheppen van schone en rare dingen, en al deze schoonheden waar het vergaart in dat winkelpand aan de Leidsestraat 25, om de „er het mensdom gelukkig mee te maken...“

Waardevolker dan goud

WEET gij lezen dat Pegasus deze winkel heeft opgericht voor u? Omdat gij uw kennis wilt verrijken, uw vrije uren aangenaam en nuttig kunt besteden? Geen haat ter wereld heeft meer waarde dan die te lezen aan de hand van het bedruk papier, welke „een boek“ noemt.
 Indien gij niet weet wat gij uw wederzijds en ouders uw kinderen met de komende feestdagen schenken moet berinnert u dan deze winkel aan de Leidsestraat no. 25. Laat het regenachtig herfstweer achter u en duik een half uurtje weg in dit domein van de geest en kijk en blaad er op uw gemak in de boeken, die er overzichtelijk op tafels en in kasten liggen en staan gerangschikt. Ge kunt er vrijelijk rondneuzen zonder benuwd te hoeven zijn door beroepsmatig vriendelijke winkelbedienden voortdurend met vragen achtervolgd te worden — of schoon ze ook hier steeds terwille zijn u met raad en daad terzijde te staan. Er is heel wat te zien en om tot een keus te komen is lang niet gemakkelijker.

Namen en titels warrelen om u heen: Vestdijk, Theun de Vries, Elsschot, Walschan Van Loggrem, Van Schendel, Aragon, Ehrenburg, Romans, studieboeken, novellen, poëzie, vertalingen, oorspronkelijke boeken. Wat is goed, wat is voor mij geschikt? Laten wij voorop stellen: alles wat hier te krijgen is, is goed. En voor de rest: wij geven u hierbij een lijstje van boeken, waarbij ongetwijfeld iets zal dal dat u aantstaat. Op ieder gebied is hier iets te krijgen.

Miljoen boeken nog bij de biner

ALS men al deze uitgaven ziet, is het bijna niet te geloven, dat er in ons land thans daarboven nog een 5 miljoen boeken op de ladder liggen te wachten om in hun uiteindelijke gewaad te worden getoond. Het is een niet geringe taak, die Pegasus op zijn schouders heeft

geladen, uit deze overstelpende hoeveelheid reeds nu het allerbeste uit te zoeken. Dat heeft Pegasus trouwens steeds gedaan. Daar hij echter niet alleen boeken verkoopt en uitzoekt, doch tevens uitgeeft, is deze taak, gegeven de tijdsomstandigheden, dubbel moeilijker.

Als uitgeverij heeft Pegasus begrepen, dat de Nederlandse uitgeverij zich méér zal moeten gaan richten op volksuitgaven; de stichting streeft er naar daarom het progressieve, goede en tevens goedkope boek te brengen. Zo heeft Pegasus, naast de goedkope uitgaven, die thans reeds in zijn fonds zijn, plannen om tegen het volgende jaar met een voortreffelijke serie te komen tegen zo laag mogelijke prijs.

Pegasus is de boekhandel en uitgeverij der arbeidersklasse, dus ook voor u! Hij vergaart en rangschikt het beste wat er aan literatuur op ieder gebied te krijgen is. Als gij zelf boek wilt kopen, dan weet gij, waarheen uw schreden te richten: Leidsestraat no. 25.

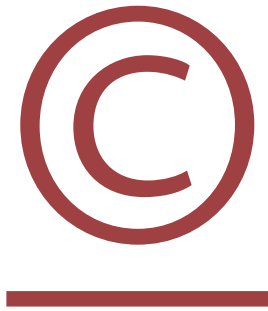
Een greep uit de voorraad

- ROMANS EN NOVELLEN:**
 Simon Vestdijk: Puriteinen en Piraten.
 Theun de Vries: De vrijheid gaat in 't rood gekleed.
 Albert Heiman: De rancho der X-mysteries.
 Albert Heiman: Kleine Kosmologie.
 Willem Elsschot: Villa des Roses.
 Marnier van Loggrem: Het kleine heesje.
 Louis-Paul Boon: Abel Gholiaerts.
 Rein Bijlstra: Avontuur in Holland.
 Rein Bijlstra: Mislukte Isolatie.
 Arthur van Schendel: Nachtgedaanten.
 Arthur van Schendel: Een Hollandse drama.
POEZIE:
 August Aabius: Verzamelde gedichten.
 J. C. Bloem: Idem.
 Hendrik de Vries: De tovertuin.
 Hendrik de Vries: Copla's.
 Vasalis: De vogel Phoenix.
 Ed. Hoornik: verschillende herdrucken.
 W. J. van der Molen: Gered voor vannacht.
VERTAALD:
 Ilya Ehrenburg: Langs de wegen van Europa.

- Alexander Fadejev: De Jonge garde (versch. binnenkort).
 Yuri Krinov: Het tankschip Derbent.
 Gogolj: Het portret.
 Maurice Hindius: De ruiters van de Koeban.
 C. Limonov: Dagen en nachten van Stalingrad.
 Erich M. Remarque: Arc de Triomphe.
 Romain Rolland: Cinq ans de Aragon: Van dwars en vrijheid. Versus: De dwars en vrijheid. Versus: De stroom.
 Versus: De wazens der duisternis.
 Jean-Louis Bonis: Mijn dorp in Genarde tijd.
 Rudolf Schwitter: De laatste kans.
 Charles Jackson: Verloren week-end.
 Ernest Hemingway: Voor wie er lok luist.
 William Saroyan: De menselijke comedie.
 Kirmendi: De verzoening.
 Kirmendi: Een weekdag.
ALGEMEEN:
 Lenin: Verzamelde werken (deel 3, 4, 6, 7, 10).
 Prof. dr. H. Lewy: De atombom en de vrede.
 Ir. S. J. Rutgers: Indonesië. De heemachut-serie.
 De Amsterdamse reeks (versch. 4 delen).

KINDERLECTUUR:
 Harry van Kruijningen: De tovertuin van Eekje Hoorn.
 Marian Smeets: Gijbert Konijn.
 Siem Praamsma: Avonturen van Jochem Jofel (dl. 2 & 3).

Een kijkje in de rijk bevoorradede boekwinkel in de Leidsestraat no. 25

2026

VOLKSBIBLIOTHEEK

PRIJS PER DEELTJE 10 CENT

FRANCIS DE PRESSENSÉ
DE VERSCHRIKKINGEN
'DER RUSSISCHE
GEVANGENISSEN

VERTAALD DOOR CARRY VAN BRUGGEN

MAATSCHAPPIJ VOOR GOEDE
EN GOEDKOOPE LECTUUR

✘ + AMSTERDAM + ✘

DE WERELD VAN FRANCIS DE PRESSENSÉ ging nog over het tsaristische Rusland, waar antisemitisme wettelijk was verankerd, sociaal geïnstitutionaliseerd en politiek aangemoedigd (*Zwarte Honderden*, 'Tchornaya Sotnya') Het waren letterlijk zwarte bendes die terreur uitoefenden in naam van *troon, altaar en vaderland*.⁴

Carry van Bruggen vertaalde zijn rede in een Europa dat het gevaar van die vernedering nog niet werkelijk wilde zien. De revolutie schafte de oude wetten af, maar niet de reflex van vijandschap. In nieuwe vormen keerde het antisemitisme terug. In deze lijn ontstaat een moreel perspectief dat ook Vercors' *De droom* draagt: de eenvoudige, steeds hernieuwde plicht om menselijke waardigheid te beschermen.

IN 1895 brak de *Dreyfus-affaire* uit. De Pressensé onderzocht dit tragische verhaal grondig en minutieus en doorzag al snel de waarheid en werd een van de moedigste en meest consequente verdedigers van Dreyfus. Hij streed zij aan zij met Émile Zola. In Nederland was er een klein moreel helder gezelschap dat de leugens rond Dreyfus hoorde en Pressensé's stem herkende w.o. Carry van Bruggen, Frans Coenen, H. Roland Holst, Frederik van Eeden, Jacob de Haan, Couperus, Van Deysel, Albert Verwey, Anthony Paap.

4 In *Le Songe* gebruikt Vercors de term *les hommes noirs* niet als aanduiding van de Zwarte Honderden, maar als morele categorie: het zijn de dijnaren van de duisternis, de mensen die blind gehoorzamen, de uitvoerders van ontmenselijking, de figuren die de machine van terreur draaiende houden. Vercors kende de geschiedenis van de Zwarte Honderden, de SA, de SS, de milities van Vichy, de collaborateurs. Je kunt zeggen: De Zwarte Honderden zijn een historisch feit; Vercors' zwarte mannen zijn hun morele echo...

Francis de Pressensé beschikte over authentieke documenten en getuigenverslagen. Het tsarenregime richtte zich tegen iedereen die buiten de orthodox-Russische, monarchistische norm viel: Joden, politieke tegenstanders, minderheden, intellectuelen en opstandige arbeiders en boeren.

Antisemitisme vóór en na de Russische Revolutie

Onder de tsaren was antisemitisme wettelijk verankerd met woon- en beroepsverboden, sociaal geïnstitutionaliseerd, gewelddadig met pogroms 1881-1884, 1903-1906). Het werd politiek aangemoedigd de z.g. *Zwarte Honderden* en geheime politie hadden de vrije hand. Dat is de wereld waarover Francis Pressensé sprak.

Na 1917: formele afschaffing, maar geen einde aan antisemitisme

1917-1920: DE REVOLUTIE ZELF

De Bolsjewieken schaften alle antisemitische wetten af. Joden kregen burgerrechten, toegang tot universiteiten, beroepen, politieke functies.

1918-1921 de burgeroorlog

Er werden echter massale pogroms gepleegd door *Witte legers*, de tegenstander van het *Rode leger*, Oekraïense nationalistes (*Petljura*) en lokale milities. De Rode leger-commandanten probeerden pogroms te onderdrukken, maar konden dat niet overal.

1920-1930 Sovjet-modernisering

Antisemitisme werd officieel verboden en strafbaar. Veel joden werden actief in wetenschap, cultuur en staatsapparaat, maar: religieus joods leven werd onderdrukt als *burgerlijk* of *reactionair*. Jiddische cultuur werd eerst gesteund, later gemarginaliseerd.

1930–1953 Stalin

Terugkeer van statelijk antisemitisme; vanaf eind jaren '30: verdachtmaking van joden als *kosmopolitisch*.

Na 1945

OPENLIJKE CAMPAGNES 'Anti-kosmopolitisme'-zuiveringen (1948–1953); liquidatie van het *Joods Antifascistisch Comité*.
BEGIN 1948 werd Solomon Mikhoels op bevel van Stalin vermoord door medewerkers van het Ministerie van Staatsveiligheid van de USSR en gecamoufleerd als een verkeersongeval.
1952–1953 HET 'ARTSENPROCES', een bijna pogrom op staatsniveau, werd verzonnen in 1953 en door de *Britannica* terecht als pure staatsfabricatie geduid – liet zien hoe dezelfde logica van marteling en geforceerde bekentenissen onder Stalin onverminderd voortleefde. De tsaristische wetten verdwenen, maar antisemitische reflexen keerden in nieuwe gedaanten terug.

'Laten wij, zolang het lot ons toestaat, onze ogen verzadigen met liefde.'

Wat bindt mijn hart aan uw hart? Maat, het lijden
Van uwen broeder, mijn verloren Vriend.
Zal deze reis mijn wanhoop hem bevrijden,
Die meer dan iemand vol geluk verdient?

Zolang het lot ons samenlaat, verzadig
Ik mijne blikken van uw smartlijk schoon,
Laat dan dit Leven wreed zijn, ongenadig,
Verheffe uw haters, drijve u uit uw woon.

Of zal ik keren, weer in 't hart geslagen,
En vluchtend over de Russische grens,
Mijn dag verwoest en met wanhoop klagen,
Mijn nacht doorwoeken in rustloze wens.

Wij hebben in dit leed elkaar gevonden,
Die thans geen vreugde en geen ellende scheldt,
Een ban sloeg ons beider harten met wonder,
Een kans, een keer is het, die ons verblijdt.

Maar dan, een morgen, weinig ogenblikken,
Op tocht naar Sint-Petersburg van Pajijs
Kwam uw, wel droeve, lach mijn hart verkwikken,
En bracht mij nieuwen moed, een nieuwe peis.

Want als een vriend zoo was u waard uw broeder,
En meer dan broeder is mij waard die Vriend,
Intiger dan drie zonen van één Moeder
Zijn wij die hoop en hater samen bindt.

Een blind ogenblik, dan 't verward ontmoeten,
Uw hart aan mijn hart, o, verjaagde Maat
Laat gedeelde smart onze smart verzoeten,
Zolang het lot ons scheidend samenlaat.

Mijn tocht herneemt. Hoe zal 'k u weer ontmoeten
Geslagen of met vrijheid voor mijn Maat?
Laat onze liefde ons bitter leed verzoeten,
Zolang het lot ons scheidend samenlaat.

St.-Petersburg, 13-26 december 1913

Wat Jacob de Haan in 1914 bezong als het persoonlijke leed van een willekeurig verbannen vriend, wat Pressensé als structurele rechtsverkrachting had ontmaskerd, keert in het *Artsencomplot* van 1953 terug als dezelfde oude logica van macht, marteling en gefabriceerde schuld zoals in Vercors' nachtmerrieachtige *Droom*.

‘**D**E VERSCHRIKKINGEN DER RUSSISCHE GEVANGENISSEN’ vormt een onverwachte draad tussen Carry van Bruggen, haar broer Jacob, Leo Simons (Den Haag), Willem Simons (Apeldoorn) en Francis de Pressensé die in 1912-1913 de mishandeling van politieke gevangenen en het wettelijk verankerde antisemitisme in het tsaristische rijk beschreef.

Zijn rede werd in 1913 uitgegeven door Leo Simons' Volksbibliotheek, vertaald door Carry van Bruggen die in hetzelfde jaar bij dezelfde Wereldbibliotheek ‘*Heleen, een vroege winter*’ publiceerde.

In het verhaal *Uitdrijving* uit haar debuut in 1907 legde zij een indringend en persoonlijk verband tussen de Russische pogroms en het alledaagse Nederlandse antisemitisme. Jacob reisde kort daarop zelf naar Rusland en schreef over de vervolging van joden en dissidenten.

2) Een halve eeuw later zou Wim Simons, uitgever i.s.w. met Johan Polak, journalist en pleitbezorger van De Haan, opnieuw aandacht vragen voor diezelfde geschiedenis.

Zo ontstaat, over generaties heen, een kleine kring van stemmen die elk op hun wijze getuigen van dezelfde morele schok: de kwetsbaarheid van joodse levens in een Europa dat liever wegkeek.

MAATSTAF Jaargang 7 (1959-1960)

door Wim J. Simons

Mijn lied stikt in mijn hart als 'k aan u denk

Jacob Israël De Haan's reizen naar Rusland

In 1912 en 1913 van Albert Verwey's tijdschrift *De Beweging* staan een zestal reisbrieven van de dichter Jacob Israël de Haan, die in deze jaren tot tweemaal toe een studiereis naar het tsaristische Rusland maakte om er het gevangeniswezen te bestuderen.

Deze opstellen: *In Russische Gevangenissen* werden voorzien van een inleiding en aanvullingen, in 1913 gebundeld uitgegeven door de *Maatschappij voor goede en goedkope lectuur* te Amsterdam in de serie Handboekjes *Elck 't Beste* onder leiding van Leo Simons.

De schrijver was in onze letterkunde geen onbekende. Hij had reeds een tweetal romans en twee bundels verhalen gepubliceerd en in *De Beweging* verschenen sinds enige jaren zijn gedichten. Naast zijn publicaties in *De Beweging* schreef hij over zijn Russische reizen ook in het *Weekblad voor het Recht*.

Als jurist met belangstelling voor strafrecht was de aandacht van De Haan gevestigd op het Russische gevangeniswezen, waarover de Russische emigrant Peter Kropotkin in zijn *La terreur en Russie* het een en ander uit de doeken had gedaan.

In april 1912 had De Haan met zijn vriend Dr. Frederik van Eeden, tijdens hun verblijf in Engeland, bij Kropotkin, die te Brighton verbleef, gedineerd. De gesprekken met de laatste hebben De Haan ongetwijfeld gestimuleerd tot het ondernemen van zijn Russische reizen.

De eerste reis, die drie weken duurde, werd, meer dan oorspronkelijk bedoeld was, een studiereis met betrekking tot het Russische strafrecht en penitentiair recht, zowel voor volwassenen als voor jeugdige personen.

De Haan die de reis met zijn vrouw, de arts Johanna van Maarseveen, maakte had zich van tevoren trachten te voorzien van de nodige introducties. Hij riep zo o.m. de hulp in van Jan Feith en ook van Frederik van Eeden, die internationaal vele contacten had.

In een brief aan laatstgenoemde van 28 juni 1912 schrijft hij: *'Wij gaan 19 Juli weg, als mijn pas nog in orde komt. Als ik Zondag 7 Juli eens naar Walden kwam? 's Middags tegen een uur of vier. Het is dan vakantie. Ik zou je willen vragen om een introductie voor Dr. Dillon in St. Petersburg. Misschien kent hij mensen van het gevangeniswezen. Van Jan Feith heb ik een introductie voor den chef van de politie in Warschau.'*

Dillon, met wie Van Eeden reeds sinds 1898 in contact stond, woonde in St. Petersburg. Hij had in 1909 een bezoek aan Walden gebracht. Op 4 juli van dat jaar noteerde Van Eeden in zijn dagboek: *'Eergisteren bezoek van Dillon, die mij veel vertelde van de Europese politiek, waarin hij zelf een gewichtige rol speelt.'*

De Tsaar haat hem, maar kan hem toch uit Petersburg niet wegsturen. Hij is een bescheiden, beminnelijke man, en ik voelde hoezeer ik hem genegen was, en hoe dat wederkerig was. Ik zag dat hij wel iets meer dan vroeger voldaan was over zijn gewichtig werk. Maar hij zei toch het verblijf in Petersburg zeer onaangenaam te vinden'.

Van Eeden had kennelijk niet veel haast met de introductiebrief gemaakt; een paar dagen voor zijn vertrek, in een brief van 16 juli, dringt De Haan nog eens aan: 'Wij vertrekken Maandag. Denk je nog eens aan den brief aan Dillon'.

De pas, waarover De Haan in zijn vorige brief schreef, was inmiddels klaar gekomen. Hij werd in ieder geval op 28 juni te Amsterdam geregistreerd, een indrukwekkend document, waarin de Minister van Buitenlandse Zaken uit naam van Hare Majesteit de Koningin verzoekt: *'tous les Amiraux, Généraux, Gouverneurs, Commandants, Magistrales et autres Officiers, tant Civils que Militaires, quels qu'ils puissent être des Princes et Etats, Amis et Alliés de Sa Majesté non seulement de laisser passer Monsieur Jacob Israël de Haan, juriste, né à Smilde et domicilié à Amsterdam avec ses Hardes et Bagages, allant en Russie sans lui donner ni souffrir, qu'il lui soit porté aucun trouble ou empêchement quelconque, mais aussi de lui donner, ou faire donner au besoin, tout aide et secours, ce qu'il sera prêt à reconnaître'*. Wij lezen er verder uit, dat de houder van de pas 30 jaar oud is, blauwe ogen heeft, 1,67 lang is en als speciaal kenmerk een pince-nez draagt.

Dat Van Eeden werkelijk aan Dillon heeft geschreven, blijkt uit de volgende brief van De Haan, geschreven op briefpa-

pier van het Hospiz des Evangelischen Vereins te St. Petersburg en gedateerd 24 juli/6 augustus:

'Beste Van Eeden, ik kan je niet zeggen van hoeveel nut je brief aan Dr Dillon is geweest. Want niemand van de anderen voor wien ik een brief had was in St. Petersburg. Dillon is anders in den zomer ook nooit hier. Maar nu was hij er voor politieke zaken, waarnaar ik niet vroeg. Hij hielp mij prachtig. Wij lunchten samen. Hij woont in een mooi huis in een mooie straat. Een heel goed menu: visch, kip, salade, ijs, koffie. Maar ik had van allerlei te vragen. Hij vroeg naar jou. Ik zei: 'Wij komen samen in St. Petersburg'. Hij maakte er ernst van. Ze willen je hier in de Hollandse kolonie ook graag eens horen lezen. Als het eens kon, zou 't prettig zijn. Hans [zijn vrouw] en haar collega Van Kesteren gaan vandaag naar Moskou. Ik blijf nog hier voor die gevangenissen. Dillon was in Finland. Hij kwam eerst heden terug. Zonder hem had ik niets kunnen doen. Ben dus blij, dat ik wachtte. Ik heb al in geen 14 dagen kranten gelezen. Schrijf eens een kaart: Poste Restante Riga. Die krijg ik nog wel als je 't gauw doet. Ik houd niet van Rusland. Vanmorgen gaf een moeder een kleine jongen de borst op het graf van de Czaar Alex. III in Peters en Paulsvesting. Dat was ontroerend en ik dacht: 'Eeuwig leven beheerst eeuwige Dood'. Ik zie alles waarover Kropotkin schrijft. Dat is fnuikend. Later meer. Ik ben moe. Maar tevreden over wat bereikt. Veel liefs aan allen, Joop'

Naast een bezoek aan strafinrichtingen voor misdadige jeugd waren het vooral de politieke gevangenen, die de aan-

dacht van de jonge jurist De Haan hadden en het zijn ook vooral zijn contacten met dezen die hem tot grote activiteit brachten. – Uit de aard der zaak moest De Haan voor zijn bezoeken aan de gevangenen toestemming hebben van de Russische regering, die op bezoeken als deze waren voorbereid, zoals blijkt uit officiële gegevens, die zij zelf beschikbaar stelde en uit rapporten, die in deze jaren in verschillende landen van Europa over het Russische gevangenisstelsel verschenen. Bij zijn aankomst te St. Petersburg ontving De Haan van E. de Khrouleff, chef van de hoofdadministratie der Russische gevangenen, dan ook een tweetal rapporten: *Notice sur le développement de l'organisation des prisons et du système pénitentiaire en Russie de 1905-1910* en *A propos des bruits sur les prétendues oppressions des détenus dans les prisons russes. Démenti officiel*, waarvan het laatste o.m. een verdediging bevatte tegen de aanvallen die Kropotkin en Karl Kautzky tegen de Russische regering hadden gericht i.v.m. de mishandelingen van de Russische politieke gevangenen. Ook ontving De Haan een officiële regeringstolk, al bleek in de praktijk dat juist de politieke gevangenen voor een groot deel ook in Frans, Duits of Engels konden spreken. Van de ruim 700 gevangenen die Rusland kende bezocht De Haan er zeven. Totaal werden 125 duizend gevangenen geregistreerd, waarvan het aantal 'politieken' door De Haan op ruim 30.000 wordt geschat, een aantal dat sinds het revolutiejaar 1906 in de Russische gevangenen terecht kwam.

Het systeem dat de Russische regering toepaste, bestond uit administratieve veroordelingen zonder enige rechtsgrond en verbanningen naar Siberië, waarover een vloed van literatuur bestaat, zowel literair als wetenschappelijk.

In een van zijn opstellen noteert De Haan: *'Ik ben volstrekt niet in Rusland gekomen als een groot vriend van de politieke gevangenen, maar als een volkomen objectief rechtsgeleerde. Dat ik weg ben gegaan als iets beters dan een volkomen objectief rechtsgeleerde, dank ik aan de Russische gevangenisadministratie'*.

Inderdaad, na de affaire met P. L. Tak van het socialistische dagblad *Het Volkwaren* De Haan's affecties heel wat minder links geworden dan te verwachten viel van zijn opgekropte rechtvaardigheidsgevoelens.

Hij kon bij zijn aankomst te St. Petersburg dan ook rustig verklaren, in Holland niet tot de socialisten of anarchisten te behoren, al zal hij later in een van zijn opstellen schrijven: *'Mijn verhouding tot de socialistische partij in Holland was sinds meer dan acht jaren een van openlijke vijandschap. Ik heb nog nooit op een socialist gestemd. Maar de Russische regering heeft gezorgd, dat ik voortaan altijd op een socialist zal stemmen. Iedere socialistische stem is een deeltje, hoe klein dan ook van de bevrijding van de Russische politieke gevangenen'*.

In 1914, als De Haan een grootscheepse actie tegen de toestanden in de Russische gevangenschappen tracht te organiseren, zal hij echter aan Van Eeden schrijven: *'helaas, natuurlijk komt de S.D.A.P. erbij of het gegooi in de glazen begint'*.

Wat De Haan bij zijn bezoeken aan de diverse gevangenen steeds het meest treft is het gebrek aan recht en de mensonterende toestanden.

In zijn opstellen heeft De Haan veel namen verzwegen omdat hij door zijn publicaties zijn vrienden niet in verlegenheid wilde brengen. Een van de mensen, voor wie De Haan direct genegenheid opvatte, was de gymnasiast Georges Dmitrenko, die in de centrale gevangenis te Moskou als administratief gevangene werd vastgehouden.

'Hij scheen mij niet' - zo schrijft De Haan - een van de meest felle onder de jongere revolutionairen te zijn. De gevangenisambtenaren brachten mij uit eigen beweging in de cel. George sprak Frans. Hij klaagde niet. Hij wist niet, waarvoor hij gevangene was. Er was iets in den blik van zijne blauwe ogen, dat erger was dan iedere klacht. Daarom stond ik er sterk op hem de volgende dag nogmaals te zien, ofschoon hij geen belangrijke mededelingen zou doen. Die volgende dag, een Zondag, sprak ik met de knaap nogmaals in het bureau van de commandant, in het bijzijn van den adjunct-inspecteur der gevangenen in het gouvernement van Moskou, de tolk, en een gewapenden bewaarder. Want geen gevangene wordt ooit met een gevangenis-ambtenaar alleen gelaten uit vrees voor aanslagen. Alles was heel eenvoudig, maar dit bezoek is een van de verschrikkelijkste ervaringen geweest. De jongen kwam binnen, schuw, niet wetend wat hij des Zondags in het bureau van de commandant moest doen. Dan: het herkennen en de blijdschap. Hij was heel lief in zijn Russische blouse van zwart satijn, met een paars koord om het midden. En dan: in zijn ver-

heugde verwarring drukte hij mij de hand en zat lachend in een stoel, als ware hij een kameraad.

Maar een gevangene mag niet zitten in het aanwezen van ambtenaren. Een snauw, de jongen was de enige niet, die in mijn bijzijn dusdanig vernederd werd: de knaap stond recht. Hij bloosde. Toen stond ik ook op, want waar mijn dappere kameraden moeten staan, behoef ik niet te zitten. Ik gaf hem kleine geschenken, die ik voor hem gekocht had. Ieder woord was ijdel. De jongen vernederd te zien, deed pijn. Wij scheidden: in zijn ogen was de vage dwaling die erger is dan enige klacht. George, George, wat wordt er van u in de Centrale Gevangenis te Moskou gemaakt? Een dwaas? Een verrader? Want wanneer de Regering meent, dat in een bepaalde groep enige opstand wordt voorbereid dan neemt zij administratief gevangen niet de meest verdachte, maar de minst-krachtige van de deelnemers, hopen dat die verraden zal, wanneer hij ontzenuwd is door langdurige eenzaamheid en vrees voor administratieve verbanning. Moge George bestand zijn'.

Het is aan deze Georges Dmitrenko dat Jacob Israël de Haan enige gedichten wijdde, die in zijn bundel *Liederen* herdrukt werden.

O, Knaap, in 't stijgen van uw vlucht gevangen
Als vogel en gekooid in nauw verblijf,
Hoe langt naar vrijheid uw machteloos verlangen,
Hoe kwelt angst voor wat u wacht ziel en lijf.

En toen ik kwam [gij waart zolang alleen]
En toen mijn ogen in uw ogen blonken,
Werden als gloeiend goud aan goud geklonken
Die macht noch man scheidt onze zielen één.

*En hoeveel vreugd deed u mijn klein geschenk
Van zoete zomervruchten en geen dank
Heeft ooit meer dan uw lach mijn hart verheugd.*

Mijn lied stikt in mijn hart als 'k aan u denk.
Muren des daags en 's nachts voor bed een plank,
Neergeslagen de vlucht van uwe jeugd.

Het lot van Georges Dmitrenko houdt De Haan, als hij in Holland terug is, steeds bezig. Hij probeert contact met hem te houden. Hij maakt contact met Victor Dmitrenko, een oudere broer van Georges die in 1908 administratief naar Siberië verbannen werd. Hij wist te ontvluchten en ont kwam naar België waar hij in Luik kon studeren.

Op 8 december 1912 ontvangt De Haan bericht van Victor, dat 'de politieke gevangene Georges Dmitrenko verbannen is naar het land der Jakoeten'.

Diep onder de indruk van dit bericht schrijft De Haan op 15 december een brief aan Van Eeden:

'Ach, ik zit oo in de ellende. Georges Dmitrenko, de jongen, die ik in de Moskovische gevangenis heb gezien is verbannen naar Siberië, naar Jakoetsk. Verschrikkelijk. Ik moet alles doen om hem te helpen.

Dat begrijpt ieder en ieder steunt mij. Dillon is in Londen. Ik heb hem geschreven of hij mij ontvangen kan. Ik vraag je: zend per expresse een brief aan Dillon, adres 'The Daily Telegraph' aangetekend. Vraag hem mij te ontvangen. Dan doet hij het. De moeder van de jongen, die pas 18 jaar is, liet mij schrijven door een zoon, gevlucht naar Luik. Dillon kan helpen en hij is in Londen. Prof. Van Hamel heeft mij een brief gegeven voor de Russische minister van Justitie. Ik ga zo mogelijk zelf naar Petersburg. In haast, veel liefs aan allen.

Joop'.

Dat Van Eeden opnieuw bemiddelde en De Haan inderdaad naar Londen reisde om Dillon te bezoeken, blijkt uit de brief van 25 december, die De Haan vanuit Parijs schrijft, waar hij in Hotel Lutetia aan de Boulevard Raspail verblijft.

'Beste Van Eeden, zoals Carry je al verteld zal hebben heeft mijn bezoek bij Dillon weinig of niets gegeven. Toch is het nu het goede moment. De Russische Regering aarzelt. De verkiezingen voor de Doema zijn niet geworden wat zij daarvan hadden gehoopt. Oorlog voeren met Oostenrijk durven en kunnen ze niet, omdat ze de spoorwegwerkers absoluut niet kunnen vertrouwen en de andere arbeiders evenmin. Er dreigt zelfs een ministeriële crisis. Ik heb nog geen couranten gekregen maar heb hierover goede informatie.

De Russen hier zeggen: het is nu het goede psychologische moment, wij moeten nu ingrijpen. Ik doe mijn uiterste best, maar mijn kracht en vooral mijn invloed is niet onbepikt. Wat ik je nu namens de Russen hier vraag is dit: in de Frankfurter Zeitung of in een ander groot

Duits blad naar aanleiding van mijn artikelen een feuilleton te schrijven over de onhoudbare toestand in de Russische gevangenissen. De Russen raden aan vooral kalm en objectief te schrijven. Gen beroep te doen op politieke gevoelens, maar op gevoelens van menselijkheid. Laat vooral niet merken, dat ik er zelf achter zit. Ik heb nog niet geheel met de Russische Regering gebroken. Morgen moet ik naar een neef en nicht van den Tsaar gaan. Ik heb introducties voor hen en een geklede jas. Zij ontvangen mij. Maar of het veel geven zal? De Russen vertrouwen op je steun en op je invloed. Heb je geen relaties bij de grote bladen in Parijs? Dillon wil niets publiceren in de Daily Telegraph. Zaterdagavond laat ben ik weer thuis. Van de stad zie ik absoluut niets. Hoe gaat Paul?¹ Ik heb nu al twee rijtuigen schuld bij je. Wij vertrouwen op je. Ik schrijf ook aan Zangwill.² Veel liefs in haast van

Joop'.

[1 Van Eeden's zoon, op wie De Haan zeer gesteld was (van Eeden, Paul's ontwaken, 1913)

2 In Londen wonende Joodse schrijver van o.a. Children of the Ghetto en Dreamers of the Ghetto]

De Haan's plannen om een tweede reis naar Rusland te maken, vooral ten behoeve van Dmitrenko, krijgen steeds meer concrete vorm, maar het vlot toch niet erg. De Russische regering, die volledig op de hoogte was van de opstellen in De Beweging, aarzelde ongetwijfeld om hem opnieuw te ontvangen, al had zij steeds verklaard voor buitenlandse juristen en journalisten niets te willen verbergen. Een brief aan Van Eeden, van 15 januari 1913: *'Beste Van Eeden, ik heb Carel Scharren over een vertaling van mijn stuk in het Italiaans geschreven in het belang van de Heer Mariatti.* [Italiaans schrijver die o.m. De Kleine Johannes vertaalde, Il piccolo Johannes]

Misschien was het goed als de Heer Mariatti Scharten eens schreef. Hij mag gerust mijn naam noemen. Wie geld wil verdienen moet zijn best doen.

De Russische zaken gaan om te huilen slecht. Ik heb nog van niemand uit St. Petersburg antwoord gehad, en er is nog meer slechts gebeurd. Ik voel mij ellendig. Ik kan niet beschrijven hoe. Maar wat doet dat er ook toe? Heb je al iets van de Frankfurter Zeitung gehoord. Nu iets zeer belangrijks: kun je mij een onderhoud bezorgen met den Heer Mendelssohn, de Duitse bankier? Ik stel daar zo'n hoge prijs op, dat ik daarvoor alleen naar Berlijn zou willen zelfs al ging ik niet naar St. Petersburg. Nog is alles niet verloren. Minder dan ooit moed verliezen. Als je graag het adres van mevrouw Von Polowtref wilt weten schrijf mij dan maar. Dan kan ik het wellicht te weten komen.

Hoe gaat Paul? En Dillon? Natuurlijk sterf ik niet van ellende, maar ik kan niet werken en ik heb al weken lang hoofdpijn. Ik zal proberen Hugo's verjaardag niet te vergeten. Veel liefs aan allen, Joop'

[Hugo is een zoon van F.v.E.]

Op 17 januari schrijft De Haan opnieuw aan Van Eeden, de man in wie hij een groot vertrouwen stelde, en die hij tot aan zijn dood als een van zijn beste vrienden zou beschouwen ook al ging hun belangstelling niet altijd naar dezelfde zaken uit.

'Beste Van Eeden: ik denk wel, dat ik naar St. Petersburg zal gaan, over ongeveer 4 weken want eerder zal ik mijn papieren wel niet klaar heb-

ben. Bovendien moet er nog een brief uit Engeland komen via Rumenie. Ik zie nu erg tegen de Russische reis op, niet omdat ik bang ben, maar omdat ik vrees, dat het niet veel geeft. Toch zal ik wel gaan. Denklijk kom ik Hugo zelf feliciteren. Dan kun je mij nog eens ten goede raden. Wel prettig zou ik het vinden als je den Heer Rathenau schreef om een introductiebrief voor mij aan den Heer Mendelssohn. Want in Berlijn zal ik slechts zoo kort mogelijk blijven en alleen den Heer M. bezoeken. Ik krijg misschien een introductie voor hem van een ander, maar dat geloof ik zelf niet heel hard. Ik houd goeden moed, maar een sterker en verstandiger man zou meer kunnen bereiken. Het beste met Paul. Houd maar goeden moed. Mijn broer, die nu volkomen gezond is had ook maandenlang koorts. Veel liefs van Joop'.

Van Eeden's hoofd moet in die dagen weinig naar de Russische zaken hebben gestaan. Zijn zoon Paul was zwaar ziek en er was weinig hoop op herstel; bovendien werd hij gekweld door geldzorgen.

De Haan vraagt zich dan ook af of hij er goed aan doet, zijn vriend zo lastig te vallen en of het niet beter is, de aandacht op de Nederlandse vrienden te richten dan op die in het verre Rusland.

Uit een brief van 21 januari komt de volgende passage met betrekking tot dit alles:

'Die arme lieve Paul! Maar hoop blijft er altijd. En zelf is hij niet neer-

*geslagen. Maar ik kan je niet troosten, omdat ik het zelf verschrikkelijk erg vind. Voor de bakkerij vreesde ik al toen ik zag, dat ene vergadering van aandeelhouders is uitgeschreven. [De coöperatieve bakkerij van Walden] Als ik niet naar Rusland moest zou ik je wel met wat geld helpen, en ik denk wel eens of ik goed doe zoveel te wagen voor George Dmitrenko, en een zo getrouwe vriend als jij steeds voor mij bent geweest niet te helpen, zoveel ik maar kan. Ik kom Zaterdagmiddag stellig. Dan kun je altijd zeggen als je geld nodig hebt, en dan vind ik 't wel. Er zijn vele repetenten. [De Haan is in deze dagen een zeer gezocht repetitor voor de juridische faculteit] Er is niets uit Rusland, maar dat behoeft nu ook nog niet. Houd je maar goed. Groet Paul en al de anderen zeer van je vriend,
Joop'.*

De vijftiende februari 1913 vertrekt Jacob Israël de Haan voor de tweede maal naar Rusland. Hij heeft weinig hoop iets te zullen bereiken, ook al beschikt hij over de nodige aanbevelingen. Hij was op alles voorbereid.

Het was hem bekend, dat de geheime politie hem terdege in het oog zou houden.

Reeds van tevoren had een hooggeplaatst persoon in St. Petersburg hem gewaarschuwd, dat de geheime politie zijn brieven opende.

In zijn korte aantekeningen over deze reis staat:

'...ik wist dadelijk, dat er veel verloren was. Mijne inlichtingen waren doorslaand slecht. Verschillende personen, waarvan de politie wist, dat ik hen kende, stonden onder politietoezicht. Meerderen lieten mij verzoeken hen niet te komen bezoeken. Dat ik zelf ten nauwste bewaakt zou worden, leed volgens mijn zegsman, geen twijfel.

Men vraagt zich af: 'waarom dit alles?' Intussen werd mijn verblijf in de schone stad St. Petersburg verbitterd en was mijn vertrouwen op welslagen gering. Om niemand te compromitteren vernietigde ik mijn Dagboek en adressenboekje.'

De Haan had vele gesprekken gevoerd, maar nergens kon hij ook maar een sprankje hoop krijgen m.b.t. zijn actie voor een verbetering in de toestand van Georges Dmitrenko.

Zelfs de introductie van professor Van Hamel, waarover hij in zijn brief van 15 december schreef, mocht niet baten. Wel vinden wij in de aantekeningen van de Rusland-reis het gedicht: Aan zijne Excellentie de Generaal Djoukovsky met de tussen haakjes geplaatste opdracht: 'Dat hij Georges Dmitrenko spare', waarvan hier de eerste vijf strofen volgen:

*Ik kom, een smekeling, die nimmer smeekte
In eigen nood, gedreven door het leed
Van mijn Makker, dat mijn hart vreed vervrees,
Nu weet ik goed: niets blijft ons meer dan smeken,
Want tegen U valt machteloos elke macht.*

*Gebroken zijn, die uw macht wilden breken,
Zij sterven traag in ballingschap en nacht.*

*Laat strijd en streng Recht Georges in wrede nood,
O Man, heersend over maatloze machten,
Mocht de bee van een Dichter U verzachten
En redde een Knaap van ban en barre dood.*

*Ik kom tot U: wat is mijn macht? Het klagten
Van droever liedren dan ooit Dichter zong.
Uw Macht? Die stoute strevers nederdwong
En bant waar ook de moedigste versagen.*

*Gij, machtig Man, wees voor mijn bede zwakker
Dan gij waart voor gewelddadende macht,
Verwoest geen schat van stout verstand en kracht,
Betoon genade aan mijn verloren Makker.*

Als niets meer baten kan, reist De Haan naar Nederland. ‘Ten slotte had een verder verblijf te Petersburg geen nut’. – ‘Van alle kanten werd ik gewaarschuwd en bedreigd. Zó vertrok ik, met een vertrek dat veel van een vlucht had. Er bleef geen tijd om de pas bij de politie af te laten tekenen. Een telegram, dat ik de grens passeren kon, zou naar Wirballen worden gezonden.

Dan de nachtelijke aftocht over de eindeloze witte vlakten, onder het licht van een maan zo schitterend als een zon. De hoop later beter te slagen, heeft mij staande gehouden. Te Wirballen was het beloofde telegram van de politie en Eydtkuhnen ligt in Duitsland’.

Als hij bij de grens aankomt, koopt hij het *Handelsblad*. Uit een advertentie verneemt hij de dood van Paul van Eeden.

Op 5 maart 1913 schrijft hij zijn condoleantie aan de bedroefde vader en getuigt van diep medegevoel:

'Beste Van Eeden, ik kan mij wel begrijpen, dat je meer van mij had verwacht bij de dood van de brave Paul. Maar ik wist niet wat te doen, wat te zeggen. Zondagavond aan de grens kocht ik 't Handelsblad en zag de doodsadvertentie. Wat moet ik nu nog zeggen? Ik weet niets. Groet Martha zeer van mij. Ik weet niet wat ik zeggen zal. In Rusland staat de zaak voorlopig hopeloos. Maar ik geef de moed nog niet verloren.'

De Haan blijft ijveren voor Dmitrenko en tracht contact met hem te krijgen. Op 30 oktober 1913 schrijft hij Van Eeden dat Georges te Yakoetsk is aangekomen.

Op 7 juni 1914 meldt hij: *'Van Georges heb ik nu heus een telegram gekregen. Hij kon niet schrijven, want de rivier was nog niet open en de wegen waren kapot.'*

Regelmatig blijft De Haan in contact met Victor Dmitrenko om zich toch geen levensteken van Georges te laten ontgaan. Aan hem droeg hij het in Liederens opgenomen gedicht op met het veelzeggende motto: *'Dum nos fata sinunt oculos sattemus amore'*:

'Laten we, zolang het noodlot ons toestaat, onze ogen verzadigen met liefde.

*Wat bindt mijn hart aan uw hart! Maat, het lijden
Van uwen broeder, mijn verloren Vriend.*

*Zal deze reis mijn wanhoop hem bevrijden,
Die meer dan iemand vol geluk verdient?*

*Of zal ik keren, weer in 't hart geslagen,
En vluchtend over de Russische grens,
Mijn dag verwoesten met wanhopig klagen,
Mijn nacht doorwaken in rustloze wens?*

St. Petersburg, 13-26 Dec. 1913.

De Haan is voor de derde maal naar Rusland gegaan.

Op 1 augustus 1914 breekt oorlog uit en is alle hoop op verder contact vervlogen. 11 september 1914 aan Van Eeden:

'...ik heb van zijn hospita bericht gekregen, dat Victor Dmitrenko 1 Augustus als vrijwilliger in dienst is gegaan bij het Belgische leger en sinds die tijd heeft niemand meer iets van hem gehoord. Nu zijn er drie mogelijkheden: 1. hij is gesneuveld. 2. hij is krijgsgevangen. 3. hij is bij het Belgische leger te Antwerpen.

Ik heb mij ter zake sub 2 genoemd gewend tot het Duitse gezantschap in den Haag en inliggend antwoord ontvangen. Nu is mijn verzoek of jij de Amerikaanse gezant wilt schrijven. Je kent hem toch? En zeker kent hij jouw naam. Ik zal de Belgische gezant schrijven en vrienden te Antwerpen.'

Op 13 oktober moet hij aan Van Eeden schrijven: *'Neen: van Victor heb ik niets meer gehoord. Helaas! Ik voel mij zeer ongelukkig.'*

Van de namen, die in zijn opstellen voorkomen, noemen wij vooral die van Maria Philippof, die tot levenslange verbanning naar Siberië werd veroordeeld *'wegens het invoeren en verspreiden in Rusland van geschriften, uitgegeven door de partij van de*

socialistische terroristen'. Verder Joseph Minor, een van de zeer bekende leden van de socialistisch-terroristische partij. Hij werd reeds in 1889 naar Yakoetsk verbannen voor 20 jaar, maar kreeg gratie na 19 jaar en vestigde zich in Frankrijk. In 1908 maakte hij in het belang van zijn partij in het geheim een tocht door Rusland. Hij werd opnieuw gearresteerd en tot levenslange verbanning naar Siberië veroordeeld.

Toen De Haan van zijn eerste Rusland-reis naar Holland terugkeerde, was hij vol goede moed. Zijn gevoel voor rechtvaardigheid, zijn neiging op te komen voor hen die verdrukt worden, zette hem tot daden aan. Frederik van Eeden noteerde in zijn dagboek op 17 september 1912: *'Gisteren bij Jacob de Haan, dien ik benijdde om zijn tocht naar Rusland. Ik was blij voor hem. Hij kon nu al zijn speciale talenten gebruiken. Zijn insolentie en roekeloze oprechtheid zelfs ook. Heerlijk, bij al die arme martelaars als weldoener te komen.'*

Een eerste daad waren de artikelen in *De Beweging*, die de verdere activiteiten van De Haan ondersteunden. Bij het lezen van het slot moet men onwillekeurig aan Multatuli denken in zijn grootse retorische opdracht van de *Max Havelaar*, waarin hij ook opkwam voor het recht van verdrukten. Hoewel een vergelijking tussen beide figuren hier te ver zou voeren, zijn er voldoende punten van overeenkomst, die tot een merkwaardige vergelijking zouden kunnen leiden.

De Haan volhardt in zijn acties voor de Russische politieke gevangenen Hartstochtelijk schrijft hij dan:

'Ik doe een beroep op de Russische Regering om deze smartelijke, schandelijke toestanden, die haar sinds tientallen van jaren volkomen bekend zijn, te doen eindigen.

En als een beroep op de Russische regering niet helpt, dan namens de duizenden en duizenden, die lijden in Orel en Sarátof, in Tobolsk, Pskov, Sebastopol, Tiflis, Nicolajevsk, in de weinige gevangnissen waar ik ben geweest, en in de vele gevangnissen waarin ik gaan wil, namens die duizenden en duizenden zou ik een beroep doen op het rechtsgevoel van het Engelse volk, welks regering thans met Rusland is bevriend. En wij zouden moeten vragen wat de zedelijke waarde is van de vriendschap met een regering, die niet kan staande blijven zonder het verbannen, vermoorden, mishandelen van duizenden van hare beste burgers.

En als een beroep op de Russische regering niet helpt, dan namens de duizenden en duizenden, die lijden in Orel en Sarátof, in Tobolsk, Pskov, Sebastopol, Tiflis, Nicolajevsk, in de weinige gevangnissen waar ik ben geweest en in de vele gevangnissen, waar ik gaan wil, namens die duizenden en duizenden zou ik een beroep doen op het rechtsgevoel van het Franse volk, welks regering thans met Rusland is verbonden. En wij zouden moeten vragen, wat de zedelijke waarde is van een bondgenootschap met een regering, die niet kan staande blijven zonder verbannen, vermoorden, mishandelen van duizenden van hare beste burgers. – En als het Engelse volk en het Franse volk zwijgen en lijdelijk blijven toezien?

Wij bidden dit: een oud gebed: 'Hij, die bloedschuld opeist, zal zich hunner herinneren. Hij zal niet doof zijn voor het schreien der verdrukten. Hij zal rechten over grote volken en de machtigen der aarde zal hij breken.'

Vrijwel direct begint De Haan met het maken van zijn plannen om opnieuw naar Rusland te gaan, maar nu niet alleen. Hij wil Van Eeden meenemen. Reeds Dillon had dit gesuggererd en ook De Haan was er van overtuigd, dat Van Eeden, die zozeer de publiciteit aan zijn kant had, een grote steun zou kunnen betekenen.

Terug in Holland schrijft hij aan Van Eeden 9 september 1912: *'Beste Van Eeden: schreef ik je al uit Holland? Dillon heeft veel voor mij gedaan. Ik heb veel gezien. Lees eens mijn liederen in de laatste Beweging. Ik schrijf een groot artikel over Russische gevangenen in De Beweging. Ik wou samen met jou eens naar Petersburg gaan. Ik ben zoo moei. Toe: kom eens een middag bij ons eten, dan zul je ophoren. Hoe is Paul? Veel liefs van*

Joop'

De reacties op de artikelen in *De Beweging* zijn zo belangrijk, dat De Haan besluit ze als boekje te doen uitgeven. Hij vraagt Van Eeden, die hem heeft toegezegd hem te helpen, een voorwoord te schrijven, al vraagt hij zich af of het verstandig is, want dan zal Van Eeden in Rusland ook geen voet aan de dijk kunnen krijgen. Het geheel van plannenmaken is slopend.

Doorlopend lijdt De Haan in die weken aan zware hoofdpijn. Hij vraagt Leo Simons van de *Wereldbibliotheek* het boekje uit te geven en de opbrengst te besteden voor de Russische gevangenen. Hij weet dat deze uitgever zeer sympathiek tegenover zijn streven staat, omdat hij in zijn *Volksbibliotheek* een door Carry van Bruggen vertaalde en door Mr. Frans Coenen ingeleide brochure van Francis de Pressensé uitgaf over *De verschrikkingen der Russische gevangenen*. Voortdurend kwelt hem de angst, dat zijn bedrijvigheid kwaad zal doen aan zijn Russische vrienden.

17 september schrijft hij hierover aan Van Eeden:

Ik leef in angst, dat ze de gevangenen die ik gesproken heb knoeien zullen: vooral Minor. En vooral dit: ik heb een postpakket aan een Rus terug gekregen als onbestelbaar, daar geadresseerde vertrokken was zonder adres. Als die maar niet gevangen is genomen! Ik heb dadelijk geschreven, maar 't duurt 5 dagen eer antwoord komt.

Het wordt te zwaar voor mij. Help mij. Ik wou dat een ander het had gezien, sterker en verstandiger dan ik. Nu reken ik op jou hulp. Van dr. Dillon nog geen adres. Als die terecht is moeten wij samen zien te gaan. Vergeef dezen korten brief. Ik kan niet meer'.

Met de hulp van Van Eeden probeert De Haan zijn artikelen in de buitenlandse pers geplaatst te krijgen, wat niet zo heel gemakkelijk gaat. Hij blijft in mineur-stemming.

Op 19 november schrijft hij aan Van Eeden:

'Ik heb veel verdriet, mijn moeder is overleden en ik hield veel van haar. Ik ben vermoeid en overwerkt. Van de New-York-Times geen nieuws. In Parijs wordt het stuk gedeeltelijk in het Frans gepubliceerd. Zondag 8 December moet ik gedichten voorlezen in Hilversum. Is het goed dat ik dien middag in Bussum kom. Dank voor de Frankfurter. Ik neem hem mee om over sommige dingen nog iets te vragen.'

De zaak sleept zich voort: Op 1 december 1912 schrijft De Haan in een lange brief aan Van Eeden nog eens:

'Ik heb ellendige berichten uit Rusland: opstand in de gevangenis te Moskou. Het is wanhopig. Ik vind het veel erger dan oorlog, omdat het zo gemeen is, zo gluisperig.'

Gesteund door de reactie in het buitenland, besluit De Haan een actie voor de Russische gevangenen te beginnen. Hij bespreekt e.e.a. met Van Eeden die besluiten handtekeningen te verzamelen en geld bijeen te brengen om de publieke opinie te bewerken en via de regeringsinstanties in verschillende landen druk op de Russische regering uit te oefenen. Als Van Eeden van een reis naar Duitsland terugkomt, vindt hij een brief van De Haan van 9 augustus 1913:

'Heb je nog handtekeningen? Ik kan geen brieven meer schrijven, want ik heb geen circulaires meer. Heb jij nog. Die H. v.d. Schalk is zeker nog in Zwitserland. Ik heb weer drie vogels in de knip. 1) Mr J.A. Levy, 2) Prof. Mr W. Molengraaff. 3) En dat is een mooie zwarte rasvogel Dr Bronsveld, de vrij-Christelijk-Historische pre-

dikant uit Utrecht. Laat je niet ontmoedigen. Ik schrijf nog honderd brieven. Volhouden. Groet je moeder van mij, en de moeder van je kinderen met haar kinderen en haar vader, en de dikke domme Giza, als ze zo verstandig is geweest bij jullie te blijven. [De dichteres Giza Ritschl, goede vriendin van De Haan en Van Eeden] *Ik heb twaalf mooie vogels. Hoeveel jij? Veel liefs van Joop'.*

Een brief van 12 augustus vertelt over belangrijke personen in de vogelknip van Van Eeden en De Haan waren gevlogen. *'Beste Van Eeden. Zondag tegen de koffie kom ik dan. Als het nu maar mooi weer is. – Willem Rooyaards is mooi. Wat doet Diepenbrock? Winkler heb ik geschreven. Maar het zal, gelijk je terecht zegt, niet veel helpen. – ondag kunnen we misschien nog eens praten over het artikel in de Frankfurter. – Ik heb weer 'n paar mooie vogels: Dr W. Bijvanck, prof. Jhr. dr. V.d. Wyck, Generaal Van Helden en dr J. Th. de Visser. Dit is een prachtig zwart rasvogeltje. Helaas heb ik geen circulaires meer'.*

Als het bericht doorkomt, dat Andrew Carnegie naar Den Haag komt, laait de hoop in De Haan weer op. Dat is de man, die zij voor hun kar moeten weten te spannen. Aan een dergelijke grote figuur van een dergelijke internationale betekenis zal men niet voorbij kunnen gaan. Hij rekt op de steun van Van Eeden en op die van Henriëtte Roland Holst. Op 13 augustus schrijft hij aan eerstgenoemde: *'Beste Van Eeden, wij moeten in het belang van de Russische vrienden een zeer fantastisch plan verwezenlijken, maar dat zeer uitvoerbaar is.*

Als Andrew Carnegie in Den Haag komt voor de opening van het Vredespaleis moeten wij drieën [en als mevrouw Holst niet wil wij tweeën] een onderhoud bij hem vragen en hem verzoeken iets te doen of te zeggen tegen die mishandelingen. Op dat ogenblik let de wereld op hem. Misschien is hij een Inspired millionnair.* Jou vriend Page in Londen kan wellicht het onderhoud voor ons aanvragen. Denk daar om. Niets is onmogelijk. In haast, veel liefs van Joop’

[*Gerald Stanley Lee ontwikkelde in zijn boek *Inspired Millionaires* de theorie, dat men met zijn geld in verstandig beheer moet trachten iets te doen voor de medemens. Het werd de prikkel die Van Eeden voor zijn Amerikaanse reizen nodig had op zoek naar zo’n inspired millionair.]

Een week later is er de volgende brief:

‘Beste Van Eeden, dat gaat goed. Zeker is het ‘t beste, zooals je voorstelt, den gezant Bryce te schrijven met verzoek met Carnegie over ons te spreken. Vandaag was Blommers bij mij. Hij moest toch bij Van Hettinga Tromp boven ons zijn. Hij zal Carnegie schrijven. Hij teekent ook onze lijst. Als Carnegie niet publiek optreden wil, dan wil hij misschien iets voor Georges doen. Als Carnegie het in Den Haag te druk heeft, zal ik naar Schotland naar hem gaan. Hem gewonnen, is veel gewonnen. Blommers zei mij, dat de Amerikaanse gezant in Den Haag in Londen was. Zou Mr. Page dat niet weten? Misschien zien wij elkaar nog. Moge alles goed gaan!’

Carnegie is oud en wordt voortdurend lastig gevallen en om zijn naam en om zijn geld. De hulp van Carnegie loopt op niets uit.

Op 29 augustus 1913 noteert Van Eeden in zijn dagboek: *‘Warm. Eergisteren ging ik naar Den Haag om bij de receptie van Carnegie te zijn bij den Amerikaanse gezant. Ik deed het om Jaap de Haan te plezieren, die wou dat ik over Rusland met Carnegie sprak.*

Ik at bij Borel. Op de receptie was het vol en lawaaierig zoals altijd bij zulke gelegenheden en men richt er niet veel uit en heeft ook niet veel genoeg.

Carnegie sprak ik, maar ik richtte niets uit, omdat ik mij schaamde en mij niet op mijn plaats voelde. Ik voelde mij zeker niet de armste van de twee, en hij begreep daar natuurlijk niets van en was schuw en hield me van zich af. Van Rusland wist hij niets en wilde hij liever niets weten. Hij deed mij denken aan een Barnum-fenomeen, een kleine mensaap, om onder glas te laten zien, het miljoenenventje, dat in idealen wil gaan doen.’

In november 1913 zal de kwestie van de Russische gevangenen in het Nederlandse parlement gebracht worden. Op 1 november schrijft De Haan:

‘Beste Van Eeden, de mishandelingen in de Russische gevangenen zullen in de Tweede en Eerste Kamer worden besproken. Een desbetreffende vraag stond reeds in het Voorlopig Verslag van de Begroting van Buitenlandse Zaken. Natuurlijk kan dr Loudon als Minister niet partij voor ons kiezen.

Maar toch is het van zeer groot belang, dat hij sympathiek staat tegenover deze zaak. Anders kiest hij wellicht partij tegen ons. Kun je mij nu niet een briefje voor hem geven, zoals in de trant van Ehrenfest, zodat ik hem schrijven kan. Of nog beter: kunnen wij hem niet samen eens bezoeken, of kun jij niet eens alleen gaan? Schrijf daar eens over. Veel liefs aan allen,

Joop'

De Minister is bereid de beide schrijvers te ontvangen, zoals uit de brief van 15 november blijkt.

'Beste Van Eeden, dat is een aardige brief van Dr Loudon. Vind je Zaterdag 15 November goed om te gaan. Schrijf mij per kerende of je dat schikt en hoe laat je gaan wilt. Ik kan dan den dag openhouden. Maar schrijf je gauw? Ik ga in een colbertjas, want het is toch geen audiëntie. Uit hetgeen Dr L. over zijn vrouw schrijft, zou ik opmaken, dat hij ons thuis zal ontvangen. Maar dat vind ik voor mij weer wat moeilijk. Ook zijn dan de uren wat lastig. Voor 10½ is te vroeg. Tussen 1¼ en 2½ luncht hij en moet heen en weer naar het Departement. Tussen 5 uur en diner zou misschien gaan. 's Avonds gaat toch niet! Dat is te familiaar. Zou het nu niet het beste zó zijn: Wij vertrekken van 't C.S. om 12.44. Lien Dr. L. 's middags op zijn departement b.v. om drie uur. Daarna breng jij alleen een bezoek bij mevrouw Loudon. Ik kom dan op het Departement, maar niet in zwarte jas. En dat moet jij ook niet doen. Nu: ik laat verder de zaak te regelen aan jou over.

Maar wees erbij als ik Dr Loudon spreek. Mocht ik voor die tijd nog naar Rusland gaan [maar ik hoor niets van Hederman] dan kunnen we nog zien.

Ik werk mij rot om alles klaar te krijgen. Maandag was ik bij Verwey, dan bij de Ehrenfesten. Aardige mensen zijn dat. Hij is zeker een Jood? Zij niet. 's Avonds las ik voor de Joodse Studenten. Heel prettig. Nu repeteer ik weer. Dag! Veel liefs van Joop'.

Zaterdag blijkt echter geen goede dag te zijn om de Minister te bezoeken. De afspraak wordt gesteld op dinsdag. 'Beste Van Eeden', aldus een brief van 13 november 1913, 'hoe jammer ik had de Zaterdag opgehouden. Nu heb ik natuurlijk den Dinsdag opengemaakt. Dat moet wel. Als er nu maar niet op nieuw iets tussen komt. Ik repeteer Dinsdag tot 2¼. Dat kan zeker heel goed? Zodra ik zeker weet, dat wij Dinsdag gaan zal ik Borel vragen met ons te Scheveningen te eten. Over het protest hoeft H.R.H. niet te schrijven, dat is klaar. In Engeland is het mislukt. Maar dat hoor je allemaal. Ik ben weer in diepe depressie. Dus tot Dinsdag. Veel liefs aan allen, Joop'.

Over de uitslag van het onderhoud met de Minister is helaas niets te vinden. De brieven zwijgen er over om plaats te maken voor een nieuwe affaire en wel de S.D.A.P. die niet tevreden is met de figuur van De Haan in het initiatief-comité en die hem graag vervangen zag door Wibaut.

De Haan beschouwt dit terecht als een klap in zijn gezicht en doet zijn beklag bij Van Eeden in een brief van 6 januari 1914:

'Beste Van Eeden, helaas, nauwelijks komt de S.D.A.P. erbij, of het gegooi in de glazen begint. De bedoeling van Henriëtte R.H. schijnt te zijn, dat ik uit het comité zou gaan. Wibaut wil dat! Ze schijnt daar Zaterdagavond reeds iets over te hebben gezegd, maar toen is het niet tot mij doorgedrongen. Maar ik kan mij daar niet bij neerleggen. Eerstens om de zaak niet. Tweedens niet omdat dit een klap vlak in mijn gezicht zou zijn ten aanschouwe van het ganse land. En dat ter wille van de S.D.A.P. Ik heb H.R.H. geschreven. Ik zou je willen vragen haar ook te schrijven, dat je niet wilt, dat ik op een dergelijke wijze word behandeld.

Wij vormden het comité met ons drieën. Tegen de beide anderen heb ik geen bezwaar, maar ik wil niet zo infaam worden behandeld. Je ziet: de zaak kan ze au fond niets schelen. Ik gevoel mij zeer slap. En vreemd: ik schrijf nu juist sterke gedichten. Verwey plaatst er twee in De Beweging 'Aan Russische Vrienden'. Ik reken natuurlijk op je in deze kwestie. Veel liefs aan allen, Joop'.

De volgende dag gaat er weer een brief naar Van Eeden met nadere toelichting: 'Beste Van Eeden, officieel is mij niets bekend van moeilijkheden. Ik heb geen enkelen brief. Misschien krijg ik er morgen een. Alleen vind ik het vreemd, dat H.R.H. Zaterdag jou wilde laten zeggen, dat jij het had goedgevonden, dat Wibaut in mijn plaats kwam.

Mevrouw Wiessing heeft tegen Carry gezegd, dat het de bedoeling was mij eruit te zetten om de S.D.A.P. tevreden te stellen. In geen geval moeten wij er uit gaan. Dan ligt de zaak geheel tegen de vlakte. H.R.H. heeft niets meer te vertellen dan jij en ik ook. Met evenveel recht kunnen wij tweeën immers haar er uit zetten. Intussen: het zal wel zoo'n vaart niet lopen. Schrijf mij vooral als je van een bijeenkomst komt. Maar ik denk, dat H.R.H. mij wel zal schrijven, dat er geen sprake van is. Het zou toch te dol zijn om er mij uit te zetten. Ik zit er toch het beste in. Ga dus in geen geval de commissie uit, maar wij blijven er beide in'.

Het is aan de vooravond van de eerste wereldoorlog, dat deze brieven gewisseld worden. Als de bom barst, blijkt alle strijd die gevoerd is voor de menselijke waardigheid, een klucht en De Haan weet zelf niet wat hij moet doen. Hij overweegt, een pas aan te vragen om naar Duitsland te gaan. Hij wil trachten als oorlogscorrespondent aan het front te komen. Maar zo eenvoudig blijkt dat ook weer niet te gaan. Als Jood en Zionist voelt De Haan zich bijzonder bezwaard. De strijd tussen Duitsland en Oostenrijk tegen Rusland wordt in het Joodse territorium gestreden. Voldoende reden om gedeprimeerd te zijn.

Nu contact met Rusland helemaal onmogelijk is geworden, blijft er niets anders over dan de strijd maar op te geven. Straks als de vrede invalt zijn er nieuwe machten die in Rusland het recht in handen nemen. In de grote verwarring is het moeilijk, de oude relaties weer aan te knopen.

Wat is er van hen gebleven? Is Georges Dmitrenko omgekomen in de moordende kou van het Jakoetenland of heeft hij als politiek gevangene, als revolutionair, een plaats gevonden in het nieuwe Rusland? Wij weten het niet.

Jacob Israël de Haan heeft in zijn onrust weer een nieuw object gevonden om zijn krachten aan te geven. Hij promoveert, wordt ~~privaat-docent~~ aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en zal na de oorlog als correspondent van het *Algemeen Handelsblad* naar Palestina vertrekken, zijn beloofde land, waar hem nieuwe moeilijkheden wachten, nieuwe strijd waarin hij zich met niets ontziende koelbloedigheid en koppigheid zal werpen, tot binnen de heilige muren van Jeruzalem ~~een moordenaarshand~~ voorgoed een einde maakt aan de nooit aflatende onrust, die deze bezeten strijder voor recht en menselijkheid een leven lang kwelde.

Wij lezen zijn gedichten *Aan Russische Vrienden*, kreten van een mens, die uit zijn eigen lijden in zijn verzen de weg zocht naar de ander.

En wat ons scheidt, één hoop heeft ons verbonden,

Breek van uw ban en stoute wederkeer.

En keert gij nooit? Vaarwel, vaarwel, ik zweer

U trouw, mijn makker, in diepst leed gevonden.

Carry van Bruggen

DE ONBEGREPENEN

Verhalen en essays over
burgerzin, menselijkheid, jodenvrees & kinderen
ten tijde van haar leven
1881-1932

Met bijdragen van
Jacob Israël de Haan

2026

DE ONBEGREPENEN

Verhalen en essays over uitsluiting en afkeer

Met bijdragen van Jacob Israël de Haan

over

PALESTINA

2026

Carry van Bruggen

&

Jacob Israël de Haan

DE ONBEGREPENEN

Verhalen en essays over
*burgerzin, menselijkheid, jodenvrees, kinderen
en het protozionisme ten tijde van hun leven*

1881-1924/1932

2026

U.M. Abraxas|Zuider-Amstel

2024

Het onbegrepen en *Verdrijving* zijn afkomstig uit *In de schaduw* (van kinderleven), uitgegeven door Van Holkema & Warendorf 1907.

Tweede druk bij *Het Spectrum*, Utrecht 1983.

Tevens opgenomen in de verzamelbundel *Tegen de dwang*;

Een keuze uit de verhalen bij *Em. Querido's Uitgeverij*, 1981.

Tirol: reisimpressies bij *Em. Querido's Uitgeverij* 1926.

Tweede druk bij *Conserve*; Ingeleid door Ruth Wolf, Schoorl 1989.

VOOR GOED BEGRIP:

NATIONALISME:

1. *Het streven om eigen volk boven alles te stellen, om het nationale te benadrukken en het vreemde te verwerpen.*
2. *Het streven naar politieke onafhankelijkheid voor het eigen volk.*

NATIVISME:

Ideologie dat begrippen, voorstellingen, tendenties aangeboren zijn.

PATRIOTTISME:

Vaderlandsliefde, burgerzin.

Tweede vermeerderde druk

ISBN 9789079133291

© 2024 U.M. Abraxas v/h De Appelbloesem Pers
Zuider-Amstel uitgeverijen Amsterdam
Eindredactie Daniël Mok-Kolthoff

Hertaald naar het hedendaags Nederlands taalgebruik.

De originele teksten zijn integraal gepubliceerd door *DBNL*, een samenwerking tussen de *Taalunie*, de *vzw Vlaamse Erfgoedbibliotheek* en de *KB, nationale bibliotheek*.

INHOUD

Bij wijze van voorwoord	6
Het onbegrepen	9
Verdrijving	20
Swastika's en Hakenkreuzen	53
Jerôme Heldring: Van Bruggen over nationalisme en trots	58
Uit de couranten	60
Van Bruggen en het taalgevoel	64
Radicale analyse van een radicale denker	65
Carry van Bruggen: Vaderlandsliefde, menselijkheid en opvoeding	67
De nationalistisch gemotiveerde moorden op	
Carry's broer Jacob en zus Henny	103
'Ons kraampje is failliet'	104
'Nationalisme, een gevaarlijke ziekte'	105
Jiddu Krishnamurti: Nationalisme en vaderlandsliefde in 1933	106
Het Duitsland van Carry van Bruggen was vol van kriegsgehuil	107
'Israël als het joodse Staphorst'	108
Doden zonder legitiem krijgskundig nut: ideologische slachtoffers	
Carry's broer Jacob † 1924 en haar zuster Henriëtte † 1943	109
Carry van Bruggen: Mijn broer Jacob Israël de Haan	110
Jacob Israël de Haan, correspondent in Palestina	112
Jacob Israël de Haan: Jeruzalem, voorwoord van Carry van Bruggen	113
Bischofen el Hava, Een reisje naar Zuid-Palestina:	
Reisbrief Hebron, 16 januari 1921	114
Reisbrief Berseba, 20 januari 1921	122
Reisbrief Gaza, 25 januari 1921	126
Reisbrief Gaza, 25 januari 1921 (2)	130
Reisbrief Medjdel, 26 januari 1921	134
Reisbrief Esdôd, 26 januari 1921	138
Reisbrief Yabneh, 28 januari 1921	142
Reisbrief Jeruzalem, 31 januari 1921	146
P. N. van Eyck In memoriam J.I.D.H.	149
Gebroken kleuren/Significa over zus en broer Carry en Jacob	150
De filosofie van Carry van Bruggen aan de hand van	
Prometheus (1925) en Hedendaags fetisjisme (1919)	154
Colofon	184

VEEL PERSONAGES IN VAN BRUGGENS VROEGE WERK LIJDEN ONDER DE PESTENDE, NAJOUWENDE, SCHOPPENDE KINDEREN EN HET VERNEDERENDE GEDRAG VAN OUDERS EN LERAREN.

Altijd wordt het *verschil* even gevoeld. Steeds wordt zij eraan herinnerd dat *ze* joden zijn en minder waard. Als dochter van een gazan is dit *anders-zijn* door Van Bruggen doorleefd. Haar *fictie* toont de sporen van het verdriet die de dorpse en boerse jodenvrees hebben achtergelaten. Haar *non-fictie* wijst steeds op de impact van zo'n *negatieve groepsdynamica*.

Annie Romein-Verschoor deed – in haar dissertatie *Vrouwenspiegel, over de Nederlandse romanschrijfsters na 1880* uit 1935 – Van Bruggen schromelijk tekort door te beweren dat haar drievoudige minderwaardigheidscomplex als *jodin, kleinburger-autodidaact* en *vrouw* beslissend was voor haar ontwikkeling. – Van Bruggens filosofische arbeid wordt afgedaan als *prestigeproject* en zodoende hoefde zij dus niet op de inhoud in te gaan.

De academica meende dat Van Bruggen zich haar leven lang niet wist te ontworstelen aan *de waan, dat zij zich voortdurend de meerdere moest tonen van de eerste de beste middelmatigheid met een titel*. Volgens de promovenda was dat de oorzaak dat de schrijfster zich niet langer tevreden kon stellen met het *gemakkelijke* succes van haar verhalen en romans, maar een *denkende vrouw* wenste te zijn. *Het moet haar gegriefd hebben* – zo sluit de geleerde, die haar eigen marxistische opvattingen niet kon rijmen met de non-conformistische denkbeelden van Carry van Bruggen, af – *dat filosofen haar levenswerk Prometheus over het hoofd zagen, terwijl de literaten het vierden met de holle lof van de geïmponeerde leken*.

GODZIJDANK heeft Carry van Bruggen († 1932) deze kwalificaties niet meer onder ogen gekregen. Zij was zich als geen ander ervan bewust was dat sekse, aard en afkomst niet de *essentie* van de mens zijn maar een *constructie*. Carry van Bruggen onderkende dat de *double bind* van joden in de niet-joodse samenleving nadelige gevolgen kon hebben voor de karaktervorming. Zij schreef echter niet vanuit een persoonlijk minderwaardigheidsgevoel over de joodse en/of intellectuele vrouw. Haar ideaal om een denkende vrouw te zijn, was een logisch uitvloeisel van de traditionele gedachte van *Bildung*, het Duitse 19^e-eeuwse ideaal van de middenklasse dat ook in Nederland leefde.

VAN BRUGGEN was als opgroeiend meisje doordrenkt met dat ideaal van persoonlijkheidsvorming en de culturele waardevorming.

Haar oeuvre kwam voort uit een intellectuele en emotionele betrokkenheid bij de breed gevoerde debatten over de relatie tussen joden en niet-joden in de nationale samenleving. Deze debatten gingen ook over de betekenis van w.o. I als einde van de bestaande liberale cultuur en de vraag hoe de moderne cultuurkritiek te verwerken in romans. Het discriminerend en *essentialiserend* formalisme waarvan de woorden van Romein-Verschoor getuigen was precies dát waartegen Carry van Bruggen zich verzette.¹ Dat ze daarin verkeerd begrepen werd, wist ze. Dit blijkt uit haar essay *Vaderlandsliefde mensenliefde en opvoeding* uit 1916:

ZO GIJ, DIE DIT ALLES ONDERSCHRIJVEN ZULT, JOOD MOCHT ZIJN, ZULLEN ZE U SCHAMPER TOEVOEGEN DAT GIJ GEEN ‘PATRIOTTISME’ BEGRIJPT. Als u een vrouw bent, zult u slechts een *gevoelsmens* heten. Bij andere gelegenheden zullen ze uw soortgenoten vleien en slijmen om hun *loyaliteit* en uw echtgenotes om hun *intuïtie*. Wanneer u iets verkeerd schrijft, of van uw vrouw gescheiden, of *autodidaact* of failliet geweest, of gezakt voor een examen of wat dan ook bent, dan zullen ze u dat zeker verwijten, maar ook aan argumenten zal het hun overigens niet ontbreken.²

Argumenten zijn niet eens zo heel veel duurder of moeilijker te vinden dan scheldwoorden.

1 ESSENTIALIA (wezenlijke zaken) ESSENTIALISME (het wezen van het onderwerp tot uitdrukking brengen) stelt dat alles wordt gedefinieerd door *onontkoombare* eigenschappen. Ieder mens bezit een wezenskern die gedrag, uiterlijk en ontwikkeling bepaalt. Ook is het de indeling van mensen in verschillende groepen zoals op afkomst. Er wordt dan een *collectieve identiteit* verondersteld. Sinds de *fenomenologie* van Edmund Husserl († 1938) stelt de filosofie de *voorrang* van essentie op existentie ter discussie. Kan de taal zo'n wezen op adequate wijze benoemen en bestaat er überhaupt wel zoiets, los van het buitenredelijke domein?

2 VGL. Madelon de Keizer, *De dochter van een gazan*, Amsterdam 2006;
ZIE OOK: Carry van Bruggen – *Dieptedenker pur sang*, Amsterdam 2024.

SAMENVATTING

In het verhaal *Het onbegrepen* maakt een joods jongetje zich druk over de vraag waarom hij toch altijd anders moet zijn dan de andere kinderen. Hij overdenkt alle narigheid die het geloof hem brengt, het uitlachen en schelden dat hem dagelijks ten deel valt. De meester had laatst gezegd: Dat *jodengezani*k altijd en de kinderen in zijn klas schelden hem uit voor *smausie*. Het resultaat is een bang jongetje dat niets liever dan niet-joods wil zijn.

DE SPEELPLAATS WAS AL VOL. 't Zou wel gauw kwart voor negen zijn. Dan had-je daar dadelijk bovenmeester in de deur en konden ze naar binnen. Hij, de anderen van z'n klas, de kleintjes uit eerste en tweede door de linkse en de groten door de rechtse deur. De hoofdingang in het midden was alleen voor de meesters en juffrouwen.

Vlak achter 't hek, dat aan de open zijde de speelplaats afgrensde, was 'n kleine zonnige wei waar 'n glanzend bruin paardje vredig heen en weer drentelde. 't Stak nu en dan z'n kop nieuwsgierig over 't hek, maar als 'n jongen 't dan strelen wou, hupte het schichtig weer weg. 't Jongetje meende dit allemaal... de zonnige wei, 't paardje, 't blauwe boerenhuis in wazige verte al gezien te hebben op 'n plaat die in de eerste klas aan de muur hing. Een nieuwe zeker, want fris-kleurig en in zijn tijd daar nog niet... en die hij zo graag eens van dichterbij had bekeken als hij 't de juffrouw maar vragen durfde. Verdrietig bedacht hij dat je op school eigenlijk niks durfde.

Straks, om twaalf uur ~~zou die zonnige kleine~~ wei er nog zijn en 't gelukkige bruine paardje dat maar altijd gras eten mocht en waarop alleen nu en dan 'n jongetje reed – was hij dat jongetje maar. Straks om twaalf uur... Hoe kwam 't toch dat 't dan buiten heel anders was dan nu... en als je soms eens onder schooltijd op straat kwam... als je naar huis was gestuurd omdat je wat had vergeten of zo'n orge kiespijn had... dan was alles pas vreselijk veranderd... Helemaal raar, net alsof je er dan helemaal niet meer bij hoorde en iedereen je aankeek. En dat was ook zoals je woensdagmiddag een keertje stilletjes op de speelplaats kwam.

Had-je nou niks vergeten? Nee... z'n griffels waren geslepen... Z'n handen schoon? Kritisch bekeek-ie ~~z'n witte handjes met blauwe adertjes in de dunne, bleke palmen en buitenop wat bruiner met~~ minieme kleine glanzende haartjes.

'Gelukkig schoon,' zuchtte hij en likte er een beetje loodgrijs griffelslijpsel met z'n tongetje af. Alles was in orde... maar dat veranderde niks... Dat veranderde helemaal niks aan 't vreselijke dat komen moest. 't Woord, dat hij niet zeggen mocht en waarover hij zou moeten praten in de volle klas... Voor alle jongens en de meester...

En de jongens plaagden 'm toch al zo... En de meester... had-ie 'm niet laatst horen brommen, toen-ie vrij vroeg voor de *jaartijd* van z'n grootvader... 'Dat jodengezanik altijd...' Zeker, hij had 't gehoord, maar wát duidelijk.¹ Maar thuis had-ie 't toch niet verteld, want vader schreef altijd briefjes aan de bovenmeester, als 'r 'n jongen 'Jood' had gezegd of *smaus*. En bovenmeester, als-ie 't gelezen had, zei 'goed' en dat-ie 't verbieden zou, en hij zelf dreigde daar dan alvast mee: 'Wacht maar... bovenmeester zál-je wel.' Maar later kwam die jongen dan en zei: 'Nou lékker... bo-meester heb toch niks gezeid...' en dan weer derachter... 'smausie'.

Nou praatte-die er maar niet meer over en zeker niet over dat van de meester... Hij had zo 't land aan die briefjes van vader en hij benijdde de andere jongens die nooit een briefje meekregen, dat met hen alles altijd gewoon was.

Toen-ie 't laatste briefje bracht, had de bovenmeester in 'n kring van allemaal meesters en juffrouwen gestaan... en hij had 't gelezen en toen gelachen en 't de juffrouw van de eerste gegeven. Die had toen zo door d'r bril naar 'm gekeken en boos gezegd: 'Je moet niet altijd zo klikken, jongen.'

Dat-ie van z'n vader 't zeggen moest... als ze 'm voor *Jood* uitscholden, had-ie niet durven vertellen... maar hij was nijdig geweest op die juffrouw uit de eerste. Dat wás geen klikken vond-ie... En vechten mocht-ie niet van z'n vader.

O, waarom, dacht 't jongetje... moest hij toch altijd anders zijn dan de anderen... nooit gewoon... Dan weer dit en dan weer dat. Allemaal dingen, waar-ie niets van begreep... en vader die maar zei, dat 't moest. Omdat God 't bevolen had aan alle Joden en hij nou eenmaal een Jood was. Hij was heel wat liever geen Jood geweest. God had makkelijk praten, die zat maar lekkertjes in de hemel en was niet op school en dan nog maar in de derde en helemaal niet sterk om te vechten... Och... hij mocht niet vechten... Hij durfde 't eigenlijk ook niet. Wat moest-ie nou weer met die nieuwe narigheid beginnen. O, had-ie toch maar niets voorgelezen, 't boekje niet thuis laten zien.

¹ JAARTIJD: Jaarlijks terugkerende herdenking van de sterfdag van een overledene.

Hij was er toch zo gelukkig en zo trots op geweest...

Stil stond-ie, helemaal onopgemerkt, in 'n hoekje van de drukke kindervolle speelplaats, z'n ruggetje geleund tegen de zijkant van de hoge stoep en met z'n ogen peinzend voor zich uit ging hij na hoe dit nieuwe verdriet nu weer over hem gekomen was...

Thuis had-ie voorgelezen, 't mooie verhaallesje uit z'n splinternieuwe geschiedenislesboek dat-ie voor 't eerst had mogen mee nemen.

't Eerste lesje had meester opgegeven... vooraf thuis in jezelf en dan ieder 'n stukje op school als in de gewone leesles. Maar wel eerst thuis oefenen omdat 't zo moeilijk was. Dat van de Friezen en Batavieren was een veel mooier verhaal dan al die lesjes van Toon die z'n tol had weggemaakt en Sabientje die bovenop 'n mandje met kersen was gaan zitten... of nee, dat was toch wel leuk geweest. Maar 't haalde niet bij de Friezen en Batavieren... Dat was immers echt gebeurd!

Hij had 't moeder en Mietje voorgelezen – wat las-ie al flink vond moeder en vader had ook geluisterd... En toen, net toen-ie las dat die Friezen en Batavieren zulke ongelukkige mensen waren omdat ze God en Jezus nog niet kenden... wat was vader toen ineens bulderend tekeer gegaan... En wat was-ie geschrokken... Vader had het boekje uit z'n handen gerukt om te kijken zei-die, of dat er stond... en toen was-ie heen en weer gaan lopen en steeds zo in zichzelf gesproken dat 't doodsbange jongetje zich niet had durven verroeren. Vader had toen meteen alweer 'n briefje willen schrijven maar dat was gelukkig toch niet gebeurd... Wel had vader 'm bij zich geroepen en gezegd dat-ie dat wóórd... Vader had 't niet genoemd, 't alleen aangewezen met z'n vinger... dat-ie dat ene woord niet zeggen mocht... nóóit zeggen mocht, hij niet en geen enkele Jood.

Het was de naam Jezus...

Hij had tevoren niet geweten wat dat was, er niet eens over gedacht... omdat-ie immers dat van de beestenvellen en de uitgeholde boomstammen en 't schieten met pijlen veel leuker vond dan die dingen van God waar-ie niets dan verdriet van had. Maar toen vader 't zo zei, had dat woord 'm bang gemaakt. Hij was gaan huilen. Vond-ie die vijf letters griezelig. Hij had nu de vaste overtuiging... dat áls-ie 't zei, 't wagen durfde tóch... Dan zou er wel zeker iets heel vreselijks met 'm

gebeuren... dan zou er misschien wel 'n hand te voorschijn komen op de witte muur in de klas, tussen de kaart van Nederland en de scheurkalender, vlak voor z'n ogen en die hand zou daar akelige woorden opschrijven, zoals eenmaal bij die slechte, dronken koning waar de Rebbe van had verteld op de Joodse school en waar-ie toen zo akelig van had gedroomd... Nee... nee... hij durfde niet... God wou 't niet, had vader gezegd... God zou 't zien en horen... en 'm straffen... God strafte immers altijd en alles...

't Jongetje zuchtte.

Meester liet altijd lezen op de rij af; hij zou vandaag de vierde beurt krijgen. De vorige maal waren ze bij Dirk Willems gebleven... na Jaap Scholten... en Kees de Boer... en Niek van Roojen kwam hij...

En hoe-ie 't nou uitrekende... 't Was uit te rekenen omdat meester bijna altijd iedereen tot 'n nieuwe regel liet lezen... dat vreselijke woord... dat woord, dat hij niet zeggen mocht... hij alleen niet... dat woord zou in zijn leesbeurt komen. Als Niek 't zei, als Wim de Vries, de jongen na hem, 't zei, dan gebeurde er niets... Zij waren geen Joden, zij mochten zeggen wat ze wilden... alleen... als hij... 't zei... o dan...

't Jongetje rilde...

Maar dan dacht hij weer, dat hij ook dat andere nooit zou durven... 't bekennen in de klas, ik mag dat woord niet zeggen... dat bekennen, waar ze allemaal bij waren.

Z'n buik beef-bonsde aanhoudend en z'n handen waren kil-klam van angst. Rond hem, die daar stilletjes en verloren stond, joelden de kinderen op de volle speelplaats en daarachter was de kleine, zonnige wei met 't bruine paardje... dat flinke gelukkig dier... en voor hem de roodbruine school met gele deuren die zo zouden open gaan.

Wat duurde dat anders lang vandaag.

Hups... met 'n vaartje... spleten de dubbele deuren zich nu inenen, klaptten naar weerskanten open...

De kinderen snelden, op roep van bovenmeester met z'n grijze baardje ieder naar z'n eigen ingang. Klompen snel uitgeschopt en in-de-hand-mee de schoongeboende stoeptreden op en de koele, schemerige gangen in.

Traag slofte 't jongetje achter hen aan. In z'n handjes hield-ie z'n

mooie griffels in houten doos en 't dunne geschiedenisboekje met dat vreselijke woord binnenin. En z'n hartje was zwaar.

Als hij dan even later in z'n bank zat, had-ie plotseling 't vreemde gevoel, of-ie nu voorgoed in de school zou moeten blijven... Of 't nooit meer twaalf uur zou worden en hij nooit meer de speelplaats en 't bruine paardje in de wei zou terugzien.

Meester tikte met z'n stokje op de voorste bank en kuchte.

'Handen mooi,' beval hij. 't Leek 't jongetje of hij er nog overweldigender eruit zag dan anders en gedurig naar hem keek. Nu goed oppassen, nam hij zich voor. Hij zette z'n schrale lichaampje recht op in de bank, legde z'n gezicht in 'n plooi van opgewekte belangstelling.

Meester zei immers altijd dat-ie zo suf keek... en hij wilde nu niets doen, dat de magere man voor de klas onbehaaglijk kon stemmen. Toen ze nu allen stil zaten, handen gevouwen tegen de bankrand, ogen in frisse ochtend-aandacht naar 't schoon gesponde bord, waar nog enkele zwart-natte slierten vlekten tussen 't grijze opgedroogde, begon de meester met z'n monotone dreunsten de lijst voor te lezen, van wie 'r waren en wie niet, de meisjes eerst en de jongens dan. Hoorde je je naam, dan had je 'meester' te zeggen en wie dat verzuimde kreeg 'n afkeuring. Zo'n afkeuring was gauw verdiend en twee ervan betekende nablijven.

Maar van 't jongetje, dat zich zo braaf had voorgenomen flink te zijn en op te letten, dwaalde onder 't klinken van de eerste namen over de stille gedresseerde klas, van meester die orde heeft, de aandacht al af naar de witte muurplek tussen de kaart van Nederland en de scheurkalender... Hij wist nu zéker dat daar, als hij dat woord zei en die vreselijke naam noemde, de hand te voorschijn zou komen die, zoals ooit op 't feest van die dronken slechte koning — ach, de naam van die vorst was 'm ontschoten — er griezelige dingen ging opschrijven. Alleen als hij 't zei. En dat gaf 'm het beklemmende gevoel dat God nu uit de hoogte van de hemel zat te kijken... naar hem alleen, om scherp te luisteren naar wat hij zeggen zou...

De andere jongens mochten zeggen wat ze wouen. En ze mochten ook doen wat ze wouen buiten school, en ze mochten eten wat ze wouen. Hij niet... Hij was anders dan zij... Anders in alles. Hij droeg

wel kleren als zij... ging wel op dezelfde school... speelde ook wel met hen... maar hij was toch anders. Thuis spraken z'n vader en moeder 'n andere taal. De taal, waarin hij zijn gebeden zei... de voeten naast elkaar en 't gezicht naar 't Oosten... Precies naar 't Oosten. Tussen hemd en bloes droeg hij 't vierhoekig kleedje van wit-en-zwart met de lange, gele draden... 't *Arbang-kanfous*... en hij wist, dat droeg hij als enige van de hele klas.¹

Voor hem alleen waren er dagen dat-ie niet eten mocht, en niet drinken, 't hele etmaal. En hij vroeg zich af of 't om dit-alles was dat de jongens eigenlijk liever niet met 'm speelden... En hij dacht van wel. Hij begreep alleen maar niet waarom God de een allerlei dingen verbood die 'n ander gerust mocht doen. Waarom hij dan juist een Jood moest zijn die niets mocht. O, en hij was zo heel erg graag een van de anderen geweest... Niets meer dan 'n gewone jongen in de klas, als Niek en Jaap op wie niemand lette en die gewoon meespeelden. Als ze vochten was 't om knikkers of een peer, niet om dat akelige schelden.

En hij stelde 't zich nu zo voor dat God 'n meester was die de hele klas met rust liet en, vals, één enkele jongen altijd maar op z'n vingers zat te kijken. En die jongen was hij. Tranen van zelfbeklag kwamen in z'n ogen opwellen... Van moedeloosheid omdat-ie d'r maar niets van begreep. En wat had-ie d'r toch al 'n keren over nagedacht, 's nachts in z'n bed – waarom hij toch in alles zo anders moest zijn. Zei vader niet, dat 'n mens blij moest zijn, als-ie 'n Jood was? 'n Mens misschien... maar 'n jongen...!

Z'n buurman in de bank stootte 'm aan... 'Jái,' zei-die... 'de meester roept je...'

Onthutst keek-ie op, zag de strenge ogen van meester vlak op zich gericht. Gewild-langzaam, daardoor immers indrukwekkend, herhaalde de meester z'n naam, hoonde erachter... 'O, zat jij weer te suffen... Piet van Leeuwen, teken 'm op voor een afkeuring.'

'Ja, meester,' zei Piet gretig, blij, dat hij vandaag opschrijven mocht, haalde haastig z'n lei uit, kletterde die neer op 't plat van z'n bank, zocht 'n griffel uit z'n koker. De meester was weer terug in z'n vorige

¹ VGL. *Arba'kenafot* in *Bamidbar*/Numeri xv 37-41.

houding – beide handen gesteund op de voorste bank en 't hoofd gebogen over de lijst en hij dreunde de rest van de namen af.

't Jongetje keek terwijl naar Piet van Leeuwen... wat had-ie het nu opeens druk omdat-ie mocht opschrijven... Kijk 'm nou 's... Eerst trok-ie lijntjes, rechte en dwarse... zeker voor alle namen 'n hokkie maken... als-ie véél op te schrijven kreeg, was-ie lekker... Maar daar verbood 'm de meester... 'Kom Piet, vlug-an wat, niet zo'n omhaal... 'Lekker,' treurde 't jongetje... 'nou hij ook een keertje... die grote Piet... o zo... die praatjes-Piet... voor de meester toch maar bang... maar wát bang...'

De lijst was afgelezen... en weer begon z'n buik te bonsbeven, z'n handen te sidderen, kil-klam incens weer. Want nu was 'r niets meer, geen lijst-oplezen dat eerst voelde als 'n dammetje tussen zich zelf en 't vreselijke dat in aantocht was, en nu wel dadelijk komen zou.

En z'n eerste afkeuring had-ie ook al beet... en de meester had al weer gezegd... 'O... zit jij te suffen.'

Werd 'r geen schoolgeld opgehaald? Ach nee, 't was immers dinsdag... Kwam 'r vandaag niemand te laat? Hè... als nou eris inenen de deur opening en die dikke meneer van de commissie kwam die laatst zo vriendelijk tegen 'm was geweest... Dan was 't meteen uit met leren... Want die meneer wou altijd maar vertellen en babbelen en dan mochten ze zingen wat ze wouen... en luid lachen... En de meester stond in 'n hockie en keek zuur... 't Jongetje glimlachte bij de herinnering... Dat-ie de laatste keer tussen die meneer-z'n-knieën had gestaan voor de klas... en 'm juist in z'n kleine bogjes had gekeken, achter z'n glimmende gouden bril... kwam-ie nou maar weer. Maar er gebeurde niets... en de deur, waar 't jongetje verlangend z'n ogen op had, bleef gesloten.

In de klas werd nu een beetje geroezemoesd, voor-gebabbelde over dat heerlijk-interessante verhaal van de Friezen en Batavieren. De meester met langzame afgemeten bewegingen van saai-suffe schoolvoering ging naar de ramen en liet, om de te gul binnenstromende zon, de gordijnen zakken. Ratelend kletterden ze een voor een naar beneden, sloten de vrolijke zon buiten, namen 't blijde gouden licht weg. En dat deed 't jongetje nog bedroefder worden, z'n hartje nog zwaarder van

beklemming. Want nu was de klas helemaal 'n gevangenis. Niets verbond hem meer aan 't blije buiten, met 't paardje in de zonnige wei, met de lichte straten waar nu de grote mensen liepen te wandelen alsof 'r geen school was.

Wat leek 't nu duister hier binnen die gesloten gordijnen en wat kil ook voelde ineens die schaduw na de warme zonnekieteling. Hij hui-verde erin. 't Blad van z'n bank, zo even glanzend bruin in 't licht, was nu koud-blauwig overschaduwd met enkele matte, koele glimpekken en de inkt in z'n potje waarin tevoren een lichtje als 'n sterretje had getinteld, dof zwart en groezel.

De meester stond weer voor de klas en gebod op z'n kortaffe manier met z'n droge stem: 'Stilte... boeken vóór...'

Blij-haastig legden ze nu allemaal 't nieuwe boekje open dat aan de witte binnenkant van z'n omslag smalle randjes liet zien van 't verse, nog schone bruine kaft en ze legden de vinger of 'n stompe griffel – 'n scherpe mocht niet, om 't doorkrassen – braaf bij de beginregel of braver nog, bij 't opschrift van vette letters.

O waarom, dacht 't jongetje weer, waren ze nu allemaal zo blij... en hij alleen zo bang, zo droevig... Ach, 't was alles om dat woord... om dat éne vreselijke woord... Had de meneer die 't boekje maakte dat 'r toch maar uitgelaten. Hij keek de vier rijen langs, met de kinderen twee aan twee in de bruine banken... 't Befilosoferen dat al die open boekjes er net 't zelfde lagen en er net 't zelfde uitzagen, leidde z'n gedachtetjes weer 'n ogenblik af.

Maar dan overviel 'm inenen de stilte. Wat was 't stil geworden. Viel 'r niets te verbieden?

Zouden ze nu beginnen?

Kil zweet omparelde z'n neusje en z'n buik bonsde zo pijnlijk nu dat hij even bedacht om te vragen of hij zich mocht terugtrekken. En dán wegblijven... tot 't lesje uit was. Maar onder 't eerste bedenken voelde hij al wel dat 't immers maar loze fantasie was, lege blijmakerij van zichzelf. 't Ging immers niet. Al zeker niet omdat je nooit mocht in 't eerste uur... en dan hij die al 'n afkeuring had... En als je wat lang wegbleef, kwam de meester kijken. En hij was zich half bewust, dat-ie 't alleen had gedacht om even te kunnen genieten van de voorstelling

van de mogelijkheid... vooraf al wetend: er was geen kans...

De meester humde, keek rond... nam 't vettige, lang gebruikte namen-schrift, vouwde 't naar binnenom open...

'Jaap Scholten.'

Die begon, met blijde, frisse stem, verheugd om de eerste beurt van 't hele nieuwe lesje...

...De eerste inwoners van ons land waren... Maar de meester sneed koud af met afgemeten vraag: 'Staat er niks boven?' De jongen stopte onthutst, keek even rond en dan de meester aan en begon opnieuw, maar veel zachter, z'n stem nu plichtmatig en vreugdeloos...

'De Friezen en Batavieren... De eerste inwoners van ons land...'

't Jongetje schoof met z'n dunne koude vingertopje stijf over de gladde bladzij.

Rond hem heen lag de klasstille van gedresseerde oplettende kinderen. Koud-blauw schaduwden de witte wanden tussen kaarten en prenten en boven op de gele gesloten kast stonden in net gelid de modelmaten-en-gewichten ~~en naar grootte gerangschikt~~. En in de stilte las Jaap Scholten... las maar door. Iedere keer als de trouw wijzende voorvinger van het jongetje een regel zakte, bonsde het benauwd op in z'n buik, in z'n keel nu ook; rimpelde rillend z'n voorhoofdshuid te zamen. Wat las Jaap goed... helemaal zonder fouten.

't Jongetje in z'n wanhoop dacht even aan bidden... maar hij had in de behoefte zoals nu daar wel over gehoord... maar 't niet geleerd... Hij kende niets anders dan de monotoon-opgedreunde half gezongen Joodse gebeden van alle-dag-weer die hij niet begreep omdat 'r, zelfs vertaald, allerlei rare lange woorden in stonden. Woorden waarin hij allerlei dingen moest bekennen die hij helemaal wilde. Bad-ie niet iedere morgen... 'En 'k dank u, EEUWIGE, dat gij mij niet als vrouw heeft doen geboren worden...' en toch was-ie eigenlijk veel liever 'n meisje geweest omdat ze die meer met rust lieten op school. Op *Grote Verzoendag*... vroeg-ie vergiffenis voor diefstal en moord-dingen die hij toch echt nooit gedaan had en voor bloedschande waarvan hij maar niet wist wat 't was – ook zo'n woord, dat je nooit hoorde – zodat hij na veel gepeins z'n denken maar had vastgezet op de overtuiging dat 't betekenen moest, iemand een bloedneus slaan of 'n gat-in-

z'n-kop... Dat had-ie nou wel's willen doen maar toch nooit gedaan... Mistroostig bedacht hij dat hij ook maar alleen mocht bidden wat 'r in de boeken stond. Niet als de anderen die zeien *Heere dank voor spijs en drank*, leuk, net als 'n rijmpje. En hij vreesde dat God z'n vragen om geen of 'n andere leesbeurt veel te familiaar zou vinden en het hem kwalijk zou nemen.

Nee... nee er was niets meer aan te doen.

Straks zou 't gebeuren... zou hij ineens komen te haperen voor dat woord, die vreselijke naam en moeten bekennen...

'Meester, dat woord mag 'k niet zeggen.' Wat zouden ze 'm dan allemaal aankijken, de hele klas... de meester...

'Waarom niet?' zou-die dan vragen. En hij dan weer, want zo was immers vaders opdracht: 'Omdat 'k 'n Jood ben, meester...'

Daar kwam nu ook 't verdriet bij van z'n kleine, povere ijdelheid... zijn leesbeurt bedorven, zijn leesbeurt waarop-ie zich gewoonlijk de dag tevoren al verheugde... Omdat-ie zo mooi las en daarvoor weleens 'n pluimpje kreeg van de meester. Ach, het was zijn vreugde, dat enkele tevredenheidswoordje dat hem voor even de meerdere deed voelen van de anderen. Dat was nu ook weg... Hevig schrok hij op. Niek van Roojen had al gelezen... Onder 't gespannen kijken van de jongen krabbelde de meester wat in z'n cahier en dat gaf meteen 'n heel licht gedruis van even verlichting, rondkijken, verzitten in de bank.

Uit een andere klas dreunde 'n lijzig-gerekt do... re... mi... dromerig in de stilte... Ook sloeg er 'n deur open, ergens achter op de gang, luid huilen verscheurde even de schoolrust... Klompengekletter op de stenen... slag van de buitendeur... 'Zeker een weggestuurd,' dacht 't jongetje. En toen noemde de meester z'n naam... en een moment duizel-draaide alles rond hem heen... De banken leken schemerig te verzinken... en hij zelf ook... Wég... Wég...

Maar dat duurde kort. Plichtmatig begon hij, zijn stem schor haperend: 'Omstreeks die tijd kwamen er predikers in ons land... vrome mannen...'

'Do... re... mi... dreunde 't uit de gang... Zacht verbibberde z'n stem tot onhoorbaar gefluister...

Streng-beval de meester: 'Luider.'

‘Die medelijden hadden met de ongelukkigen, welke God en...’

Daar was ’t woord... de naam, die vreselijke die hij te moest mijden als een kwaad, die vader niet eens had gezégd, alleen aangewezen met dreigende vinger.

’t Jongetje lichtte, de vinger nog plichtmatig op z’n blaadje, ’t hoofd op en zag met grote hulpvragende ogen de meester aan...

’Nou,’ ongeduldigde die... ‘Staat er niks verder?’

En schor stamelde z’n benauwde stemmetje, alleen hoorbaar omdat ’t zo heel stil was in de klas...

’Dat woord niet, meester... dat woord mag ik niet zeggen.’

En hij zag hoe de meester, na ’n verbaasd-vragend... ‘wát mag jij niet zeggen?’... in z’n boekje terugkeek en ’t woord zág... en dat alle kinderen keken... en ’t zagen... En er kwam gedruis, zich versterkend tot gefluister... waarin-ie overal om zich heen dat woord hoorde. Die naam, die hij-alleen niet zeggen mocht... Achter hem was gefluister: ‘Hij mag ’t niet zeggen, omdat-ie ’n Jood is...’ Hij voelde aan dat alles – in die verbazing van alle maal de huiver voor ’t vreemde dat hij deed... Het vreemde, dat hij wás... En de meester zei ook wat, kort-koud, maar dat hoorde hij niet.

Want toen viel dat arme gemartelde jochie met z’n hoofd neer op de bank... en hij snikte... Snikte, omdat hij zo anders moest zijn dan de anderen en maar niet kon begrijpen waarom.

2026

Het onbegrepen is gebloeemleesd in *De Nederlandse en Vlaamse literatuur vanaf 1880 in 250 verhalen*, samengesteld door Joost Zwagerman (2005).

Het verhaal *Uitdrijving* stelt het antisemitisme op een beklemmende wijze aan de kaak. Een gezin uit een klein dorp wordt onophoudelijk geconfronteerd met de kleingeestige, onredelijke en onverbiddelijke tegenzin van de medebewoners. Hun winkel wordt vrijwel volledig geboycot. Constante pestereien en dreigementen teisteren het gezin.

Een uit Rusland gevluchte man verschijnt tijdens *Jomtof* bij het gezin aan de deur. Hij wordt uitgenodigd voor de maaltijd en tijdens het eten vertelt hij over de pogroms in Rusland waarbij hij vrouw en kind verloor. De volgende dag krijgt het Nederlandse gezin van hun huisbaas te horen dat ze hun winkelwoning moeten verlaten omdat de bevolking geen joden in hun christelijke boerendorp tolereert. *Geen joden op 't dorp, hadden ze geschreeuwd*. Het eindigt met de uittocht van het gezin.

Van Bruggen legt hier een verband tussen de Nederlandse jodenvrees en de Russische verschrikkingen.

'S MIDDAGS HAD ZE WEER GEVOCHTEN.

Om vier uur bij 't uitgaan van de school. In september was het, een zonrijke dag van begin herfst. Dan waaien er van die bolle winden, zomer-geurend en prikkelend, met al een ietsje ook van de weemoed die late herfst- en winterwinden brengen, als boodschappers van verre, grauwe landen die vaag bericht mee voeren...

Maar nu scheen de zon en dat maakte met de wind als lichte wijn de jongens dronken en zwierig in de bol. Ze liepen zingend met monden wijd open en onbeholpen armzwaai van puur plezier en ze gooiden met de benen, uitbundig of 't niet opkon.

Op 't pad, de dorpsstraat die ze altijd kortweg 't pad noemden, werden bomen gesnoeid. De hobbelige klinkers waren al dicht bespreid, met de brede sappig-dikke takken vol uitgegroeide twijgen met nog fris gebladerte.

Dat lag daar allemaal welig te stoven in de zon en de geurige damp welde er uit. Want 't ging tegen de winter en dan werden de bomen, voor het tuintje van elk net huisje één, helemaal gesnoeid en tot kale, lelijke propfen bijgeknipt.

Ze hadden maanden volop gehad om hun leefstorm en zomer vrolijkheid uit te vieren en moesten nu stemmig terug, als bedaarde mensen, die kampjes de winter gaan doormaken. In volgende zomer dan weer vol van lustige fut.

Tuinlui, rode, glundere gezichten, gladgeschoren en een vriendelijk-brede mond met stomp pijpje daarin, zaten hoog in de bomen tussen 't volrijp geblaart en de fijne, vrolijke geuren maakten hen ook jonk-jolig.

Telkens helder klonk 't metalen klikklak van hun scherpe scharen, wreed als werd er leven afgesneden en dan, loom-onwillig, ritsel-gleed er zo'n grote tak als een nog levende arm, naar beneden met z'n vracht van zijtakken en blad met een plof op de grond.

De gesnoeide bomen stonden, bijgeknipt met rondom weinig tussenruimte, als vreemd gevlochten gedrongen propfen op hun stam met nog enkele bladeren eraan.

De bomen lieten de diep-blauwe hemel door, wat een vreemd gezicht gaf voor de overburen die de hele zomer in de koel-groene schemering, met wat luchtenkleur er tussen spelend, hadden gekeken.

Een oude tuinbaas, wadend met z'n klompen door 't dikgespreide groen, bewoog zich kleintjes onder de bomen met z'n lange schaar aan-stok. Pijnlijk-gerimpeld tuurde z'n oude-mannetjesgezicht door het felle bovenlicht naar boven en pikte hij er wreed-kalmpjes de grootste, levendigste takken uit en gaf ze dan bedaard en zonder haast een vinnig klikklak-tikje-traag. Met zwaar geruis slepend gleden ze naar beneden, op de snee vochtig en fris wit.

Daar kwamen de jongens aan, overmoedig en licht-dronken van zon en lucht als van schuimende wijn en 't wellustige blad gegeur dat ze in de bol sloeg, deed 't gezwaai van hun benen en 't wilde armbewegen nog heftiger zijn. Uit hun frisse, open kindermonden welde tierige zang als van vogels die vol zijn van jeugdige vreugde.

Ze grepen joelend de takken beet, met hun trofeeën van twijg en blad, zoet geurend en nog levensvol en uitzinnig zwaaiden ze die boven 't hoofd, gillend en dansend. Rukkend gristen ze mekaar de groene takken uit de handen, stoeivechtend ermee als losgelaten jonge honden. De afgeritste bladen stoven en stormden verscheurd en verformfaaid door de luwe lucht. De kale lange takken, veerkrachtig, sterk en taai met hun schors als levende huid hielden ze dan in de hand.

Met fel geluid zwiepten en floepten ze die door de lucht, in die sterke bewegingen wat van hun overmoed en lust ontladend.

Vechtend om de mooiste, om de dikste, buitelden ze door het groene bed dat de klompen wegstoven om een eind verder geluidloos, onvindbaar neer te vallen. De tuinlieden wisten niet goed of ze de hele kluit, die hun belette om rustig door te werken, zouden weggagen of het voor deze keer door de vingers zouden zien. Waren ze zelf ook niet jong en baldadig geweest?

'n Klein tener meisje van een jaar of acht, met een mooi gezichtje waarin goudige bruine ogen en met veel loskrullig bruin haar, stond op een kleine afstand van de joelende bende.

Ze was niet op klompen maar droeg plompe verlapte rijgschoenen aan haar kleine kindervoeten. Daarboven, vreemde rijkdom bij 't

armelijke schoeisel, een kort net jurkje van fijn weefsel met kleurige bloemetjes. Warm in de zon goudgeelde het springende loskrullige haar welig het halsje overstromend tot halverwege de rug van het witte jurkje met de fijntjes erop tippende bloemfiguurtjes.

Ze deed niet druk, eerder stilletjes als iemand die het liefst onopgemerkt blijft, maar in haar smachtend toekijken zat de hevige zin om mee te doen, mee te joelen net als de anderen met de takken te zwaaien zodat de bladeren door de lucht floepten, van de tak gerist en even nog fladderend als kleine vermoeide vogeltjes. Haar beweeglijk gezichtje met het zenuwachtige hartstochtelijke mondje was vol verlangen.

Schuchtertjes stond ze daar, niet durvend... De grote sterke jongens en meisjes van de school hadden haar al zo vaak geslagen en ruw weggejaagd en haar gebruikt als 't speelgoed waaraan ze hun kinderwreedheid en groeiende kracht konden koelen.

Ze was 't enige jodenmeisje op school, haar gezin 't enige van 't dorp. En in de paar maanden dat ze er nu waren, werd ze 't leven ondraaglijk gemaakt door bitse vijandigheid van de dorpelingen. Nooit hadden er joden op het dorp gewoond en toen zij er nu met het grote gezin waren gekomen om er een textielzaakje te beginnen, hadden de boeren al voor de opening gevloekt en gescholden in de herberg op die smerige joden die niks op d'r dorp te maken hadden. Blevens ze maar liever weg met hun vuile handelswaar! 't Was om al dadelijk de moed erbij te verliezen. Maar vader, die altijd hoopte, nooit het hoofd neerlegde, had gezegd dat ze 't winkelkastje heel mooi zouden maken en op de openingsavond met veel licht. Dan moesten ze toch vanzelf wel komen. Mee hopen hadden ze allemaal dapper geholpen. Oude vader, die al zoveel getoed en getrokken had, toch opgewekt gebleven en opfleurend bij ieder klein kansje van slagen had de dag zelf achter 't nog geheimzinnig neergelaten gordijn de grote avond zitten voorbereiden. Bloemetjes en een paar grove planten hadden ze zorgzaam op 't grijs-blauw bekleedsel van de uitstalkast geschikt, tussen zwierig geplooidde rood-zijden zakdoeken, boerenjongens-petten met glinstering van ankers en goudbies en andere kleinere prullen. Saar had de petten en hoeden afgestoft, de jongenspakjes nagekeken of geen

VERDRIJVING

knopen ontbraken, zorgvuldig het goud van ankertjes en jasknopen opwrijvend. Vaders blijde moed had ze allemaal wat gegeven en de vreugde van 't voorbereiden had ze een heerlijke dag bezorgd, als in lange zo niet. Die dag was gauw genoeg voorbij, met ploeteren en uitpakken, met schikken en bekijken, aanmerken en weer veranderen.

Joop, de oudste broer, had de prijsjes getekend, keurig op karton van oude dozen, met dikke potloodvegen, glimmerig-zwart-grijs en moeder had ze met grote steken op 't goed genaaid.

Vader zelf etaleerde en 's middags in opgewonden vrolijke haast aten ze, want er moest worden afgemaakt en al duurde het lang voor de altijd lichte zomeravond kwam, er moest toch voor lampen worden gezorgd, véél lampen, als, laat-avond, het kopen nog niet gedaan zou zijn.

En 's avonds had vader zelf, in z'n sjabbespak, plechtig langzaam 't gordijn omhoog getrokken.

Toen, na de eerste schok van 'n moment heerlijke verrassing, omdat ze even dachten, door opgewondenheid op iets ongedachts groots voorbereid, dat die hele troep schreeuw-dringende boeren en boerinnen koopgragen waren, wedstrijdend wie 't eerst in 't winkeltje zou zijn om 't mooiste te bemeesteren, hadden ze, ineens, begrepen dat er geen vrolijke kooplust, maar hatelijke moedwil was in 't lachkrijsen van opgeschoten lummels en frisse lolmeiden, hoorden ze, dof-dreigend, scheldwoorden... 'Jood!'... 'Smous!'... naar boven borrelen uit de dichte troep, laf-lachend stekelige opmerkingen maken over hun waar, in dwaas-overdreven Joods jargon.

Ze smeten mekaar tegen de winkel deur die dan openvloog met een harde bons en angstig getingel van 't schelle belletje. Uiterlijk dapper stond Joop dan op om weer te sluiten, toch met een besef van uiterste gevoeligheid in de huid van hoofd en gelaat, die hij weerloos bloot hield tegen een broeiende gooi van stenen en vuil die van buiten dreigde.

Zo ver kwam 't niet. Er werd alleen gegild en rauw gescholden. Kinderen, achter hun moeders brede rokkenvracht, staken vals sarrend pal voor 't winkelraam hun tong uit en liepen dan hard terug, aangevuurd en toegejuicht door de groten.

Een kleine dikke breedschouderige jongen, nauw in z'n kleren, stapte stoer brutaal de winkel in, gezicht rood van ingehouden lach die, met de door 't raam loerende omstanders, moeite had om het niet geweldig uit te proesten. Hun neuzen tot witte schijfjes plattend, drongen de voorsten op tegen de winkelruit, boers-lijzig gillend: 'Nou zég, roep dan vollék...'

Onbeschaamd, met haast overslaande stem van niet-meer-in-te-houden lach, kraaide de jongen z'n 'volk' de gesloten tussendeur toe...

Die ging toen open en langzaam-wantrouwig schuifelde oude Jood binnen, vroeg wat hij wilde. Pret-flikkerende ogen, even opzij naar 't raam en de oude man vlak voor z'n gezicht, flapte de jongen het er haastig uit: ...'n... 'n stuiver overhemden... en hoevéél of-ie d'r dan kreeg... Woede-bevend, stamelend, stond de Jood achter de toonbank, wilde antwoorden... uitvallen... Maar dikkerd was de winkel al uit, protsig stappend tussen de menigte met gezicht van: 'Nou, hoe lever ik 'm dát...?'

Dat zelfde spelletje werd ~~nog veel herhaald. Rauw~~, met grove boerenstemmen krijsten ze de winkel in om 'n cent leren lappen... om mui-zenvallen... treiterend ook op spek en worst... Vuile woorden van slungelige jonge kerels die lollig de brede meiden kietelden, keilden daar-tussen en geen ogenblik zweeg 't vinnige belletje. Maar succes hadden ze niet meer. 't Jodengerin bleef stil bijeen achter de winkel en zelfs Joop kwam niet meer te voorschijn om de deur te sluiten.

't Hele dorp had er een lol-avond van. Toen ze eindelijk afzakten, de herbergen in om de pret en de drang met borrels te verslaan, was er niets verkocht. De rood-zijden zakdoeken, elegant van plooi tussen bloemetjes en planten, en de jongenspakjes, stijf op houten staken met petten bungelend aan de punt, ~~dode poppen zonder kop of benen, stonden onaangeroerd in de schemerige winkellkast. Want ook de lampen hadden ze niet aangestoken.~~ Die stonden klaar en blinkend opgepoetst op de tafel in het woonkamertje. Daar rondom zaten ze, stil van felle teleurstelling, de vader met z'n baard diep gegleden over de borst, in smartelijke hoofdbukking, moeder, 't uitgemagerd zorggezicht bleek onder zwarte haarband. Bewegingloos rustten de handen in haar schoot. Maar Bram had woedend gescholden op 't rapalje;

er uit gewild, ze te lijf. Streng, met gebiedend gebaar had vader hem gezegd, binnen te blijven. Een Jood vocht niet, mocht geen opspraak geven. Een Jood leed en verdroeg in stilte...

Ja, zo was 't altijd. Zij, Saartje, met haar fijne mondje en dun flodderjurkje was wel een klein kranig dingetje dat ook wat graag de grote jongens met haar dappere kleine vuisten had willen en durven slaan, als ze moeder uitscholden en beschimpten, haar nariepen, de enkele keren, dat ze zich vertoonde: 'Na, na, waar 's je negotie?'

Maar nu, geurige septembermiddag, stond ze stilletjes geleund tegen de grijzige kale stam van een al bewerkte boom. Wat graag ze meedoen wilde in de leuke pret! Van 't prachtige speelgoed, lange als meitooi frisse takken, kon ze haast niet afblijven. De andere kinderen stoeiden tierend door elkaar. Hun gezichten gloeiden vochtig en rijp-rood met vrolijke flikkering dansend in hun verlangende ogen. De gemoedelijke tuinlieden met hun vrolijke, steenrode buitengezichten stonden kalmpjes toe te kijken, glunderig-lachend hun pijpstompjes bemummelend. 't Werken hadden ze gepauzeerd en ze bliezen, toch wat killig voelend in hun losse vesten met blauw hemd, even uit.

Vlak voor Saartjes voeten lag een mooie, versgesneden tak vol bladeren en brede zijtakken, weelderige trofee die de alles vernielende overmoed van 't uitgelaten kindervolk nog ontgaan was. Slimme oogjes met de goudflitsjes erin listig spiedend, wou ze die ongezien optillen; stevig trekkend met twee handen aan de tak die zwaar bedolven onder de nattig-samengepropte vracht van bladeren en takjes lag.

Langzaam, steeds loerend naar 't kindergewoel hief ze 'm de hoogte in, 't kleine hoofdje flitssnel voornemend om zodra ze 'm had met haar lenige lijfje ongemerkt weg te glijpen. Joop zou 'm dan voor haar schillen tot een grote gladde stok, prachtige zweep voor paardjesspel. Een lange meid, met wijd open mond en wapperend vuurrood haar aan 't dansen in een kring met anderen, wild klomp-springend in de bladerhoop, zag haar gelijk.

'Nou kijk eris, nou kijk eris' riep ze. 'Die jodenmeid met zo'n préchtige tak. Geef op, smous, smerige dief.'

'Nee,' snauwde Saar, moedig nu ze de tak stevig omklemde. 'Jij krijgt

'm niet. Het is mijn tak. Jij heb er al meer dan genoeg. Ik neem 'm mee voor m'n broertje.'

Een slungel met breed, sproetig gezicht en warrige haarbos, slenterde, voetstappend, boersschouderchokkend, handen in de zakken, op haar toe en vlak bij bleef hij staan, zei, ogen minachtend op haar: 'Neergooien, hè!'

'Nee' nerveus-hikte Saar weer. Ik doé 't niet...' Koppig omarmde ze de tak. Haar fijngevoelige mondje trilde en in haar ogen gloeide het van opwellende tranen.

Angst voelde ze, dat die tranen zouden komen. Dan zou ze nog meer bespot en meteen machteloos zijn. Machinaal lippen-prevelend zei ze haar eigen gedachten na... niet huilen... niet huilen...

Joelend en schaterend dicht omsingelden de meute speels duwend Saar en de grote jongen. Zij, naar hem met opkijkend met verdonkerde felle ogen en hij breedlachend met witte tanden. Belust op vechtpret hitsten ze op. Handenvol gescheurd en nattig blad grijpend en over haar 't hoofd gooied ~~nd zodat ze in 't ruig~~-krullige, goud bruine haar kleefden. Neuriënde meisjes huppelden op hun tenen om het kind heen, sarrende gezichten trekkend.

'Nou, zeg,' ruw-gebood de sproetige slungel, 'gooi je 'm nou neer of niet...'

Sidderend, met krampachtig in de kleine handjes geklemd de tak, stond Saartje kleintjes in de tierende kring. Speels-wreed sloegen de kinderen haar, schoppend in de bladerrommel, struikelend over natte taaie takken. Ze sloegen met kleine vlijmfel-aankomende streekjes met de lange slap-zwiepende zweeptakken, pijnlijk over haar gezicht en handen.

Dan ineens, luid huilend van angst en pijn, liet ze de tak uit haar handen vallen die ritselend langs haar jurkje op de grond gleed.

Nu hielp dat niet meer.

De jongens, losgeslagen, schreeuw-joelden door elkaar: 'Ze mot hebben met 'r eigen stok.'

Pesterig drongen ze, verraderlijk stomp-duwend, om 't snikkende kind heen, opduwend van achter, zoals die avond voor de winkel. Vals-venijnig prikten ze in haar rug, trokken haar bij de armen,

beplukten haar verwaaide krullen. Vergeefs keerde zij zich heen en weer om uit het nauwe kringetje te ontsnappen. Laf-treiterig huppel-drongen zij zich met hun buik naar voren op.

Rustig toekijkend, stonden twee tuinbazen op een afstandje. Angstig over de kinderen heen gilde Saar: 'Help me, baas, help me dan toch...' De ene, ouwelijk kromruggig kereltje met dun grijs kinbaardje keerde zich met de hand afwerend gebarend om, slenterde weg. Hij zou geen ruzie maken met de boeren om dat jodenkind. De andere bleef nog even staan en met opgetrokken wenkbrauwen schreeuwde hij, langzaam-luid nadrukkelijk, over de hoofden heen:

'Je eigen schuld, dan had je maar door motten lopen. Je had hier toch niks-niemendal te zoeken? Nee, meissie, nou kan ik je niet helpen!'

Saar, het hevig onrecht in z'n woorden voelend, wou verdedigen: 'Ik wil toch ook spelen...', huilde ze. 'Ik doe hun toch ook niks.'

Tuinbaasje deed of hij niets hoorde, draaide zich om en liep weg.

Tegen de avond kwam Saartje thuis. Ze had zich wat-knap verdedigd. Met de kleine, stevig-genepen vuistjes had ze in 't wilde weg erop gebeukt tot ze er genoeg van hadden en haar, huilend en hijgend van nerveuze woede, lieten gaan met wat nagejouw van *smous* en *vuile moer*.

Maar meteen naar huis durfde ze niet. Ellendig gescheurd was 't jurkje, en haar gezicht waarover zweet-vochtig krullen sliertten, vol vuil en kleine krabbeltjes van nagels en vinnige tak-eindjes. Buiten het dorp dwaalde zij de eenzame weg af die zij en Joop zo dikwijls zochten, als ze zich in hun te vroeg-rijpe en al te eergevoelige zieltjes dood-ongelukkig en heftig gegriefd voelden.

Joop was heel knap, was altijd de knapste van de klas geweest. Nog steeds las hij veel, wist alles van de dieren en bloemen die ze onder het lopen op de wandeling tegenkwamen. Onder 't uren ver voortdwalen, vertelde hij daar gretig-luisterend Saartje van. Kwamen ze dan een boerenjongen tegen dan maakten ze zich maar klein tussen 't gras, apathisch voor vechten en krakeel. Soms was 't, dat de jongen, lui en onverschillig, ze wel zag maar te vadsig om kwaad te doen, onaangedaan, en door gewoonte als vanzelf, alleen maar even schimpschold: 'Smousen...'

Joop, niet sterk wel met fijn-intelligent gelaat, balde dan kokend van woede-en-haat de vuisten, nagels klemmend in 't vlees, en Saartje, schuw, durfde niets zeggen... 't Was er mooi toch, in 't zoet-geurende gras-en bloemenland, bij de rietplassen vol planten en leuke energiek zwemmende beesten, waarover Joop, op z'n buik ervóór liggend en met de vinger 't vlugge beweegsel volgend, allerlei leuks vertelde...

Tegen de avond kwam Saartje thuis en toen ze, schuchtertjes binnensluipend geen ander geluid hoorde dan een zacht-eigenaardig mompelen uit de woonkamer deed ze nog stiller en bleef bang in de deur staan. Ze begreep dat vader en de jongens het avondgebed lazen, 't gezicht in eerbied naar 't Oosten en de voeten naast elkaar. Hun lippengeprevel ritselde zo'n beetje door de schemering en achter de deur wachtte Saar tot ze klaar zouden zijn onderwijl bepeinzend of ze gestraft zou worden voor 't vechten en de bemorste jurk.

Ze mocht niet vechten maar Bram gaf haar gelijk. Stilletjes, want voor vader was hij bang. Zelf vocht hij maar wat vaak, kwam vader er achter dan kreeg hij klappen, **zo groot als hij was.**

Binnen hoorde ze nu 't drie passen achteruitlopen van vader en de jongens na 't gebed en ze zag 't voor zich hoe ze de voorgeschreven buiging-naar-'t-Oosten maakten en hun gebedenboek sloten. Toen, zoetjes en schichtig sloop ze binnen en meteen was ze bij moeder die voor 't zijraam zat en naar buiten staarde. Breiwerk rustte in haar schoot. Ze had 't respectvol neergelegd bij 't bidden van de mannen. Haar donkere mooie maar ontglansde ogen snel schuwden naar vader die de boeken op 't rek zette en hier en daar een los blaadje rangschikte. Hij had Saar niet horen binnenkomen. Van het laatkomen en 't besmeurde jurkje begreep ze dadelijk en tobberd hoe dát nu weer goed te praten tegen vader die de laatste tijd lelijk kon uitvallen. **Hoofdschuddend schoof ze bezorgd, stilletjes naast het kind aan de raamkant.**

Daar stond ze wel krap maar heerlijk veilig. Zó voelend legde ze poezig vleierend haar jong-fris kopje tegen de magere moeder aan.

Zo lief stond ze daar, 't goudige haar diep schaduwend over de ronde wangetjes dat vader, die haar opeens in de gaten kreeg, niet boos was en alleen grijpsjes maakte over haar listige binnensluipen.

Hij zette haar op z'n knie en kijkend naar 't verformfaaide jurkje, gaf hij haar grappend wat zachte tikjes.

Bram klaagde met z'n hoge jongensstem luidruchtig over de avondboterham hoe hij rammelde van de honger. In de schemering van 't achter-winkels kamertje zaten ze voor de broodmaaltijd nu allemaal om de tafel gedrongen. Vijf kinderen, Saar de op één na jongste en Joop met z'n zacht-sympathieke jongensgezicht de oudste. Kibbelend en duwend om een plaatsje vulden de kleintjes 't schemerkamertje met hun rumoer dat moeder met een paar sussende woorden tot bedaren bracht.

Bram van veertien loerde clownesk-brutaal in de broodbak en vroeg half-verlegen, omdat hij wel wist dat 't niet kon: 'Is er nergens kaas...?' Vaders vriendelijke gezicht werd wat grommerig en bits beet hij naar Bram: 'Nee, er is geen kaas, daar loopt de boel niet goed genoeg voor.' Zacht erbij zei Joop licht verwijtend: 'D'r is vandaag niks verkocht, Bram...' Vader keerde zich plotseling naar Saar: 'En wat hebben ze jónu weer gedaan, waarom was jij weer zo laat van school, vanmiddag?' Saartje, met haperend stemmetje – weer bang voor straf of zelfs klappen omdat vader zo kwaad keek – vertelde van wat gebeurd was bij 't takken-spel. 'Waarom gunden ze háár nooit eens wat? Zoveel takken waren er en ze mocht er geen een hebben. Was dat eerlijk, dat moest vader maar zelf zeggen! En ook waren ze haar aangevlogen, zij had zich alleen verdedigd...'

'Je weet toch...' zachtmoedig dempte moeder 't verhaal om een driftbui te voorkomen. '...Je weet toch dat vader 't niet hebben wil. Dan moet je maar doorlopen...'

Diep-verongelijkt ketste Saar weer terug:

'Moet je maar net kénnen als ze in een kring om je heen staan en je treiteren...

'Wat deed je erbij?' snauwde vader boos, geprikkeld door de tegenspraak. Door al die vechtpartijtjes nog namen ook de weinige klanten af die nog bij hem kwamen omdat hij goedkoop was en allerlei dingen in voorraad hield die de boerenwinkeltjes misten.

Vanmorgen had de huisbaas hem nog aangesproken. Geen kwaje baas, wat onverschillig. Güntzel heette-die, een bakker uit Westfalen

die een raar Hollands eruit flapte en daarom door de boeren op de hak werd genomen. Maar z'n brood vonden ze lekker en allemaal kochten ze bij hem. Zo had de Mof er alle eigen-bakkertjes uitgewerkt met slimme reclametrucjes van paasbrood en wat toe voor de kinderen. Hij spaarde mooi, dit huisje was van hem en zijn eigen huis. Maar de laatste tijd kreeg hij last met de boeren. Hij lag onder één deken met de Jood, zeiden ze. Had hij niet verhuurd? Zou zonder hém de jodenboel ooit in 't dorp zijn gekomen? Hij moest blij zijn dat ze hem met rust lieten, hem begunstigden. Wat had hij, Mof, die jodenpan erin te halen?

Güntzel, vredig en zelf ook vreemdeling, had niets tegen 't gezin, werd onder 't gevit en de aanmerkingen weleens benauwd voor z'n zaakje. Had-ie 't maar nooit gedaan! Maar 't huisje stond lang leeg en 't waren toch ook fatsoenlijke mensen. Wel gaven ze, al was 't buiten hun schuld, heel wat herrie op 't dorp.

Moeder vertoonde zich nooit buiten de deur en de vader maar zelden. Joop, die de inkopen deed ~~in de stad, een half uur~~ sporen ver, lieten ze meestal met rust omdat ze in hem de Jood zo niet zagen en omdat hij stil en bleek al vroeg op pad was. Het station was een uur gaans.

Bram, een sterke jongen die de boerenjongens aanvloog als ze maar naar 'm wezen en de boeren lik op stuk gaf, was de ergernis.

'Zo'n Jood en dan nog praats voor driel!' Saartje sloeg vinnig terug wie haar aanraakte. Haar mochten ze ook niet...

Schuw-zwijgend na vaders boutade en daarna in stilte terug zinken, kauwden de kinderen hun brood. Bram mokte, hij hield zich maar beter koest al was 't, om je geduld te verliezen en flink op te spelen tegen vader die makkelijk praten had en die met zijn sterke armen niet gepest werd door die elendige boeren hier. En dan niet eens wat te mogen terugdoen! Joop... nou die was ook van water en melk. Als je 't verdragen kon, was 't makkelijk genoeg. Leuk vond-ie dat kleine ding van een Saar, die mepte gewoon terug. Lé was een ziekelijke stumper en Michieltje nog veel te klein. Michieltje aan 't vechten, ja, dat zou 'n mooi gezicht zijn. Door dat grappige beeld verdween z'n jongensdrift en knikte tegen moeder, die 'm voetseinjens gaf van *stilhouden-voor-vader*, dat de bui al over was.

Boterham op. Vlot en handig door jarenlange ervaring begon moeder de drie jongsten: Michieltje van drie, Saar en manke Lé naar bed te helpen. Joop, die altijd hielp en ploeterde in 't huishouden, nam vlug de tafel af, bracht bordjes en kopjes naar een klein achterschuurtje dat voor keuken diende.

'Mag ik er nog even naar buiten, vader?' verlangend vroeg Bram, hunkerogend naar buiten, waar 't koeler leek dan in het kamertje achter de winkel. Vanuit de achterdeur keek je over bouwlanden, groen-grijs van winterrogge, waarachter de hemel nog een ietsje kleurig, rustig bekwam na zonnedag.

Vader was niet boos meer. Wel wilde hij Bram nu binnenhouden. In de dorpsstraat waren ze nog druk met de takken en 't vrolijke spel was ontaard in woest en bandeloos getier waaraan ook de groten deelnamen. Liet hij Bram in die herrie dan werd het weer vechten en rellen. En droevig erom, want zo vrolijk hadden ze het niet met z'n allen in 't ene kamertje. Toch verbood hij 't. Hij zou dan wat voorlezen voor ze als moeder de lamp had aangestoken. Zonder mokken en met spijt van z'n kaasvraag legde Bram zich er bij neer. Uit het boekenrekje pakte de vader 'n oud boek. Hij las van de *Uittocht uit Egypte*. Z'n stem trilde bij 't voorlezen en veel fantaseerde en vertelde hij erom heen. Zijn ogen starend in een verte, ontroerende woorden doorhieverden zijn mond. Stil zaten de moeder en de jongens, luisterend. De dromige woorden doorklankten de rustige intimiteit van het kamertje. Het luide getier van aangeschoten jongens en luidruchtige meiden in de verte bij de bomen nam af. Doodstil luisterend waren ze naar 't veel gehoorde verhaal en vaders fantaseren daaromheen.

Daarna sprak hij over de hoge bestemming der Joden en hun uitverkoren-zijn. Daarvoor moesten ze veel verdragen. Terugdenkend aan de vechtpartij van daarstraks schoof Bram onrustig op z'n stoel heen en weer. Met gespannen mond mompelde hij ingehouden recalcitrant... 'Nou ja... Nou ja...'

Joop keek strak-minachtend voor zich uit...

DE VOORAVOND VAN NIEUWJAAR, DIT JAAR EIND SEPTEMBER, BRACHT BLIJHEID IN HUIS.

Al verlopen de materiële zaken des levens weinig naar wens, al steekt het hoofd vol zorg- en zakengepeins, de *Hoge Dagen* blijven aan de vreugde gewijd. Zo was het toen en zo is het nu...

De zon was in bewolkte lucht al haast ondergegaan. Fijne damp hing zwevend over de ommelanden voorbij de deur achter de winkel. Stug verborgen, achter de duistere bomenmassa rondom, lagen de boerenhuizen. Vaag in de mist was 't broze silhouet van een mosterdmolentje en hier en daar in de verte glimmerde nog in bleek licht een plas van pluimig riet bewuifd...

Zó zag Joop het, terwijl hij met gekruiste armen in de deur stond en om zich heen naar buiten staarde. Moeder, met haar warme stem en zacht gebaar, kwam achter hem en vlei-vragend: 'Kom je in huis nou, Joop, en doe je de deur dicht? Het is zo kil buiten. Zó gaat *Jomtofin*. Ik steek de lamp op en je vader komt zo dadelijk. Laten we vanavond *simche* hebben en niet prakkiseren...'

Joop draaide zich om en sloot de deur. De kilte van buiten werd afgesneden en het dampige land met de rietplassen en het traag treurig wiekende molentje verdween en behoorde een vreemde wereld toe.

De helder brandende lamp die moeder ontstak liet de innige feestvreugde zien op haar gezicht, zo opgeklaard en uit de zorgplooien, als 'n Joods moedertje dat hebben kan op een feestavond. Met kleine blijdschapsuitingen heel intiem, even voelbaar in een enkel handgebaar. Met verhelderde ogen nam ze het schitter-witte tafelkleed uit de kast en spreidde het uit over tafel, dat bij toverslag van het ruw-bruine geschilderde blad een blinkende feestdis maakte. En dezelfde blijheid naar binnen, als van 'n spinnende poes, was in het zorgvuldig-zacht neerzetten van borden, het schikken der vorken op 't witte kleed. Haar gezicht, alsof ze zo zou gaan neuriën van ingehouden jubel, te innig om uit te zingen. Joop keek haar aan, voelde haar gevoel heel sterk. Toen ging hij naar z'n moeder toe en zoende haar.

'M'n jongen,' zei ze... Om hen beiden was 't stille van de kamer. Rustig nog langs de wand stonden de oud-bruine, zorgzaam opgeglansde

stoelen. En stillekens boven de gesloten bedsteedeuren tikte de klok. Moeder zette schaaltes met noten en peren op tafel en Joop had er plezier in de peren tot een hoge, wankele piramide te bouwen, waarom z'n moeder dan gelukkig lachte, terwijl hem goedigjes plagend om z'n klein-kinderbedrijf.

Zo bleef 't stilletjes tot moeder, met haar effen stem vol vreugd flitsjes, zei: 'Ze zijn zoet, de drie, vóór in de winkel.'

'Ze spelen met knopen,' droevig-glimlachte Joop, 'we verkopen ze toch niet.'

Wijs-moederlijk bestrafte ze, gewild-luchtig, al had even een zorgplooï haar gezicht uit de feestelijkheid verknepen: 'Moet jij nou over verkopen praten... God hêt altijd geholpen, God zal wéér helpen...'

Buiten klonk het geluid van aankomende stappen en tegelijk in de winkel kindergestommel daar, met geweld van omrollende dozen en neerkletterende knopen. Een enkele tolde op z'n kant over de houten winkelvloer en plofte met een dof klikje ergens in een hoek neer.

Buiten klonk Brams frisse stem, gedempt in dampige lucht, en de deur ging open,-waar 't nu donkere land dood en kil achter lag.

'Daar waren we,' vrolijk-luid riep Bram, 'wat is 't hier leuk... de tafel al gedekt... peren en noten...' En olijk-nieuwsgierig tegen z'n moeder: 'Wat eten we?'

Schertsend-weg duwde ze 'm bij z'n schouder, geheimzinnig lacherig met dezelfde stemklank als net tegen Joop: 'Zul je wel zien...'

De kleintjes waren nu ook binnengekomen. Terwijl vader z'n jas in de winkel hing, deed moeder Saar een wit-gestroken schort voor, met opwippende schoudertjes als kleine vleugels dat haar appelblozend snoetje verfeestelijkte. Koket streek ze zelf met de nerveuze handjes door het dikke in lamplicht bruin-gouden haar. Vader wreef zich, luidruchtig-feestelijk, de handen. Z'n verweerde maar fijne gezicht had een blijde plooi en helder-van-zekerheid klonk z'n stem toen hij, de kinderen een voor een de handen opleggend, de zegening zei: 'DE EEUWIGE zegene en behoede u...'

Ze gingen aan tafel en zaten kalm-feestend en smullend van het feestmaal dicht tegen elkaar aan te midden van onwelwillende dorpsbewoners.

Een plattelandsbevolking die nu ligt te soezen of te slapen weggedoezeld in mistdamp. Geen voetstap die verklonk, geen geluid van buiten behalve heel uit de verte 't gedempt geblaf van een hofhond ergens.

Prettige eetgeluiden vulden het kamertje met z'n bruin behang en saai-gemoedelijk tik-takte de klok boven de gesloten bedsteedeurtjes. Opeens... schel door de stilte en volstrekt onverwacht rinkelde luid het winkelbelletje, lang aanhoudend. Gestommel van zware, vermoeide of onzekere voeten was er in de donkere winkel.

En in 't lichte kamertje keken ze naar de deur, verstijfd angstig of daar achter iets gruwelijks spookte. Vader stond op en hard klonk z'n stem door de spanningsstilte: 'Blijf zitten Joop, ik ga zelf kijken...'

Hij deed de winkel deur open, zodat het lamplicht er breed in de donkere viel met vreemde effecten op toonbank en aan de zolder hangende herenbroeken waarvan de pijpen steunloos schenen te zweven. Voor de toonbank stond een vreemde man met z'n gezicht naar het licht toe gekeerd.

De vader, na even wantrouwig toeven op de drempel, deed snel een paar stappen vooruit en zonder blijk van verrassing stak hij zijn hand uit en zei eenvoudig: *Sjoloum Aleigem*.

De vreemdeling antwoordde: *Aleigem Sjoloum*.

Met een hoffelijk-gastvrij handgebaar wees de vader de vreemdeling naar de deur waarachter het licht kwam en liet hem voorgaan naar binnen...

De gezichten van moeder en kinderen zagen in uiterste spanning de binnenkomende naar zich toegekeerd. De spanning bedaarde, de gelaatstrekken ontspanden.

De moeder stond op en ernstig zei vader: 'Een zwevende Jehoedi, die Jomtof-avond komt mee vieren.'

Moe-hijgend knikte de vreemdeling. 't Was een oude man, lang en wat gebogen. Vuile, mistklamme kaftan waaraan modder kleefde slobberde tot aan z'n voeten met dik beslijkte laarzen.

Op het grijze gekrul van z'n haar, omhoog geduwd door proppige, vuilwitte halsdoek, stond een verschoten Russische muts die de haren boven 't voorhoofd bloot liet. Ze waren wit als de baard die neergolfde over z'n borst stug op de rugte van de kaftan.

Zijn gezicht met de zwakjes hijgende half open mond en de moe neer-
geslagen ogen, zo stond hij wat wezenloos kijkend, als een geslagen
vuile straathond in de rustige kamer met de feestelijk gedekte tafel.

Joop zag het beven van z'n benen, stond op en nam hem kaftan en
muts af. De oude man tikte hem moeizaam glimlachend even met z'n
harde koude hand aan. In gebroken Hollands stamelde hij: '...Goeie
jongen... Goeie jongen...'

Of 't vanzelf sprak zo maakte moeder aan tafel plaats voor de vreem-
deling naast vader en zette er bord en vork neer. Het brood en zout
der gastvrijheid lagen erop. De man ging zitten, prevelde een gebed
nam 't brood en brak het met bevende vingers...

Pas toen vroeg vader in het jargon waarmee alle Joden van alle landen
elkaar verstaan, wie hij was en waar hij vandaan kwam...

Afwerend schudde de Jood zijn hoofd, gebarend dat hij honger had,
eerst eten wilde en dan vertellen. Dan rustig zaten ze weer en aten. De
kinderen, niet verlegen meer, keken met glimmende ogen over hun
bord heen naar de vreemd-gekomen gast met de lange baard die wel
van heel ver zou komen... Misschien van Rusland waarover vader
vaak vertelde dat ze daar werden weggejaagd.

De Jood, in z'n smerige rare jas, at haastig met welgemanierd bewe-
gende handen. Magere blauw pezige handen met een groef op de pink
waar een ring had gezeten.

Vaster klonk al zijn stem en helderder waren z'n ogen, toen hij een
extra portie afwees en het lege bord van zich afschoof en begon te ver-
tellen. Eerst van de dag die hij achter de rug had, praatte hij, in z'n
Duits-Russisch jargon, met hier en daar opgevangen en uit beleefd-
heid gesproken Hollandse woorden. 't Was zwerven geweest uren ver,
van dorp tot dorp, langs rietplassen en door vlakke drabbige polders,
van 's morgens vroeg tot 's avonds laat.

Zoals vandaag had hij 't nog nooit gehad. De weg was zwaar en de
afstanden groot... En hij werd oud. Oud en moe. Hij had al zoveel
gelopen. Van z'n dorp in Rusland af... Dat zou hij straks vertellen...
Eerst vandaag. Wat hij niet kon uitdrukken gebaarden vaag z'n han-
den. Bij al te droevige herinneringen, trilde z'n stem met ingehouden
woede.

Starend naar de grond, gebogen luisterend met de handen op zijn knieën, knikte vader weemoedig, soms een beetje met een wat afwezige glimlach om de lippen.

De Jood vertelde hoe de avond was ingevallen zonder dat hij gegeten, gedronken of een uur gerust had. Steeds maar verder had hij voortgejakkerd bang om voor de nacht geen Joods gezin te vinden en op de heilige Jomtof-nacht in 't klamme gras aan de wegkant te moeten slapen alleen, als een hond...

Zijn monotone stem, als aanhoudend klagend, somberde door de kamerstijte. De kinderen, met hoogrode gezichten van warmte en spanning, ademden hoorbaar met halfopen mond en hun ogen strak op de man gericht. Plotseling vroeg Bram met z'n heldere stem in stamelend Jiddisch, dat hij weinig en van verlegenheid luid sprak: hoe hij hun huis dan gevonden had.

'Als de doodsengel in Egypte,' grapte de Jood luguber terug. Verbaasd herhaalde vader Brams vraag: 'Hoe was 't mogelijk?'

'Hoe het mogelijk is? De huizen heb 'k langs gekeken of 'k de mezoezo zag op de deurpost. Een Jood, dacht ik, heeft 'n mezoezo. Een Jood zonder mezoezo is geen Jood en moet van mij ook niets hebben...'

Daar moesten ze allemaal stil voor zich uit om glimlachen. Moeder zei dat 't dan toch maar goed was, die mezoezo, al werd erom gelachen, dat 't hier toch een mens in-nood had geholpen...

Als vanzelf keken de kinderen naar de deur waar ze 't blikken gebodenhuisje tegen de post gespijkerd zagen en de Jood, met weke ontroering in zijn stem, zei zacht op moeders opmerking: 'Omein...'

Saar, met haar nerveuze mondje en wijze ogen kwam, in haar mooiste school-Hollands: 'Menéér, vertelt u nu eens wat van Rusland...'

Glimlachend keek de Jood in 't opgewonden-frisse gezichtje met de wijd open, vochtige ogen. Hij verstond niet wát ze zei, hoorde alleen de klank van de woorden. Zijn blik vertroebelde, zijn gezicht vertrok in vreemd-nerveuze sidderingen en strak hield hij de ogen op 't kind, dat onrustig begon te worden. Z'n mond moeilijk prevelde: '...m'n kindje, mijn meisje...'

Zweet parelde op z'n voorhoofd en in de benauwende stilte mompelden aanhoudend zijn lippen.

Krampachtig bewogen zijn vingers met rillerige bewegingen door de lange baard en Saartje liep opgewonden naar moeder, uitbarstend in zenuwachtig gesnik.

Verwonderd opkijkend kwam de Jood weer wat tot rust. Verontschuldigd zei hij tegen vader: 'Een mooie Jomtof-avond die ik u daar bezorg. Dat 's mijn beproeving. Overal waar kinderen zijn verbeeld ik me dat ze 't gezicht hebben van mijn dochttertje.'

'Had u een dochttertje?'

'Ja,' diep-langzaam knikte de Jood, 'dat had ik en meer kinderen, maar niet bij me. Dat ga ik u vertellen. Het is niet de eerste keer,' triestig glimlachte hij naar de moeder, 'dat ik erover vertel en het zal ook niet de laatste zijn. Overal waar je komt, willen ze van je weten. Je bent bij Jehoediem, je voelt je thuis.

Het ene woord lokt het andere uit. Over en weer is er veel te vertellen. Mijn geschiedenis is niet zo bijzonder, gebeurt alle dagen in onze streken. Dat lees je hier niet in de krant. Alleen als 't heel erg is...

In Rusland,' ineens begon hij in verhaaltoon, 'daar hadden we een groot huis in een klein dorp en we leefden er zo stil als een Jood, die vrede wil hebben, in Rusland móét leven. Mijn jongens gingen niet naar school. We hadden een onderwijzer voor ze, óók een Jood. Ja, dat kunnen jullie je niet voorstellen... Toch is 't zo... In Rusland voelt een Jood zich nooit helemaal veilig. Hoe 't in grote steden is, weet ik niet. Ik spreek van 't platteland.

Waarom ze er dan blijven? Er is daar tenminste ruimte en eten voor wie werkt. Hier wonen de mensen op mekaar en kijken ze mekaar de boterham uit de mond... Daar niet. Maar er is altijd iets... Iets... ongedurigs... Niet weten of je morgen... rustig *Rousj-Hasjono* kunt vieren als u hier vanavond... Nee... nee... nee... altijd angst... En dan is 't daar ook al winter... en dan kan 't er waaien... waaien... Ver over 't land, de steppe, loeit dan de wind, en wolven soms in de verte hoor je...

Mijn vrouw kon er zo angstig van zijn en dan praatte ze over soldaten... Net of er soldaten aankwamen, zei ze.

Maar dat was de wind. Altijd over die soldaten tobde mijn vrouw zodat de kinderen gingen huilen en riepen...: 'Moeder, u maakt ons zo bang!'

Op een nacht werd er geklopt... Zoals ik vanavond heb aangeklopt... Maar we lagen al in bed, boven... Goed gegrendeld was de deur, niemand kon erin... De wind woei om 'thuis... Maar duidelijk hoorden we roepen en kloppen... De kinderen waren opgestaan en huilend kwamen ze in de kamer... bang... 'Vader, vader ze kloppen.' Mijn vrouw, rechtop in bed, keek me aan met zulke ogen... En ze vroeg maar: 'wat zal 't zijn, wat zal 't zijn?'... Duidelijk door de wind hoorden we zacht kloppen en zacht roepen... Geen rumoer van veel mensen. Maar dat kon je niet vertrouwen. 't Was vaker gebeurd dat er geklopt werd in de nacht, zacht als van een verdwaalde die een dak zoekt... En als je opendeed stond er een groep achter de deur en sloegen ze je dood... Plunderden... Moordden de boel uit... Opeens zegt m'n dochter'... zij daar, en keerde z'n hoofd naar Saartje... 'Vader, zei ze, ik hoor een kind huilen. We luisterden allemaal en toen de wind even lag, hoorden we 't ook. Een kind, zei m'n vrouw, maak open de deur... een kind zal ons geen kwaad doen... Maar nog ver trouwde ik 't niet.

Toen ineens hoorde ik een jongensstem roepen naar boven, in onze eigen taal. Jodenkinderen moesten 't zijn die daar beneden in de nacht tegen ons donkere huis omhoog riepen... En ik liep de trap af... Ik was er nog niet gerust op en grendelde af...

Een stevige meid stond daar, met verregende kleren en verwaaid haar, zonder hoed en zonder jas. 't Was een christen-boerenmeid, dat zag ik meteen. Op haar arm hield ze een schreeuwend klein kind dat blauw zag van de kou. Een klein jongetje, met grote, strakke ogen... veel te wijze ogen voor zo'n kind... stond naast haar... Voor ze iets vroeg, had ik ze al binnengelaten en de deur vergrendeld.

~~Van boven af, ziende dat er geen gevaar was, riepen mijn vrouw en kinderen...~~ Met de meid, die 't kind droeg, 't jongetje aan de hand, kwam ik de trap op, bracht ze in de kamer.

De kinderen legden we dadelijk te slapen... De jonge vrouw was halfdood van angst en vermoeidheid. Ze kwamen van heel ver, zei ze, had gelopen met de kinderen twee nachten en overdag geslapen in 't hoge gras of in een kuil ergens aan de wegkant.

Daarginds was een dorp uitgemoord... om 'k weet niet wat... om niks misschien... Alle joden hadden ze doodgeslagen of weggejaagd... Zij had de twee kinderen gered van de mensen, waar ze werkte en die ook vermoord waren. 't Jongetje had haar de weg ge wezen naar ons toe... Jaren geleden was hij met z'n vader op reis geweest... en toen hadden ze bij ons uitgerust en gegeten... 'k Wist er niet meer van, er kwamen zo véél... maar hij wist het, herinnerde zich het huis... en de meid had hij gezegd, hoe ze lopen moesten... 't Was een Duits meisje, meegekomen met die mensen naar Rusland... een christen met een goed hart... Een heel goed hart. Honger had ze geleden voor die kinderen, halfdood zich gesjouwd met 't kleintje.

Overdag sliepen ze, huilde het kind, dan hield ze 't stil... 's Nachts liepen ze, liepen voort in donker, de meid en de twee kinderen... Zo kwamen ze bij ons terecht...

We hielden ze bij ons, natuurlijk hielden we ze bij ons... Maar alle dagen zei m'n vrouw... er komt ongeluk van... er komt *neweire* van. Als we 's avonds de wind hoorden, praatte ze nog meer van de soldaten, almaar de soldaten, dat de kinderen haar de hand voor de mond hielden... Nog zwaarder grendelden we de deuren af, voor we slapen gingen. En... née... née... 's nachts is er ook niets gebeurd, wat er gebeurd is, weet ik nog niet. Hoe ze er achter zijn gekomen...

Maar op een middag... klaarlichte dag... stond er zó'n troep voor de deur en schreeuwde om de meid... en om de kinderen. 't Kleine ding lag rustig te slapen... en 't jongetje, zo'n stil, slim kereltje, keek plaatjes met mijn twee jongens en met de onderwijzer... Mijn dochttertje stond voor 't raam... zij zag ze 't eerst... 'Grendel de deur, vader' riep ze. 't Hielp niet. De christenmeid gilde... We moesten haar niet de deur uitgooien... Om de kinderen had ze 't gedaan, om de kinderen te redden... Mijn vrouw zat stil op haar stoel, in 'n hoek, en zo bleef ze ook zitten, wat we zeiden. Buiten begonnen ze te beuken op de deur... Voor de ramen hadden we tralies... Als wilde beesten gingen ze tekeer. We hebben messen gepakt en stoelen en alles. We hebben tafels en kasten gesleept voor de deur. Wat gaf 't? Ze zijn toch binnengekomen, de kamer in, de hele groep...

Met stokken en messen sloegen ze. Zoals ik zeg... M'n vrouw zat op

haar stoel... bewoog zich niet... En zo hebben ze haar vermoord... Maar eigenlijk hadden ze 't voorzien op de vreemde meid... En op de vreemde kinderen... Waarom die juist? Er moeten kerels bij geweest zijn van 't andere dorp... De rest... nou, de rest begrijp jullie... 't Jongetje hebben ze doodgeslagen... En 't kleine kind... 't Kleine kind hebben ze uit de wieg gerukt... En een grote kerel... Ik zie 'm nóg... Met 'n rooie muts... trok 't zo... bij de beentjes uit elkaar... Nee... Stil... 't Was niet de eerste maal, dat 'k 't zag... lang geleden nóg eens...

Mijn dochtertje, mijn eigen, is vertrappt, gewoon vertrappt onder de voeten... Toen ze de meid hadden... zijn ze gegaan... sleurden haar mee... ze gilde... ze gilde zó...

Verder weet 'k niet. 'k Heb daar gezeten, mijn kop bloedend als 'n os... Met m'n twee zoontjes en de onderwijzer, die te krimpen lag over de grond... Bij mijn dode vrouw en de dode kinderen... Mijn dochtertje en de twee anderen... Meer weet 'k er niet van...

't Was bloed... En bloed... En allemaal bloed... 'k Ben er bij weg gegaan... De onderwijzer is gestorven... Wie hielp 'm? Wij hebben 'm verbonden en water gegeven... Toch is hij gestorven... De jongens zijn verderop... Bij familie in Duitsland... Polen heet 't daar...

Wie weet, wie weet, wat ze hun daar doen...?

Ik kon ze niet meenemen... En mijn familie kon mij niet houden... Wat stond me te doen?

Zó en niet anders... Ik heb van Holland gehoord... We horen allemaal van Holland... in Rusland al... En nu ben ik hier... Nu ben ik hier...'

Nerveus glimlachend keek hij op. Tranen stroomden, stil, zonder snikken uit z'n ogen en gruwelijk daarbij spookte de zenuwachtige glimlach over z'n gezicht... In de stilte van de intieme kamer gingen alle gevoelens naar de oude Jood heen, huilden ze mee met hem, de kleineren niet begrijpend, aanvoelend de sfeer... Saartje, aanhalig, was stilletjes bij hem komen staan, streelde z'n hand in troost behoefte en moeder snikte, met kleine hikjes, de ogen bewrijvend met haar zakdoek. Woede vlamde in Brams ogen en handenknippend riep hij: '...Zulke beesten... Zulke beesten... Kinderen vermoorden... Als ik er bij geweest was... Ik zou ze... Ik had ze...'

Z'n stotterende verontwaardiging ontspande.

Pijnlijk, mat-glimlachend keek z'n vader hem aan.

De moeder, bewegelijk, veegde haar ogen af met een nattig zakdoekpropje. Met een trillend stemmetje van diep-geschokt oud vrouwtje stelde ze voor 'niet meer te prakkezeren over de narigheid die voorbij was. Was 't geen Jomtof en moest de feestdag, de feestavond z'n beloop niet hebben? Alles op z'n tijd. Toen was de tijd van huilen, nu is de tijd van lachen. Het was Jomtof en 't zou zondigen tegen GOD zijn de mooie avond te verkwisten met klagelijke dingen die voorbij waren...' Ze wendde zich tot de oude Jood die haar met iets van glimlach zat aan te horen. Drukdoenerig goedig-verwijtend en verlangend om de bedrukte stemming te doorbreken, voegde ze toe: 'Nee dat mag me niet doen, dat weet u ook wel...'

Ineens weer het bezorgde huisvrouwtje mopperde ze, binnensmonds met rode huil-ogen, dat de etensboel nog op tafel stond. Joop moest vlug afruimen en dan zou zij thee zetten, met de peertjes en noten erbij en 't suikergoed dat ze nog in de kast had. Dat gaf vreugdekreetjes. Druk en beetje zenuwachtig hielpen ze allemaal met het stapelen van borden met vette klevende resten en daarop de vorken en messen die er haast afgleden.

Handig balancerend bracht Joop 't hele zaakje naar 't keukenschuurtje. De vader en de gast hadden zich wat afgezonderd. Naar elkaar toe gebogen praatten ze nu halffluid in goed Hebreeuws. Vader kon laten zien dat hij een Jood van de oude stempel was die zijn eigen taal nog sprak. Moeder luisterde met verzaligd ontzag, druk doende voor de tafel waarop ze 't theeblad en 't grof-glazen schaalpje met gekleurd suikergoed bij de vruchtenschaaltjes rangschikte... Joop kwam weer binnen, vanuit de nachtelijke velden woei koude mistlucht de kamer in... Luidruchtig na de gespannen stilte riepen ze allemaal door elkaar: 'Dicht die deur, Joop... Hou 'm dicht... !'

Om de als nieuw-frisse tafel met blinkend wit laken maakten ze een gezellig kringetje. Fijn-tintig van wazige rose en blauwe flitsjes kringelde in het lampschijnsel damp uit de kopjes die de moeder volshonk met thee.

De Rus brak z'n gesprek met de vader af en schoof aan. Onder 't lamplicht leek z'n voorhoofd met het warrig krulhaar effen en glad; zijn

gezicht was rustig-vriendelijk. Familiair zat hij in z'n versleten hoog dichtknoopte en vreemd gesneden jas tussen de feestkieren van de anderen.

Fijntjes in de slurp-stilte tikte de klok en de kinderen snoepten met klevrige vingers suikergoed. Steeds listiglijk-snel het schaalpje beloevend en dan, met bescheiden gebaartje heel toevallig, de mooiste er uit te pikken. Na even zuigen namen ze 't lekkers weer uit hun mond tussen twee klevende vingertopjes en keken ernaar, opgetogen behaaglijk-vertrouwd met elkaar om de weelde van de avond. Ze kraakten de noten en pulkten onhandig met stompe nageltjes de stukjes pit eruit, met aandachtige gezichtjes en 't tongpuntje tussen even-gescheiden tandenrijtjes de bittere schilletjes er dan afvezelend. De zwerver nam een peer van het schaalpje en zorgzaam schillend praatte hij gezelligjes met de moeder over van alles, vragend of 't meer gebeurde dat ze zo onverwacht be zoek kregen, als nu van hem...

'Niet veel,' gaf de moeder toe, een peer etend met sappig smakkende hapjes, 'uit deze streek, ~~moet u denken, komen~~ ze niet zo... De meesten weten wel waar ze heen moeten.'

Langzamerhand kwam de vrolijkheid terug. De Jood begon te vertellen, leuke dingen, moppen die hij zei zelf had beleefd en andere die hij nog van z'n vader had. Van die eigenaardige Joden-geestigheden die vrijwel altijd ook geestig zijn. Luidruchtig schaterden de kinderen als er een uit was, en de vader vertelde er nu ook, aardig in jargon... altijd dienst doende moppen van slimme *rabbonem* en brutale Polakken...

'Want,' wijsde de moeder, 'u natuurlijk niet, maar ze kennen brutaal wezen, die Polakken, die zo lopen met halfdolo-kaarsen en *Arbang kanfous*.'

~~Als vader een mop verteld had verweeten de kinderen met grappend-pruilerige stemuithalen dat vader anders nooit zo leuk was... Waarom ze dat allemaal niet eerder gehoord hadden...?~~

't Witte tafelkleed was geel-bruin gevlekt van doppen en notenschilfertjes. Een lange perenschil zwaaide er doorheen en ertussen stond het suikergoedbakje, leeg met een enkel rose schilfertje erop. Michiel-tje, hangerig van de warmte en 't late eten, was knikkebollend met rood-open mondje op de tafelrand gegleden en sliep daar nu rustig in

't rumoer... Moeder stond op en lippenspitsend wenkte ze om stilte. Als ze 'm niet wakker maakten zou ze hem zoetjes uitkleden en zo in bed leggen. Het rumoer zakte dan even voor het kindje dat zachtjes ademend met z'n hoofdje op de tafelrand rustig zijn tukje deed.

Maar achter de deur klonk gedempt geluid van een mannenstem, ongeduldig van toon, alsof er al meer geroepen was: 'Buur, ben je er?' 'Wie is dat?' schrokt moeder op. Michieltje werd wakker, z'n ogen, knipperden in licht van de lamp en begon kribbig te grienen.

'Ik hoor 't al,' zei Joop. 't Is Güntzel, de huisbaas. Zal 'k even open doen?'

'Wat moet dié op Jomtof-avond?' Ontstemd en met gefronste wenkbrauwen tegen Joop: 'Ja, doe maar open...'

Güntzel kwam binnen, bol-bleke kerel met bakkerstronie, kouwelijk opgeslagen de jaskraag en handen in de zakken. Pet, nat van mist, over de ogen getrokken.

Hij peinsde even, keek aarzelend rond in de ongewone feestelijkheid van de kamer. Hij trok de deur dicht, kwam dichterbij en wendde zich tot vader: 'k Mot je even spreken baas, over zaken...' Onwillig, kortaf antwoordde hij: 'Ik ben niet te spreken voor zaken vanavond. We hebben feest, zie je dat niet?'

'Ik kan er niets aan doen,' brutaalde Güntzel geprikkeld. Die jodenboel ook. Wát 'n herrie had ie er al niet om gehad en dan nog praatjes op de koop toe...

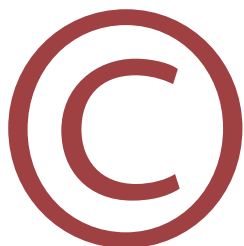
Kortaf, vinniger dan hij zelf bedoelde, vertelde hij, in z'n eigen Nederlands, dat 't niet langer ging. De jongeman dáár, spottend wees hij naar Bram, was vandaag weer eens aan 't vechten geslagen met de zoon van de wethouder nog wel en 's middags had hij, Güntzel, een relletje gehad. De boeren waren bij hem voor de deur staan schelden, dat ze voor dit en voor dat hem en z'n hele bakkerij in mekaar zouden trappen als hij er die jodenzooi niet uitdonderde...

'Geen joden op 't dorp' hadden ze geschreeuwd... Zachter van toon, meevoelend met de mensen die 'm zorgelijk en verweesd zaten aan te kijken, deed hij gemoedelijk een beroep op hun eigen gevoel: 'Ja, zeg nou zelf, wat kan ik er tegen doen? Ik zit hier in m'n bakkerij en de boel gaat goed... Da's te zeggen... Ik kan tevreden zijn... Jij...' Even

lachend naar vader, 'wordt hier toch niet rijk. De wereld is groot genoeg, man... Nou, kort en goed, ik zeg je de huur op per november. Tot zolang zullen ze je wel met rust laten. Je weet 't nou, hè... ?'

Zoekend naar meer woorden, wachtend op antwoord dat niet kwam, stond hij nog even. Maar al die stille, strakke gezichten om de witgedekte tafel maakten 'm kriegel en met een korte mompel liep hij snel de deur uit, die hij vergat achter zich te sluiten.

Kille wind, van de verre rietplassen... drong nattig naar binnen...

2026

DE VOLGENDE MORGEN KWAM GÜNTZEL WEER AANZETTEN. Als verlegen met z'n houding bleef hij in de deur staan. Niemand lette zo gauw op hem. Midden in de kamer maakte de oude Rus zich gereed tot vertrek. De kaftan had hij over de arm en de hoge muts op zijn hoofd.

Bij de rommelige bekruidelde tafel met 't koffie-bemorste witte kleed stond de moeder, dikke broodsneden met bruin-zwarte, plakkerige schijfjes roggebrood daartussen in een zakdoek te proppen van vaal-rood katoen. De vader zag opeens Güntzel binnenkomen en verbaasd bedacht hij wat die nu nog moest komen doen.

'Ja, vadertje,' joviaalde de huisbaas geforceerd, 'daar heb-je me weer! Het is geen prettige boodschap die ik je gisteravond ben komme brengen, waarachtig niet, voor mezelf ook niet hoor... Maar 't is niet anders. Ik zeg het je nog eris... je moet eruit man...'

'Zó,' giftigde Bram, 'dat zegt u nou en... en... waar moeten we dan naar toe, zeg-u dat nou ook eris!'

'Hou je mond erbuiten, jij aap,' gaf nijdig Güntzel terug, 'ik praat met je vader en niet met jou.'

Goed, góéd, Güntzel,' zei de vader, moe gebarend met de hand.

'Je praat met mij. Maar ik heb niks te zeggen. 'k Zeg, dat 't goed is... Eens schlemiel, altijd schlemiel... dan gaan we maar weer... Verderop maar weer...'

De moeder begon nu ook te klagen met bezorgd-huilerige stem:

'Gaan we maar weer... Waarheen? Waarhéén, vraag 'k! Veel hebben we hier niet, ergens anders hebben we ja niemendal. Soms verkoopt Joop aardig wat... Verder-op, waar ze 'm niet kennen... Nou weer weg, nou weer weg... Wat leggen we iemand in de weg? Wat doen we?...'

'M'n goeie mensen,' brak Güntzel luchtig af. 'Ze willen jullie eenvoudig niet hier hebben. Je weet...' hij wendde zich tot de vader, 'ie weet zelf hoe de boeren zijn. Ze hebben nu eenmaal wat tegen jullie joden-ja, mensen, ik commandeer 't ze niet-en ze zeggen maar, er zijn hier nooit geen joden geweest... en ze zulle d'r niet komme óók... Zeg-u nou maar, wat ik d'r an doen kan. U bent nou óók man-van-za-

ken... 't Is niet anders, 'k mot je opzeggen... 'k Heb me daar gister een relletje voor me deur gehad... Lang geen gekheid... Lang niet...'

Bedrukt zwiġgend, niet luisterend naar Güntzels betoog, zat de vader in een stoel neergezakt... Al had-ie 't zien aankomen, 't viel 'm toch lelijk en lelijk op z'n dak...

Waar moesten ze, in-godsnaam, nou weer heen...? Nergens zag hij een cent verdienste, nergens was wat... Zorg kneep hem in de kop, woedde brandde op naar z'n ogen. Wát moest-ie nou beginnen? Hier hadden ze wát, goedkoop wonen, weinig behoefte, gezond voor de kinderen, die waarachtig wel 'n hap lucht mochten hebben. Moesten ze terug naar Rotterdam, dan werd 't weer krimpen in een krot... toch niks-an-te-doen, niks en niks an te doen, huilde 't rond in z'n kop...

Güntzel, terzij naar 'm kijkend, verlangend weg te komen, in vage spijt over z'n eigen goedigheid om weer met-de-lui-te gaan-praten, stond ongeduldig wiegelend de moeder aan te horen. Haar ouwelijk gezicht met de scheefgetrokken dunne bandeau, verplooid in huil-trekken. Soebattend stond ~~ze voor 'm, 't zelfde~~ betogend wat vader in zichzelf zat uit te piekeren... De kleine kinderen waren de deur uitgelopen, speelden op 't erfje achter 't huis. Ze hadden geen plezier in de kamer, waar moeder huilde en vader zo akelig zat... Bram, zich verbij-tend, z'n brede jongenslichaam nijdig in een hoek gesmaakt, keek naar z'n vader die bezorgd en bleek in z'n stoel zat, duwde voetrappeld de vuisten in de ogen...

Zachtjes bij de tafel was Joop bezig de broodkruimels, op 't witte kleed verspreid, met de hand bijeen te vegen...

Verstrooid bewoog hij z'n vingers langs 't tafelblad, hoofd in luister-houding gebogen.

Oude Rus had geen woord gezegd. Zwiġgend nu trok hij z'n kale kaf-tan aan, en de kinderen, die luidruchtig weer binnengekomen waren en om 'm heen drongen tot afscheid, legde hij de handen op 't hoofd, ze zegenend, met zacht-melancholiek lippengeprevel en ritmisch bewegen van z'n hoofd op en neer. Toen drukte hij de moeder, die bedroefd, schort voor de ogen, stond te huilen, de hand en nam z'n pakje van de tafel om heen te gaan. Joop en Bram, met handdrukken, zeiden: *'mazzel en brooge, rebbe'* en hij dankte, op z'n stameltoon:

‘Goeie jongens ben jullie, goeie jongens allebei.’ De vader stond op en begeleidde zijn gast door de winkel naar buiten, wees hem in de deur-opening de weg naar een verder liggend dorp, al te zien als bleekflauw kerkspitsje met golflijn van daken. Even nog praatten de beide mannen met zorgelijk hoofdschudden tegen elkaar, toen ging de Rus, na dank en hoffelijke groet, de weg af, armelijk zakdoek-pakje in de hand.

Peinzend even nog staarde de vader hem na, sloot de deur dan en ging door naar achter.

De moeder zat nu stil, ’t hoofd haast weg achter ’t bonte schort waarmee ze haar ogen had afgeveegd, geleund op tafel en Güntzel praatte gewichtig betogend, zacht nog even na met Joop. Bij binnenkomst van de vader brak hij vlug en snel z’n zin besluitend af. Verder gepraat afwerend, verdween hij na ’n haastig goêdag door de achterdeur.

De beide ouders en Joop overlegden nog wat samen. Joop helemaal en onbewust in te wijze oud-mannetjes toon, met stumperige zorgtrekken in z’n jonge gezicht.

Met z’n drietjes moest ’t allemaal bedisseld worden, want al was Bram geen kind meer, verstandig vond vader hem nog voor geen cent. Altijd was hij opstandig tegen wat eenmaal besloten was. Waar was hij nou weer heengelopen... Misschien een eind met de Rus mee...

De moeder verdedigde: ‘Nog gelijk hêt-ie, ’t is een kind, wat zal-ie zich oud maken voor z’n tijd!’ Meevoelend voor Joop, bleek ploetermannetje, zei ze hartelijk: ‘Nee, Joop, nee jongen, jou bedoel ik niet, jij bent een beste jongen, nou, wát?’

Triestig, zich berustend nu ’t zo kwam en niet meer te ontkomen was, begonnen ze al te praten over de verhuizing die, vonden ze alle drie, maar niet te lang moest uitgesteld... En zo, zorgelijk pratend bleven ze uren in ’t kamertje terwijl langzaam bleek en traag de feestdag alle glans verloor.

Zo treurden de volgende dagen ook om zich één voor één tot stervens toe voort te slepen.

Want ’t was vroeg herfst dit jaar en na de paar eerste nazomerweken van gul-blij zonneweer, bleef de zon, nijdig en angstvallig pruilen achter de wolkendekens. Zelden gaf ze nog wat zuur-zoete lachjes.

Dag in dag uit tik-tikkelde kille regen. Rukwinden gristen de laatste bladeren van de bomen die ongelukkig, nattig verslijmd als bij toeval nog aan de takken hingen.

Onder de dood-grijze regenhemel loodwoog op 't winkeltje de stugge vijandigheid van 't dorp, al kwam 't niet tot gewelddaden. Er werd alleen 's avonds uit de verte meestal, maar ook dichtbij, triestig-lolliig geschimp-scholden, waarbij een enkele keer de deur wel openvloog met rad-driftig geschellebel. Maar daar kwam niemand op, want verkocht werd er niets meer.

Enkele keren kwam er overdag nog weleens 'n boerin, brutaal garen of naalden eisend, die ze in de andere, nog kleinere winkeltjes en bij de boer langstreckende koopluimiet naar haar zin gevonden had. Joop hielp dan zwijgend en er viel geen woord in de stugge stilte tussen 't kortaf believen van de boerin en 't neerkletteren van de centen op toonbank.

Langzamerhand begonnen ze nu ook met inpakken en 't zwierige, met 'n ietsje kleurgevoel ~~ingerichte etalagekastje~~ eenmaal aangeraakt en in wanorde, lieten ze, bedrukt en verkwijnend het winkelgordijn ook maar dicht, de binnenruimte afsluitend alsof daar niets meer in leefde. In de schemering achter dat gordijn, waar zij zich veilig voelden voor vijandige spot, bewogen zich mensen en kinderen.

Op aandringen van de oude schoolmeester, bang voor ruzie en gedoe waarin hij geen partij durfde kiezen tegen de boerenkinderen, die in november smakelijke varkensdelicatessen mee brachten, was Saar van school genomen 'nu ze toch gauw weggingen'. Zonder weerwoord, met z'n moede lach van berusting had vader het de meester toegezegd.

~~Ze kon nu meehelpen met inpakken en een handje uitsteken in 't huishouden. Maar vele uren zaten de kinderen ook spelend onder de donkere toonbank, of plas-knoeiden op 't erfje met water.~~

Zorgzaam werd ingepakt. De jongenspakjes, handig gevouwen, gingen in grote kartonnen dozen en de rood-zijden zakdoeken streek moeder voorzichtig glad tussen twee vochtige doeken. Daarna verdwenen ze in platte, glimmend-witte doosjes.

Zo lag al gauw kil-verdrietig het uit planken opgetrokken winkeltje

met het uitstalkastje van dof mufgrijs, alles gelig gefilterd van licht door het neergelaten gordijn.

Zó de dingen, snakten ze allemaal naar de dag van vertrek. 't Loom bewegen achter 't dode gordijn maakte moe en verslapte. Iedere verandering zou opluchten.

Güntzel wilde twee handkarren uitlenen. Ze mochten die bij 't station laten staan. Blij dat ze zo gauw weggingen, veel gauwer dan hij gedacht had, ook wel meelijden voelend met de stakkers die eigenlijk nergens honk hadden, beloofde hij 't gulweg, op de eerste vraag.

'Aan hém had 't niet gelegen,' beweerde hij nog eens nadrukkelijk, 'aan hém waarachtig niet...' en dat zou hij laten zien. Twee beste ruime karren mochten ze hebben en voor 't terugbrengen hoefden ze niet te zorgen. Hij kreeg ze dan wel weerom, kon hij 't mooier met ze maken? Avond voor de verhuizing haalde Joop de karren op en gaf de huissleutel terug. Heel vroeg in de ochtend zouden ze weggaan. Die avond nog werd de rommel bijeen gepakt, de handige winkeldozen voor 't opladen tot gelijke stapels gevoegd, touwtje erom heen. Zo zetten ze alles gereed in de winkel en vroeg al, in 't ontredderde huis, gingen ze triestig slapen.

Kille morgen volgde. 't Had de hele nacht geregend, maar tegen zonsopgang was de lucht gebroken. Uitgeput van ontlading dreven de wolken aan de lucht, doelloos als niet wetend waarheen. Vrolijk blauwde daartussen de hemel. Wijd en kil was de lucht en ruim scheen de horizon, waar glinsterkleurig de zon opging onder laag strekkende stroken van kleigrijze, vaste wolk. De lichtkolk met de opkomende zon in het midden leek zich onder 't reliëf van die wolkrepen te verdiepen en eindeloos te worden.

Nat huiverde 't over de kale, zwarte landen, hier en daar grof groen of grijzig geplekt van aardappel en late rogge. Aan de bladerloze bomen in de dorpsstraat glimmerden de natte zwartbruine takjes, vocht dat afdroop in heldere druppels.

De meeste huizen waren nog gesloten, met gordijnen ervoor, dingen zonder leven. Want laat oktober, als 't land ligt te rusten van zomerse uitgroei, verkiest de dorpsboer 't rustig uitronken in mufte bedstee boven 't zien van de rijzende veelkleurige zon-in-herfst...

'n Enkel arbeidershuisje was al opgeleefd met vroeg-ochtendse lome beweging van mensen achter de raamruiten. Theelichtje brandde op tafel, vlak voor 't bloemetjes-begroeide venster en ellebogen stuttend slobberde er de man z'n thee, klauwig de kop tussen de vingers geklemd en maalde koeiig z'n brood in grove kaakmond.

In 't woonkamertje achter de lege manufacturenwinkel was het jodengezin bijeen, gereed voor de reis. De jongens in sjofele, verkleurde jassen met versleten bontmutsen op, propten haastig de laatste afkrumende boterhambrokken. Oude vader had een te korte jekker aan en een vaal petje op 't hoofd. Saars tenger-fijne lijf je was verslobberd in een oude, groenig-grijze regencap, met rafelranden. De moeder, op de kale planken zittend, enkel een paarsige omslagdoek over hals en borst, had Michieltje op schoot, de enige, die pret had in wat er gebeurde en met z'n leuke snuitje uit een rode meisjeskap van grof wollen breisel vrolijk rond keek, zich verheugend op 'n ritje. Want hij mocht op vaders kar zitten tussen de verhuisboel. Moeder met Saar en Lé liepen achter de karren de lange weg naar 't station.

De een na de ander kwamen de kinderen nu buiten gelopen. Lusteloos-vermoeid stonden hun vroegwijze gezichten, bleek in de ochtendkou na een nare nacht. Zwiggend slenterden ze, in hun voddig wintergoed, om de karren. Dan kwam moeder 't huis uit, springend Michieltje op de arm, de rode kap vrolijk kleurend tussen de vervaalde plunje van de anderen.'

Als laatste kwam de vader naar buiten, trok de winkeldeur met een ruk dicht zodat de bel onnozel hard klingelde in 't mensenlege en ontzielde huis. Armeijk zag hij eruit in de korte jekker, waarin de schrale benen onbeholpen stokten. Onder 't petje uit flodderde grijzig haar en kil woei de wind in zijn nek. 't Kraaiend en nu luid handklappend boefje nam hij van de moeder over en zette hem, vooraf met een paar handduwen een holletje makend tussen beddengoed en klerenrommel, in z'n eigen kar. De andere, de zwaarste, zouden Bram en Joop voortduwen. Moeder met Saar en Lé aan de hand liepen achter de karren aan.

Zwaar-duwend met gebogen bovenlijf zetten vader en de jongens hun hortende karren in beweging, die plomp kreun-ratelden over de keien.

VERDRIJVING

't Sjofele mensje, spichtig hoedje met kaal uitgeveerd vogeltje op 't armelijk haarknoedeltje, groenige omslagdoek om stakkerig mager lichaam, sjokte achteraan, manke jongen voortzeulend aan de hand; dapper stapte Saartje aan de andere.

Onder de alweer gesloten oktoberhemel, pruilerig en vervelend als een jengelend kind dat niet weet wat het wil, trokken ze, sjofele optocht, het dorp door...

Uitdrijving is gebloemleesd in *De Nederlandse en Vlaamse literatuur vanaf 1880 in 60 lange verhalen*, samengesteld door Jooſt Zwagerman (2006).

TOEN ZIJ HAKENKREUZLER SCHREEF WAS CARRY VAN BRUGGEN 45 JAAR
TEN ZAG HAAR LEVEN ALS VOORBIJ.

Tussen de vakantiegenoegens verlangte ze naar de herfst in Nederland die haar inspireert tot het schrijven van haar laatste roman. In *Eva* komen alle tegenstrijdige elementen van haar bestaan in zwaarmoedige harmonie bijeen.

Na een ironische schets over de kitscherige *Goethe-Stube* volgt *Hakenkreuzler*. Dat verhaal lijkt op een nog griezeliger verval: een ontarding waarvan Carry van Bruggen godzijdank nooit de volle omvang zal beleven maar die ze scherp aanvoelt en in een cultuurkritische context plaatst.

Van Bruggen ziet de invloed van de Engelsman Chamberlain die getrouwd is met een dochter van Wagner. Hij bewondert Hitler waarmee hij al in een vroeg stadium correspondeert.

Wat bij de Oostenrijkse *Frau Lona* woede en droefenis is, wordt bij Carry van Bruggen een uit oude ervaringen geboren en door veel lezen en nadenken gevormde visie op haar tijd. Het zijn inzichten waardoor het persoonlijke reisverslag onverhoeds het karakter krijgt van een boze droom vol signalen die pas opgevangen en begrepen werden toen het te laat was.

De geschiedenis heeft 12 jaar na deze reisaantekeningen uit 1926 een zwarte deken over Tirol en Oostenrijk gelegd van *Anschluss*, antisemitisme, oorlog en *Seyss-Inquart*.

Carry van Bruggen laat in *Tiroler impressies* zien dat al voor de *Anschluss* de levenstekens van het naderende onheil zich al overduidelijk manifesteerden.

Op jonge leeftijd voelde Carry al mee met de gruwelen van de 1e Boerenoorlog en het onrecht tegenover Alfred Dreyfus die valselijk beschuldigd werd van spionage voor Duitsland. – In haar debuut op 26-jarige leeftijd vestigde zij de aandacht op de positie van het joodse kinderenleven in de schaduw van hun christelijke omgeving. – Carry, toen nog Carolientje, werd op de lagere school geconfronteerd met minachting en vijandig gedrag op basis van het anders-zijn dan anderen. Daartegenover stond de gezelligheid en veiligheid binnen het gezin waar de joodse feesten en tradities in ere werden gehouden.

De warme en liefdevol gevierde joodse feesten stonden in schril contrast met de angsten en het isolement die de kinderen buiten hun veilige gezin ten deel vielen. Voor de historiografie zijn Van Bruggens observaties, volgens de fenomenologische benadering, van belang voor een goed begrip van de betrekkelijke Hollandse verdraagzaamheid.

VAN BRUGGEN citeerde graag Kant die argumenteerde *dat wij de wereld vooral leren kennen door fenomenen in hun leefomgeving te aanschouwen en te ervaren*.¹ In 1926 publiceert ze bij *Em. Querido* haar ervaringen van een 'dure, mooie vakantiereis' in *Tirol*.

Hakenkreuzler

WIJ ZEGGEN SWASTIKA, ZIJ ZEGGEN HAKENKREUZ. Wij kennen géén *swastikers*, zij kennen wél *Hakenkreuzler*², en maar al te goed en al te vaak tot hun schade. Het zijn de uitgelezenen onder hen die zich *Ariër* voelen en daarvan getuigen door het dragen van de *Swastika*. Want de *Swastika* is immers het oud-Indisch teken van goede gezindheid en geluk. Vrienden van Indiase wijsheid zijn bij ons *vrienden van de Swastika*. In Duitsland en nu ook in Oostenrijk is het anders. Wie zich hier *Ariër* voelt pronkt met het *Hakenkreuz*, wie tot *de bloem van het mensdom* behoort, tot de *besten*, tot de *vrienden*, zoals Chamberlain ze het woord heeft leren vertalen. Want Houston Steward Chamberlain – de Duitse Chamberlain en des keizers vriend – heeft al dat fraais in de mode gebracht. Of kende niet elke schooljongen, elke student in Duitsland zijn *Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts*?³

Ging 't er niet in als een borrel in een bidder [*als Gods woord in een ouderling*], altijd maar nieuwe olie in het vuur der Germaanse prententie?

1 Het Ding an sich, de realiteit, is volgens Kant onkenbaar. Wij kennen de *Dinge für mich* en bekijken de wereld en de fenomenen zoals deze worden ervaren: als een subjectieve interpretatie van de waargenomen werkelijkheid. Onze denkkeest wordt gevoed via een 'roze bril' die de aanschouwing beïnvloedt en kleurt. 2 Nazi; 3 München 1899.

Wij zijn de *bloem*, wij zijn de *nobelen*, wij zijn de *vrienden*. Ja, die man heeft heel wat op zijn geweten en heel wat voor zijn verantwoording genomen. In *vrienden* (Ariërs) en *vijanden* (Semieten), in *meerderen* en *minderen* verdeelde hij de mensheid. In een land waar alles voor goed gold dat maar wetenschap was, heeft hij deze dingen *bewezen* en zo de laagste instincten van heerszucht en haat aan een morele rechtvaardiging geholpen. Hij schiep ook de afgod *Kultur*. Openlijk doceerde hij: Alleen de Ariërs hebben *Kultur*, de *minderen* (de joden) hebben enkel het mindere: de *Zivilisation*.

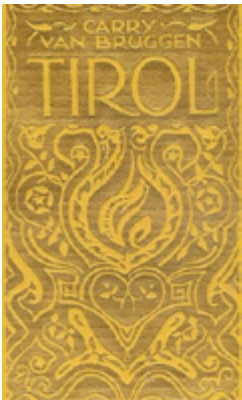
Een jaar of wat geleden klaagde Einstein over de *Al-Duitsers met en zonder Swastika* die in Berlijn zijn leven verzuurden. Nu is elk nationalist tegelijk *Hakenkruisler*. En uit Duitsland is het moois naar Wenen overgewaaid. Weners die we in Iglis leerden kennen, joden en niet-joden verzekerden mij dat men dit militant en openlijk als *politieke richting* beleden anti-antisemitisme tot dusver in de vrolijke Donaustad niet kende. Terwijl wij en zij in Tirol vertoefden vond in Wenen het Zionistencongres plaats, onder schimp en protest. We wisten het wel, we hadden in München, in de *Löwenbräu* de illustraties met spotprenten op de leestafel zien liggen.

Ja, er is hier veel moois, goeds en liefs maar er is ook *something rotten*. Tirol voelt sterk anti-joods en kan het niet tonen, want goedeels leeft het van de joden. De rijke joodse families uit Wenen en München uit Frankfurt en uit Berlijn komen er 's zomers hun gold verteren. Zij zijn gast, ze zijn klant, ze brengen de welvaart, men kan ze niet openlijk beledigen. Dus doet men het in het geniep... Merkwaardig hoe de indruk van dingen door hun bedoeling wordt bepaald! Zo vaak ondervond ik het en ik heb het nu weer duidelijk bevestigd gezien. Ik bedoel, als ik vroeger een meisje zag met een gouden of zilveren swastika aan een kettinkje om haar hals dan voelde dat fijn aan. Ik wist immers: ze bedoelt het als teken van goede gezindheid en van geluk, er was iets lieflijks en zachtzinnigs – misschien voor anderen iets weeks en dwepends maar in elk geval nooit iets boosaardigs in de swastika.

Nu gebeurde het dat ik midden in het bos in de leuning van een bank of op een wegwijzer of in een prachtige boomstam het teken

vond ingesneden, soms met drie, vier naast elkaar. En ik zou u niet kunnen zeggen hoe boosaardig en vals het dan plotseling aan-doet – als een klein giftig beest, als een spin met vier venijnige gekromde klauwtjes. Niet te geloven dat ditzelfde teken bij ons aan gouden kettinkjes om onschuldige meisjeshalsjes hangt! Het doet zo nijdig en vooral zo geniepig. – Frau Lona gaat er onder gebukt. Ze is een Weense jodin, ze is héél heftig en héél zachtzinnig, ze is lang niet dom en ze zegt de gekste dingen. Ze wil met iedereen in vrede leven. De haat die ze om zich voelt, doet haar pijn, maar nu de anderen haten, nu haat zij óók, vurig en fel. De gerant van het *Kurhaus* is een-en-al glimlach en buiging. Wie weet gaat hij op zijn vrije dagen stilletjes het bos in om *Hakenkreuzen* in de bomen te kerven met een vlijmscherp mes, diep, drie, vier naast elkaar om zo zijn opgekropte gemoed te luchten en soelaas te vinden voor de marteling dat hij dagelijks tegenover tientallen joden een-en-al strijkage en glimlach moet zijn.

Gister kwamen we er een tegen op weg naar Lans. Het zilveren Hakenkreuz blonk in zijn knoopsgat, uitdagend en fel, driest en briesend keek hij rond of ergens op zijn pad zich een jood durfde te vertonen. Frau Lona had vrolijk lopen praten, plotseling laaiden woede en droefenis in haar omhoog. Ik moet zeggen, die *Ariër* was ook wel een *ausgerechnete* pummel.

‘VOR ETWA EINHUNDERT JAHREN WAR DIE TOURISTISCHE WELT IN TIROL (IN DEN VORLIEGENDEN *TIROLER REISEIMPRESSIONEN* VOR ALLEM INNSBRUCK UND DIE NÄHERE UMGEBUNG) RECHT ÜBERSCHAUBAR. Carry van Bruggens *Reiseimpressionen* sind kein touristischer Reiseführer, der sich damit begnügen würde, die lokalen Sehenswürdigkeiten aufzuzählen. Gewiss werden diese Orte besucht, aber Carry van Bruggen verknüpft ihre Schilderungen mit intensiven persönlichen Noten, einer gehörigen Portion Humor und Selbstironie sowie einem sicheren Gespür für die politische Entwicklung der kommenden Jahre.’

SOLIDARITEIT IS EEN DEUGD, MAAR IS ZIJ HET OOK WANNEER ZIJ UITSLUITEND DE EIGEN NATIE EN HAAR VERTEGENWOORDIGERS GELDT? Komt zij dan niet neer op een vergroting van het ik-gevoel? De roem van de landgenoot – of die nu sporter, kunstenaar of geleerde is – wordt dan ook een beetje eigen roem. Doordat we toevallig landgenoot zijn, nemen we deel aan deze glorie.

DAT IS DE KERN VAN HET NATIONALISME, dat zich, tegen de oorspronkelijke bedoeling in, openlijk op de Olympische Spelen vertoont.

Hoe groter, machtiger, welvarender, glorieuzer het land is, hoe meer betekent het daarvan een burger te wezen voor het aanzien van het individu; de smaad van het land is de smaad van het Ik. Vaderlandsliefde is eigenliefde.

Dit zei Carry van Bruggen in 1916, en dan nog noemde zij die eigenliefde 'het beste bestanddeel in de vaderlandsliefde':

Het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het Ik. Wie volstrekt niemendal is, is dan nog altijd 'Amerikaans burger', 'inwoner van het grote Duitse rijk' of 'Engels onderdaan'.

De minder goede bestanddelen van vaderlandsliefde laten zich makkelijk raden. Carry van Bruggen was trouwens niet de eerste die op de plaatsvervaardersfunctie van de vaderlandsliefde, a fortiori van het nationalisme, wees. Arthur Schopenhauer deed dat vóór haar. – Hij noemde de nationale trots de goedkoopste soort van trots, want hij verraadt in degene die daarmee behept is, het gebrek aan individuele eigenschappen waarop hij trots zou kunnen zijn.

Niemand is daar vrij van. In het buitenland is het ordinaire gedrag van landgenoten beschamend. Bij anderen wekt het slechts ergernis op, geen schaamte. Een ander kenmerk van nationalisme is dat het kritiek op eigen land en volk moeilijk veelt: Als een Duitser schamperheden tegen zijn landgenoten hoort, wordt hij woedend (ook al zegt hij ze zelf bij gelegenheid veel erger), want er wordt op hem geschonden. (schrijft Carry van Bruggen in hetzelfde boekje (*Vaderlandsliefde, menselijkheid en opvoeding*)) waaruit ik de eerdere citaten heb gehaald.

Duidelijk is wat zij hier over de Duitsers zegt voor iedereen geldt (twee alinea's eerder zegt zij namelijk hetzelfde over de joden en de vrouwen). Dus ook de zichzelf zo verdraagzaam vindende Nederlanders moeten moeite hebben met kritiek van anderen. Inderdaad: Op kritiek reageren Nederlanders lichtgeraakt; zij geldt als 'onvriendelijk', aldus de correspondent van de Frankfurter Allgemeine in een lang artikel over ons land (5-08-1992).

Deze vaststelling, ongetwijfeld berustend op ervaring, maakt het al bij voorbaat moeilijk kritiek te oefenen op zijn analyse die niet erg vleidend is voor ons Nederlanders. We zijn een verwend volk van betweters en koffiepauzes en er vast van overtuigd in eigen land alles beter is dan elders. Daarbij heerst er in ons land een traditionele, vanuit waterbeheersing noodzakelijke, vast verankerde overleg- en afsprakencultuur. De Nederlandse economie gold trouwens nooit als investeringsvreedig. Subsidies hebben de bereidheid tot het nemen van risico's allesbehalve bevorderd.

En wat onze veelgeprezen vrijheidsdrang betreft, daarvan is tegenwoordig weinig meer te bespeuren. De consensuscultuur heeft brave burgers geproduceerd. Er wordt geconstateerd dat die burger grotendeels onder curatele gesteld is, wat niet verhindert – is hier sprake van een tegenstrijdigheid? – dat hij op verschijnselen als krakers en drugs met te kort schietende discipline reageert.

Zo horen we het eens van een ander. Als we op deze kritiek zouden reageren met de lichtgeraaktheid die ons toegeschreven wordt – en die Carry van Bruggen als kenmerkend beschouwt voor de eenieder eigen neiging zichzelf met de eigen natie te vereenzelvigen – dan zouden we daarmee ons nationalisme toegeven. Laten we daarom die kritiek nemen zoals zij is. ¶

NRC HANDELSBLAD VAN 14-06-2007

NATIONALE TROTS IS, ZO VOND SCHOPENHAUER, ‘DE GOEDKOOPSTE SOORT VAN TROTS, WANT HIJ VERRAADT IN DEGENE DIE ERMEE BEHEPT IS, HET GEBREK AAN INDIVIDUELE EIGENSCHAPPEN WAAROP HIJ TROTS ZOU KUNNEN ZIJN’. Carry van Bruggen zou in 1916 iets soortgelijks schrijven: ‘Wie persoonlijk volstrekt niemandal is, is dan toch altijd nog ‘Amerikaans burger’, ‘inwoner van het grote Duitse rijk’ of ‘Engels onderdaan.’ – Aan deze uitspraken moest ik denken toen ik in Elsevier een artikel las waarin stond dat, volgens peilingen, ‘...er in Europa geen volk is dat zo weinig trots is op het eigen land [...]. Dat opmerkelijke gebrek aan vaderlandsliefde staat dan weer haaks op het ostentatieve gezwaai met oranje als het nationale voetbalelftal mogelijk wat te vieren zal hebben.’ – Daar valt wel het een en ander bij aan te tekenen. Ten eerste: Naar de maatstaf van Schopenhauer en Carry van Bruggen zouden we het zogenaamde gebrek aan nationale trots van de Nederlanders juist moeten toejuichen, maar ik vraag mij af of er werkelijk zo weinig nationale trots in ons land is. Ten tweede: Staat nationale trots gelijk met vaderlandsliefde? Je kunt je land liefhebben, er je althans sterk mee verbonden voelen, zonder er meteen trots op te zijn. Het is als met je kinderen: ook de minder geslaagden kun je liefhebben. Maar dan rijst een

andere vraag: is vaderlandsliefde, ja zelfs kinderliefde wel zo onbaatzuchtig als we geneigd zijn te denken?

Carry van Bruggen geeft daar dit antwoord op: Het beste bestanddeel in de vaderlandsliefde is eigenliefde, het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het 'Ik'. Vaderlandsliefde is eigenliefde. Veel van wat men het 'familiegevoel' noemt is op dezelfde wijze eigenliefde. – Deze 'debunking' van nationale trots en vaderlandsliefde neemt niet weg dat de meesten onzer zich op de een of andere manier verbonden voelen met de gemeenschap waarin zij zijn opgegroeid – soms in negatieve wijze ermee verbonden, wat bijvoorbeeld blijkt wanneer wij ons ertegen afzetten, of sterker nog, ervoor schamen. Voor het falen van anderen schamen we ons niet, wél voor dat van landgenoten. Denk aan Srebrnica. – Ik het eens met de stelling in Elsevier dat Nederlanders wél een eigen hooghartig nationalisme geschapen hebben: het idee dat Nederlanders betere mensen zijn, wereldburger dan wel Europeaan, moreel superieur omdat ze niet zo hechten aan hun vaderland en zich niet in nationale benepenheid begroeven.

De scribent van Elsevier meent dat dit soort nationalisme van de laatste veertig jaar dateert. Ik geloof dat ~~het ouder is. Het is al bij de~~ jonge Thorbecke te vinden: De Nederlandse staatkunde, zelf vrij van heerszucht, is de billijkste oordeelaarster van de heerszucht van anderen. Later bij de Leidse rechtsgeleerde Van Vollenhoven die Nederland de rol van Jeanne d'Arc toedacht, bij koningin Emma, de geestdrift voor Europa in de jaren '50 en '60. Tenslotte in de gidslandgedachte van de progressieve combinatie die in 1973 aan de macht kwam. Dit soort nationalisme heeft sterk te maken met het besef een klein land te zijn. Dit compenseren we door prat te gaan op andere, denkbeeldige of werkelijke, deugden: klein maar fijn, klein maar dapper. Graag wordt herinnerd aan het woord van koningin Emma waarin ze ons volk opriep groot te zijn 'waarin een klein land groot kan zijn'. De leraar in *Algemene en Vaderlandse geschiedenis v/d nieuwe tijd* Boogman vond dat Nederlands nationalisme zijn internationalisme was. Dit nationalisme had het paradoxale gevolg dat opkomen voor nationale belangen in kwade reuk kwam te staan. Deze natuurlijke plicht moest liefst in een moreel jasje gestoken worden – waar niemand buiten Nederland in geloof. ¶ 25-10-2007: Of om onze eigen Carry van Bruggen te parafraseren: die trots is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het Ik. Wie zelf volstrekt niemendal is, kan zich, in Nederland, dan altijd nog geestelijk nazaat van De Ruyter, Rembrandt en ...Thorbecke wanen, terwijl hij geen enkel aandeel heeft gehad in hun verdiensten.

PERSBERICHT

Van 27 tot 31 Aug. houdt de *Jongeren-Vredesactie* een internationale conferentie te Soesterberg. Als sprekers treden op mr. Joekes (*Het werk van Hugo Grotius*), Georges Duliamel (*Le pacifisme individuel*), Walter Ayles (*The English pacifism*), Decker (*Der deutsche Pazifismus*), Carry van Bruggen (*Vaderlandsliefde, mensienliefde en opvoeding*) e.a. Vele buitenlanders worden verwacht. Men hoopt te komen tot een verdere internationale uitbouw van de *Jongeren Vredesactie* die langzaam maar zeker onder de Nederlandse Jeugdorganisaties veld wint. ❖

UIT DE COURANTEN

Zutphensche courant

01-12-1916

Bij *Hollandia-drukkerij* verscheen *Vaderlandsliefde, mensienliefde en opvoeding* van Carry van Bruggen. De schrijver meent dat patriotisme bestreden moet worden als een kwaad zoals lijfeigenschap. Patriotisme is een geestelijke aflegger, een der troebele, onuitgedachte, onzuivere ‘idealen’ van de massa, afgezakt, naar de achterhoede der mensheid. Nog een ander zinnetje uit deze brochure: ‘*De gehechtheid van de Nederlander aan zijn taal is van geen hogere orde dan die van de Volendammer aan zijn wijde broek.*’

De Sumatra Post

05-10-1925

Uit 't moederland

Op de *Internationale Jongeren-vredesconferentie* sprak mevr. Carry van Bruggen over haar brochure *Vaderlandsliefde, mensienliefde en opvoeding*. Sprekers stelling was: *Het is onwaar, dat men van patriotisme tot algemene mensienliefde kan komen. Deze leugen is in het begin van de oorlog (1914) door de pers als goede kant van een slechte zaak naar voren gebracht.* Spreker heeft toen gemeend te moeten protesteren. Zij begint met zich een pessimist te noemen, die bovenal gelooft in de menselijke zwakheid. De mensen kennen zichzelf te weinig; zij durven zoveel, omdat zij hun werkelijke doeleinden altijd idealiseren. Om haar stelling waar te maken herleidde spreker het nationalisme in factoren:

1. Liefde tot de bodem;
2. Liefde tot de taal;
3. Liefde tot de landgenoten.

De eerste vindt men z.g. het meest bij poëtiici, niet bij militante patriotten. Het is bovendien een lege frase: *de liefde* beperkt zich altijd tot het dorp, het straatje. En waar men zegt: *alles te zullen offeren voor het vaderland*, daar deserteert men wanneer de fiscus te hoge belastingen vraagt.

De 2^e factor *de liefde voor de taal* heeft spreker getracht te ontmaskeren in haar boek *Hedendaagsche Fetischisme*. Er is slechts een realiteit, de geest, de taal is functie en an sich waardeloos.

Ook de 3^e factor, *de liefde tot de landgenoten* noemt spreker een suggestie. Bv. bij het huwelijk is standsverschil onoverkomelijk. Heel wat tragedies zijn hierop gebouwd, verschil in religie geeft moeilijkheden die overwonnen kunnen worden maar verschil in nationaliteit is nooit een kwestie. Nergens blijkt iets van voorkeur voor landgenoten, de koningen zelf gaan voor. Intussen is er wel realiteit in de vaderlandsliefde: opgeblazen eigen liefde. Wanneer men ~~opkomt tegen de aanvallen~~ van een volk of sekse waartoe men zelf behoort, doet men dit omdat men zich persoonlijk gekrenkt voelt.

Om het verschil te voelen tussen de gesuggereerde en de echte menselijke liefde neemt spreker de twee beelden van een spons die in het water uitzet met behoud van eigen wezen. Natte suiker verliest wel vorm. Spreker ziet dat ook in deze wereld ware menselijke liefde nog uitloopt op het kruis. Als pessimist meent zij echter hier niet meer te kunnen doen dan de mensen van hun waan te genezen. Het geeft niet hen voor slecht uit te maken, zolang zij eerlijk menen goed te doen. – Men moest volgens haar inzien dat het artikel van de N.O.-wet, dat voorschrijft de kinderen op te voeden tot christelijke en maatschappelijke deugden een tegenstrijdigheid bevat. ~~De christelijke deugd is onmaatschappelijk en maatschappelijke deugd onchristelijk.~~

Hierop volgde een zeer langdurige gedachtewisseling.

Met een kort woord sloot de leider ds. Noordhoff deze conferentie, waarin hij zijn overtuiging uitsprak dat op de grondslag van het dezer dagen besprokene het verdere werk zal worden opgetrokken waarop de internationale organisatie kan worden uitgebouwd.

ARNHEMSCHE COURANT 09-09-1916

UIT DE MAANDBLADEN

In *Groot Nederland* schreef Carry van Bruggen een uitvoerig artikel over **Vaderlandsliefde, menselijkheid en opvoeding**, welk artikel bedoelt er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met menselijkheid te maken heeft; sterker nog, dat we nooit tot menselijkheid zullen komen, zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf, maar vooral in de komende geslachten alles wat patriottisme heet, moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen. Patriottisme, voert dan niet naar menselijkheid toe, maar het voert er rechtstreeks van af, want *patriottisme is eigenliefde*. ¶

HET NIEUWS VAN DEN DAG 05-12-1916

NIEUWE UITGAVEN

Carry van Bruggen heeft bij de *Hollandia-drukkerij* een belangwekkend vlugschrift in het licht gegeven over: **Vaderlandsliefde, Menselijkheid en Opvoeding**. Zij komt tot déze conclusie: *Opvoeders, die u geroepen voelt om de kinderen op te leiden tot christelijke deugden, roei het patriottisme en alles wat er mee samenhangt uit want het is in zijn wezen onchristelijk. Het kweekt geen echte liefde, wel echte haat, geen nederigheid, wel hoogmoed. Een hoogmoed van de ergste soort: nl. een die men als zodanig niet herkent en niet brandmerkt*. ¶

HET VADERLAND 2-09-1925

VREDESACTIE DER JONGEREN

Dezer dagen werd te Soesterberg het congres gehouden voor de **Vredesactie der Jongeren**. – Carry van Bruggen sprak over haar brochure: **Vaderlandsliefde, menselijkheid en opvoeding**. Haar stelling: *Het is onwaar dat je via patriottisme tot algemene menselijkheid kan komen*. Deze leugen is in het begin van de oorlog door de pers als goede kant van een slechte zaak naar voren gebracht. Zij meende toen te moeten protesteren en begint met zich een pessimist te noemen die vooral gelooft in de menselijke zwakheid. Mensen kennen zichzelf te weinig en durven teveel omdat zij hun doeleinden idealiseren. Liefde tot de geboortegrond is een holle frase van z.g. *poëtische naturen*, niet van militante patriotten.

De liefde voor de taal heeft spreekster ontmaskerd in *Hedendaags fetisjisme*. De liefde voor landgenoten noemt zij suggestief. De realiteit in de vaderlandsliefde is: *opgeblazen eigenliefde* omdat men zich persoonlijk gekrenkt voelt. Spreekster ziet dat ware menselijkheid uitloopt op het kruis. Zij meent niet meer te kunnen doen dan de mensen van hun waan proberen te genezen. ¶

Het zijn geen slechteriken, zolang zij eerlijk menen goed te doen. ¶

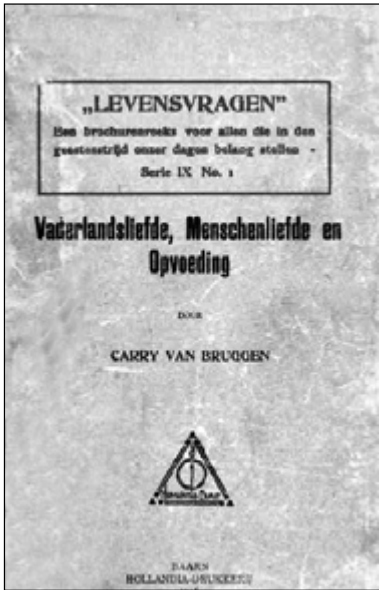

Vaderlandsliefde, Menselijkheid en Opvoeding

DE INHOUD VAN DIT GESCHRIFTJE WORDT GETYPEERD DOOR DE VOLGENDE ZIN:

Het hier volgende wil nu zijn een bescheiden poging om er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met menselijkheid te maken heeft, sterker nog, dat we nooit tot menselijkheid zullen komen zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf en vooral in de komende geslachten alles wat patriottisme heet, moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen.

De schrijfster heeft het over een bescheiden poging. – O.i. staat dit bescheiden er te veel. De poging is allesbehalve bescheiden en de schrijfster decreeteert en generaliseert er maar op los en bouwt op vergelijkingen – altijd een zwakke basis voor logische redenering – conclusies op die zeer betwistbaar zijn. – Waar dit boekje suggestief is geschreven, zal het, ook al om de levendige schrijfrant, op velen bekoering uitoefenen maar wie nuchter overdenkt wat hier als resultaat van zogenaamde nuchtere overwegingen geboden wordt, zal toch vaak een vraagteken moeten zetten. Wij kunnen er hier niet verder op ingaan, al lokken talloos vele zinnnetjes ons ook tot ‘kanttekeningen’ uit. Op het wezen der vaderlandsliefde zou wel een andere en gunstiger kijk te geven zijn.

VANAF HAAR EERSTE JOURNALISTIEKE BIJDAGEN komt de denkwijze naar voren die het latere oeuvre van Carry van Bruggen kenmerkt en doordeesemd. Dit wijsgerig-humanistische gedachtegoed wordt verder ontwikkeld en verdiept zich zonder dat het wezenlijk anders wordt. Ze is taal-filosofisch ingesteld en heeft een groot inlevingsvermogen voor de menselijke geest en het – soms buitenredelijke – denken. Door de nauwe relatie tussen taal en denken kwam Carry van Bruggen steeds met taal en taalproblemen in aanraking. Al in het *Weekblad voor Indië* (21-7-1912) schrijft ze:

***Er is een inniger verband tussen goed weten en goed zeggen dan menigeeen vermoedt.*¹**

WAAROP WIJST NU ALS SYMPTOOM HET ZOGEHETEN TAALGEVOEL?
(...)

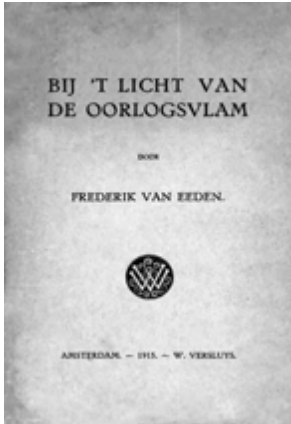
Het wijst op een van jongs af gespannen belangstelling naar de problemen van de menselijke geest en het menselijk hart.²

¹ VGL. A de Blicke en C ten Klooster, *Carry van Bruggen over taal*, in *Voortgang*, 1982 jrg. 3.

² UIT: Carry van Bruggen, *Hedendaags fetisjisme*

Breng uw kinderen niet bij de tomben van ‘zeehelden’, niet in een kerk waarin vechtjassen begraven liggen. Eis dat uit de Nederlandse musea de krijgstrofeën, de herinneringen aan hebzucht en geweld, scheepsrompen en vlaggenflarden verwijderd worden.

In 1916 publiceerde Carry van Bruggen een pamflet tegen het Nederlandse patriottisme: *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*.

In 1915 schreef Frederik van Eeden in *Bij 't licht van de oorlogsvlam* dat de grote Europese naties verblind waren door hun chauvinisme en zo de wereld in een oorlog gestort hadden. Het kleine Nederland zou een speciale gidsfunctie te vervullen hebben. Hollanders wisten op een pragmatische manier van hun vaderland te houden: zonder over te lopen van nationale trots, toch blij met de burgerlijk-bedaarde kern van hun Nederlanderschap. Van Eeden gaat echter voorbij aan het Nederlandse kolonialisme.

Van Bruggen trekt die pleister er in één keer af. De Nederlandse natie koloniseert, steelt, verdrukt, liegt en huichelt, omdat koloniseren, stelen, liegen, verdrukken en huichelen nu eenmaal bij persoonlijke en nationale welvaart behoren.

Van Bruggens pamflet verdient juist nu een nieuw lezerspubliek. De Nederlandse ontkenningmodus zit diep in het zelfbeeld gegraveerd als een volkje dat te ruchter en pragmatisch was om te kunnen vallen voor delusions of grandeur, voor kwalijke -ismen. Vanuit die logica is lang volgehouden dat imperialisme, chauvinisme, koloniaal racisme en antisemitisme misschien voorkwamen in Nederland, maar hier nooit echt wortel hebben geschoten: daarvoor was de tolerantie een te stevig tegengif. Deze afwerende houding verliesf aan dominantie. In *Witte onschuld; Paradoxes of Colonialism and Race*, Durham NC 2016 — met motto van James Baldwin: *Not everything that is faced can be changed, but nothing can be changed until it is faced* — constateert Gloria Wekker dat vierhonderd jaar kolonialisme hebben geleid tot een cultureel archief van diep ingesleten houdingen en emoties rond ras en racisme.¹

1 VGL. Saskia Pieterse, *De Groene Amsterdammer* jaargang 146 nr. 51-52, 21 december 2022.

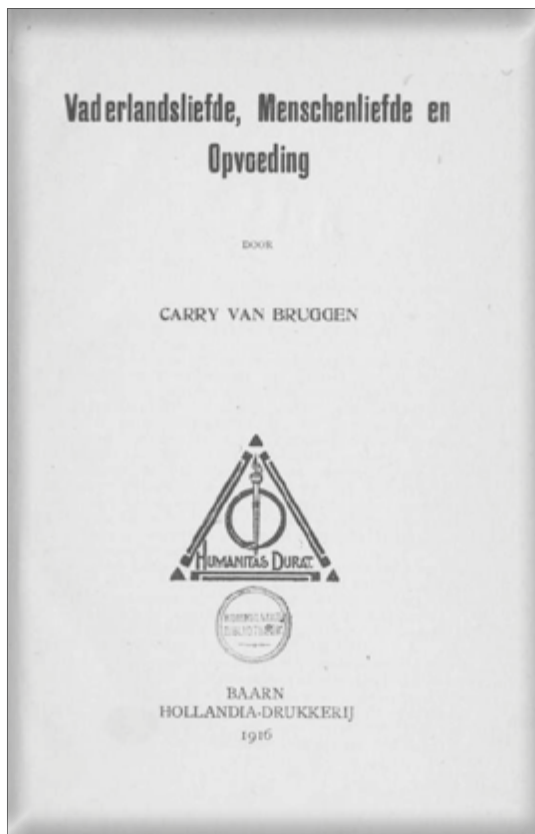
HET EUROPA-GEVOEL IS VOLGENS DE LEIDSE RECHTSGELEERDE DUBBEL: We zijn internationaal meer verbonden dan ooit en trekken ons in 2024 politiek-nationaal terug. In een instabiele wereld verschanzen wij onszelf achter dat wat ons vertrouwd is. Dat is de natiesstaat en politici die zeggen:

Wij gaan het voor jou oplossen!
Maar 't nationalisme heeft geen toekomst, het is een veiligheid zoals het ooit was. De politici horen uit te drukken dat we met 450 miljoen Europeanen sterker staan in een woelige wereld. Nationalisten stappen over

struikelstenen heen en dromen over de tijd toen 'ze' de zee opgingen en de wereld bestierden.

Europa is een web van menselijke verbondenheid. De vaderlandsgezindheid hebben we geleerd van onze 'heldendaden' uit de geschiedenisboekjes van weleer. Het gevoel van Nederlandschap is een uitvinding uit de 19^e eeuw. Toen ontstonden de natiesstaten en zijn de nationale helden en geschiedenissen uitgevonden. Het is onze opdracht om dit emotionele verhaal van vaderlandsliefde om te buigen naar het verhaal van Europese lotsverbondenheid dat over grenzen heenreikt.

We zijn gewaarschuwd door het verleden. Europa is een continent van democratie en medemenselijkheid. Tel uw zegeningen en heb compassie met hen die dit, door de nood gedwongen, missen.¹

¹ VGL. Thomas Huttinga, *Waarom we Europeaan zijn*, Amsterdam 2014

Carry van Bruggen

VADERLANDSLIEFDE, MENSENLIEFDE EN OPVOEDING

Wie wel onderscheidt, wel doceert.

SINDS HET UITBREKEN VAN DE OORLOG [1914] IS ER EEN ZEKERE SNEIGING OM ONS VAN DE KWADE ZAAK DE GOEDE KANTEN TE LATEN ZIEN.

Dit vergoelijken en troosten is vrij snel begonnen nadat de eerste ontsteltenis was geluwd. Het bestond vooral in het wijzen op de talloze voor het vaderland gebrachte 'offers', de opofferingen van de thuisblijvers en het sneuvelen van hen die te velde trokken. Dit heette vaderlandsliefde en die vaderlandsliefde wenste men te zien als een zijtak van mensenziefde. Ja, geleerden berekenden dat men er ten slotte geleidelijk in zou slagen de nog meer miljoenen bewoners der aarde altezamen lief te hebben.

Niemand kan het afkeuren wanneer een ander wijst op de goede kant van iets kwaads. Zeker als dit leidt tot troost en gewetensstilling. Beter ongetroost en met een kwaad geweten te leven dan zich te troosten en te laven met ongerijmdheden en leugens. – Wat nu volgt is een bescheiden poging om er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met mensenziefde te maken heeft, sterker nog, dat we nooit tot mensenziefde zullen komen, zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf, maar vooral in de komende generaties alles wat patriottisme heet moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenziefde te komen. Patriottisme voert niet naar mensenziefde toe, het voert er rechtstreeks van weg, want patriottisme is eigenliefde.

HET IS DWAAS OM TEGEN DE EIGENZIEFDE TE PREKEN. Zij is nuttig en vruchtdragend, zij houdt het leven in stand – terwijl naastenziefde het leven in zekere zin ontbindt. Iedereen heeft, denkend, in den beginne geschrokken en verdrietig leren begrijpen hoe al onze goede ambities eigenlijk doodsverlangens zijn en al onze slechte aspiraties levensijver. Wijsheid vervreemdt van de altijd eenzijdige daad – leven is hande-

len, daarom vervreemdt wijsheid van het leven—de rechtvaardigheid vervreemdt van de daad die als eenzijdigheid ook onrechtvaardigheid is. Dus vervreemdt de rechtvaardigheid van het leven—wijsheid en rechtvaardigheid behoren tot de wezenskern van mensenliefde—en die gevende liefde zelf staat veel van onze zelfbehoudsinstincten—dat is onze levensmogelijkheid—in de weg. Aan het einde van de weg van absolute wijsheid, rechtvaardigheid en liefde ontmoeten wij onverbiddeijk en onvermijdelijk de DOOD, de ontbinding van het IK, van het persoonlijk leven, dat zich in egoïsme, dat is in eenzijdigheid en onrechtvaardigheid staande houdt.

Is het zo niet uitgedrukt in Goethe's *Prometheus*, waar Prometheus tot Pandora zegt: (*Wenn*) *du, in immer eigenstem Gefühl, umfassest eine Welt; dann stirbt der Mensch.*

Ook hier is de Liefde gevoeld als het ontbindende, als de dood van het Ik. Hebben we dit eenmaal begrepen dan bedroeft het ons ook niet langer, maar leren we de dood kennen als een deel van het Leven—leven en dood zijn dan samen het Leven, zoals dag en nacht tezamen het Eemaal.

Voortreffelijk bruikbaar zijn de vele eigenschappen, die wij aan ons *egoïsme* danken. Winstbejag en zuinigheid van een boer zijn in doelmatigheid net zo fraai om te aanschouwen als de vernuftige inrichting van plant en dier met hún behoeften. Verdienmodel en gierigheid binden hem aan de ondankbare aarde als het gegeven geestelijk gereedschap waarmee hij in zijn harde taak volhardt en slaagt met zijn schop en spa als stoffelijk gereedschap. Zelfzucht schiep het *recht*, dat met de eigen rechten onvermijdelijk andermans rechten regelt en beschut—egoïsme, liefde tot de eens verworven eigendom, schiep zin voor orde en regelmaat in wezens die tot een hoger ordegevoel niet reiken konden. Is het toeval dat in het Engels en Frans *proper* zowel *eigen* als *ordelijk* betekent? Angst door anderen beloerd, betrappt en benadeeld te worden, kweekt de omzichtigheid en discipline die, zo al niet de ware beschaving, dan toch een zekere dressuur te voorschijn bracht. Toen 'onze voorouders' om winstbejag naar verre landen trokken, leerden ze heldenmoed, gehardheid en vastberadenheid: ik-zucht scherpt het menselijk vernuft en zweept de ondernemingsgeest aan.

Vele deugden komen voort uit egoïsme. Ze heten terecht: *maatschappelijke deugden*. Maar ze hebben juist niets te maken met de *christelijke deugden* die uit mensenliefde voortkomen. Waar we in de letterkunde de min

of meer bewuste navolging van de Christus ontmoeten – Bjørnsons *dominee Sang*, Multatuli's *Woutertje Pieterse* – in 't algemeen het verbeelde streven naar *goed zijn* – daar ontmoeten we ook steeds gebrek aan praktisch inzicht, aan die heldhaftigheid, ordelijkheid en wereldwijsheid die in de *sens of property* hun oorsprong vinden en die dan ook de Christusfiguur ten enen male vreemd zijn.¹ Het is geen toeval dat juist Woutertje met bevroren aardappelen thuis komt. Alle literaire en levende *Woutertjes* komen met bevroren aardappelen thuis en brengen van het praktische leven niets terecht. – Sang's zelfverloochening, consequent toegepast, eindigt onherroepelijk in zelfontbinding.

We hoeven kinderen niet te belasten met de volle zwaarte van bittere waarheden waarvoor volwassenen niet blind mogen zijn. Nog minder mag je aanleren om mooie namen te geven aan wat geen mooie naam verdient. De eerste vereiste is dat wij de volle waarheid over onszelf kennen. *Qui bene distinguit, bene docet*. Eerst moeten we zelf verlost van de zalvende zelfmisleiding, de zoetelijke verhevenheid die *idealisme* heet. Ons verlossen van de gruwelijke begripsverwarring waarin we leven, waarin iedere eerdere generatie en iedere volgende uit slecht begrepen liefde zich opnieuw verliest. Deze begripsverwarring en oppervlakkige zelfmisleiding vindt pedagogisch een curieuze uiting in het bekende artikel van de *Wet op het L.O.* die de opvoeder voorschrijft om de kinderen op te leiden in *Christelijke en Maatschappelijke deugden*. Dit is absurd. *Elke christelijke deugd is onmaatschappelijk; elke maatschappelijke deugd is onchristelijk*. Beide hebben hun *rechten & redenen*.

Samen en met elkaar in voortdurende strijd zijn ze de levensinhoud, de inhoud aller problemen. Maar ze zijn, als twee tegengestelde krachten, elkaars natuurlijke 'vijanden'. En in hun eeuwige gevecht gaat het niet om de overwinning maar juist om de strijd. Als we dan oprecht willen om door de opvoeding het onbaatzuchtige, het christelijke zorgvuldig aan te leren als een kostbaar tegenwicht van onze natuurlijke ik-zucht, laten we dan het *oordeel des onderscheids*, waartoe onze tijd schijnt te kunnen komen, gebruiken om het patriottisme uit te roeien. Want het is, met alles dat ermee samenhangt, uiteraard *onchristelijk*.

1 Bjørnstjerne Bjørnson, *Digte og Sange*, 1870

WAT VERSTAAN WE ONDER ONS 'VADERLAND' IN VREDESTIJD?

Is het dat *dierbaar plekje grond, waar eens ons wiegje stond* - of wel *de taal van heel het volk*?

Het *plekje gronds* is voor de Beemsterboer Purmerend en niet Drenthe; voor de heidebewoner Hoogeveen, geen Purmerend. Het betekent: ouderlijk huis, herinneringen, gehechtheid aan bekende plekken. Velen, zeer velen verlaten dat *dierbare plekje* al te gemakkelijk voor meer gerief, beter vervoer of lagere kosten, of prefereren driekwart van het jaar elk mogelijk *plekje* in het buitenland boven het eigen *dierbare plekje*. Zouden de fanatici en dromers, onverschillig voor gemak en comfort, blijven hangen aan hun plekjes, de ware moderne patriotten zijn? Hoe dan ook, om ons *dierbaar plekje gronds* hoeven we niet te vechten, niemand zal ons daaruit ooit verdrijven.

Is het dan de taal? – Houden we van onze taal?

We weten dat onze *upper class* liever slecht Engels dan goed Hollands spreken, dat onze *middenklasse* geen goed Hollands van slecht Hollands kan onderscheiden en vooral in de *handelstaal* bij voorkeur de akeligste barbarismen gebruikt en dat de *lagere standen* hier buiten beschouwing kunnen blijven.

Die dan de taal liefhebben, zijn een handvol letterkundigen.

Ja, Nederlandse schrijvers beminnen hun taal en horen toe te geven dat geen enkele taal eeuwig is, en dat dit niets uitmaakt omdat het alleen gaat om de eeuwig blijvende gedachte.

Geen normaal mens beeldt zich in dat de eigen taal de beste is voor het weergeven van menselijke gevoelens, gedachten, gemoedsaandoeningen, van alles wat intrinsiek het menselijk leven toebehoort. Elke taal is evenzeer geschikt of kan daartoe geleidelijk worden verruimd en opgevoerd naarmate degenen die haar spreken en schrijven, zich verfijnen en onderscheiden. Wij hebben de taal lief als een mooi en bruikbaar instrument. Wij ergeren ons wanneer iemand de taal misbruikt zoals een schilder zich ergert als iemand met goed linnen, zuivere verf en mooie penselen een beetje ongeïnspireerd zit te knoeien. Laten we ondertussen niet vergeten dat het om de geest en niet om het werktuig, om het doel en niet om het middel gaat. Het houdt geen pas als een schilder bepaalde verf, doek of penselen *liefsheeft*. Net zo min als hij zijn kinderen leert die verf, dat doek

en die penselen lief te hebben boven andere verven, doeken en penselen, ja, en voor het behoud daarvan *hun bloed te storten*. Zo horen schrijvers, tegenover hun landstaal, zich niet tot zo'n soort vervoering te laten verleiden.

Het is moeilijk een nieuwe taal aan te leren en haast ondoenlijk om helemaal te doorvoelen zoals de taal die we al kennen en verweven is met alle roerselen van ons gemoed en met die door gewenning ontstane innige gehechtheid. Maar in de gedachte dat er ooit geen Nederlands meer zal worden gesproken, ligt niets bedroevends en niets ontstellends. Er zijn ook allang geen trekschuiten en trapgevels meer. Het is niet dwaas dat we aan onze taal gehecht zijn, maar het is wel dwaas dat we die genegenheid opblazen tot een soort van *heilige zaak*, tot een wezenlijk beginsel, dat we ons gaan inbeelden dat een bepaalde taal voor onze ontwikkeling van meer belang zou zijn dan een bepaalde huizenbouw, klederdracht of spelling. Er is aan het begrip *taal* niets wezenlijk verhevens of heiligs. De gehechtheid van de Nederlander aan zijn taal is van geen hogere orde dan die van de Volendammer aan zijn wijde broek.

Zie je de taal gebruikt als de inzet van een politieke strijd [1916] – zoals in België, Polen en hier en daar in Duitsland – dan is het probleem al vertroebeld. De eigen taal wordt dan het symbool, de ideële samenvatting van soms geheel andere bedoelingen en geheel andere belangen. Men kan de wezenlijke liefde van de mens tot zijn eigen taal onmogelijk afmeten naar de kunstmatig opgezweepte taalhyesterie in taalstrijdige streken met taal als twistappel.

Het is misdadig en gelogen als we kinderen wijsmaken dat de liefde tot onze *eigen taal* ooit de heiliging kan zijn van naastenhaat en mensenmoord, dat het voortbestaan van enige afzonderlijke taal bij onze levende geestelijke belangen hoort.

Het is ietwat hachelijk deze dingen te zeggen, het wordt allicht voor *cynisch* gehouden of laadt de verdenking op van steriele abstracties en de schijn van koele, boven vooroordelen verheven wijsheid. Mijn bedoeling is eenvoudig en concreet te waarschuwen tegen kritiekloze overschatting van de *moedertaal* als *heilig* of waardevol geestelijk bezit. Ónze gevoelens doen er niet zo zeer toe, wel wat we kinderen daarover inprenten.

Jongeren zijn extreem ontvankelijk. Suggesties en instampingen blijken buitengewoon duurzaam, onze verantwoordelijkheid is groot, we kunnen niet voorzichtig genoeg zijn. De tijd van aardige frasen en charmante idealtjes is nu wel voorbij. Met alle kwaad en verwarring die zij met zich meeslepen voor ogen, kunnen we moeilijk anders dan met nuchtere, koele ernst in het kindergemoed uitroeien wat wij nutteloos en verderfelijk achten.

Beduidt patriottisme misschien dat we onze landgenoten hoger achten dan we anderen achten?

Een Hollandse jonkheer is niet zo'n brave patriot, hij ziet zijn dochter liever met een Spaanse graaf dan met een Hollandse schoolmeester trouwen. Dit geldt natuurlijk ook voor een Engelse Lord, Duitse baron en Franse markies.¹ Overigens besteedt elk rechtgeaard en 'beschaafde' vaderlander naarstig zijn eerste spaarcenten om zijn *volkskarakter* (en dat van zijn kindertjes) te verliezen of met succes te kunnen verloochenen in Anglomanie of karakterloos kosmopolitisme.

Waar schuilt dan onze *vaderlandsliefde*, waarvoor moeten we desgevraagd snoeven, haten, schelden en vechten? Waarover hebben we het eigenlijk? Zeker, we hebben onze gewoontes waar we aan zijn gehecht. Net als de Chinese boer, de Russische dorpsbewoner en de Russen en Chinezen binnen onze eigen grenzen in de Achterhoek en op de Drentse hei. – Net als de bewoners van *onze koloniën*, van *Tropisch Nederland*. Daarom willen die geen waterleiding en elektrisch licht en houden zich bij pomp en kaars van hun vaders, weigeren opgedrongen geloof en slaan zendelingen dood. Dat komt op vechten aan en ze *sneuelen* zoals Brabantse bekkensnijders en Huizer botboeren sneuelen.² Maar men prijst die Russische boeren en Chinese dorpsbewoners in en buiten de grenzen niet, noemt ze dwazen en misdadigers en als ze toevallig in *ónze koloniën* wonen, dan heten ze keurig en plechtig *opstandelingen*.

1 VGL. HEDENDAAGS FETISJISME: «(...) dezelfde Hollandse aristocraat, die zich de haren uit het hoofd zou rukken, als hij zijn dochter met een Hollandse kunstschilder zag trouwen, het hardste schreeuwt, dat *Hollandse kunst in Holland blijven moet*. Hollands glorie is zijn glorie...»

2 BEKKENSNIJDEN Tot midden 18e eeuw was dit een spelletje om ruzies te beslechten met een steekwapen dat sneeën en krassen toebrecht tot de ander op gaf. BOTBOER een zeedorpbewoner die bot naar de steden bracht om te verkopen.

IN EEN VAN ZIJN SATIRISCHE FANTASTISCHE VERHALEN, *L'INGÉNU*, vertelt Voltaire ons over een uit een ver vreemd land, een der *wonderlanden* uit de literatuur van die dagen, aan de Franse kust aangespoelde jongeling, geheel onwetend, maar begaafd met een natuurlijk bevattingvermogen en een edele inborst, die door een brave Bretonse familie – een *abbé* en diens zuster – wordt opgenomen, gedoopt en opgevoed tot een christenmens.

Die jonge man gaat nu gaandeweg allerlei vragen stellen die uiteraard slaan op het schreeuwend verschil tussen *leer* en *leven* – want het verlangen naar eenheid van *Leer & Leven*, naar eenheid in 't algemeen, is het heimwee waarmee elke *ongekunstelde* ter wereld komt en dat hij verliest als hij *praktisch* wordt, tegelijk met zijn *naïviteit* – en hij brengt met al die vragen zijn brave 'gastouders' behoorlijk in verlegenheid. Verder probeert hij natuurlijk voor zich zelf leer met leven in overeenstemming te brengen en komt daardoor in allerlei perikelen en uiteindelijk in 't gevang terecht.

Voltaire was niet de enige die zo de mensenmaatschappij toetst aan het zuivere voelen en simpele *denken van het kind* of de *Argeloze*. Alleen de vreemdeling in het Jeruzalem van onze samenleving wordt er ten volle de opgeblazen leugenachtigheid van gewaar, zoals iemand die uit de frisse buitenlucht in een bedompt vertrek treedt pas goed bemerkt hoe het er stinkt, beter dan zij die daar al jaren hokken.

Maar bovendien is het alleen de uit de maan gevallen *Onnozelheid* die de vragen *durft* stellen, die de overeenstemming van leer en leven raken, de vragen over goed en kwaad, recht en onrecht, leugen en waarheid, die de goedgehartigheid soms bezwaren maar waar het praktische intellect van zakenlieden, politici en journalisten slechts om glimlacht.

Het *praktische intellect* immers kent slechts *standpunten, zienswijzen, beginselen en zaken*. Het maakt scherp onderscheid tussen *verstand* en *intuïtie*, en verwijst dit laatste liefst naar geloof, *kinderkamer en vrouwenvertrek*, waar het zondags meespeelt of, als de *zaken* aan kant zijn, ter aanmoediging en voor een verzetje.

Het maakt ook een scherpe scheiding tussen *priveleven* en *politieke overtuigingen*, tussen *zaken* en *ethiek*, waar het overigens om de doolie dood niet lichtvoetig over denkt.

Wie is er opgewassen tegen het goede humeur en de superieure gebaren van het *Praktische Intellect*?

Wie anders dan een gedreven *Ingénu* durft in een maatschappij van *principes, kwesties, gezichts- en standpunten* van zwaarwichtige redeneringen, subtiële argumenten en dikke boeken vol stroperige woorden van professorale wetenschap en magistrale wijsheid over *leugen & waarheid, goed & kwaad, deugdzaam & scabreus*, over eenheid van *leer & leven* spreken?

Maar kijk, onze boot zit in 't riet, en geen sterveling die er nu nog een andere *visie*, een ander *principe* of *mening* op na schijnt te houden dan dat de oorlog zo *akelig* is, de *hebzucht* inderdaad groot en dat er aan weerskanten afkeurenswaardig *gelogen* wordt. O vreugd, de wereld is weer *ingénu* geworden, in verbazingwekkende mate. Het is misschien zelfs wel wat heel erg *inene*. Men spreekt over de oorlog als over iets waar men nooit van gehoord had en dat nu *ineens* uit de lucht komt vallen. Men gruwt van het *à la guerre comme à la guerre* alsof het *les Affaires sont les Affaires* van het *Praktische Intellect*, van de *Zakenmannen* in volle vreedestijd iets anders betekent. Ja, de oorlog is gruwelijk en bloedig. Maar waarvoor anders worden jongemannen van goeden huize, de *adelborsten* en *cadetten* in hun mooie pakjes dan eigenlijk opgeleid? Voor slachter of voor hansworst? Als de oorlog een slachting is, zijn zij de slachters. Te zeggen dat we geen oorlog willen! Wij, die onze kinderen opvoeden in de verering van zeehelden en vechtjassen, wij die het beroep van de beroepsslachters onder de meest eervolle rekenen. Omdat ze hun plicht doen? Ook de beul doet zijn plicht, toch gruwt het menselijk instinct en huivert...

Er zijn dingen die we werkelijk niet meer willen, bijvoorbeeld de pijnbank en inquisitie. Maar we tonen onze kinderen dan ook niet de uitvindingen van vernuftige kwellers, we leren ze niet de namen van bekwame beulen. Geen katholiek zou het wagen zijn kinderen bij het graf te brengen van een inquisiteur, die wel zó veel *ketters* deed verbranden—over martelen en branden zwijgt men in pijnlijke schaamte. We voelen het, zij horen tot onze oude dwalingen, we willen ze liefst vergeten. Maar de oorlog willen we wel, het blijkt uit alles, uit de vechtjassen-verering, uit de geschiedenisboekjes, uit de spontane toon van dagbladcorrespondenten, al wordt er op de voorpagina nog zo aandoenlijk gejammerd over de gruwzaamheid van de gruwzame oorlog.

O, we zijn meer dan *ingénu*, we zijn kinds geworden. Het doet denken aan de plotselinge bekering van een zwakhoofdige spotter, die bij de dood van eigen vrouw of kind is gaan vinden *'dat je toch maar niet weten kunt, of er misschien niet toch iets is'* – alsof hij daartoe niet bij gelegenheid van dagelijkse andere sterfgevallen had kunnen komen. Kinderlijk verbaasd, dat de wereld toch zo slecht is!

Hoe eenvoudig is alles ineens geworden. In Duitsland vraagt men zich af, waarom de mannen niet na de oorlog meer dan één vrouw zouden hebben – de moslims doen dat toch ook en zijn veelal brave mensen – in Engeland vraagt men zich af: wat hebben we toch eigenlijk tegen onechte kindertjes? Dit alles en veel meer dat als *krankzinnig, overspannen, losbandig, misdadig, anarchistisch* zou zijn uitgekraamd zo een *'ingénu'* het in zijn onschuld was komen vragen, alles kan nu, alles gebeurt nu – het is een lust om te zien.

Wat een kinderlijke verontwaardiging ook dagelijks, vermengd met engelachtige gelatenheid, om de 'leugenberichten'. Wij liegen nooit en logen nooit voor de oorlog. Hoe keert de z.g. *openhartige en rondborstige oprechtheid* zich overal plotseling tegen de diplomatentaal als de leugenachtige en misleidende, de kwakzalverstaal bij uitstek. Ach, denkt u echt dat die luid-misprezen taal het voorrecht en het monopolie van vakdiplomaten is? Denkt u soms dat diplomaten die niet liegen willen en niet huichelen kunnen bruikbaar zijn? Ze draaien en spreken met twee monden op ons vertaalen en op ons verzoek. Ze zijn overal waar slechte bedoelingen fraaie namen krijgen en kleine gedachtes met grote woorden worden opgedist. Overal wil zeggen: in het parlement, de pers, de kerk en in de rechtszaal, op school en in de huiskamer – van het deftigste tijdschriftartikel tot het voddigste dagbladgeschimp, het is allemaal 'diplomaten-taal'. Het zijn onze eigen wensen, op eigen verzoek en met onze medeplichtigheid. Laten we dit in onze 'rondborstige oprechtheid' vooral niet vergeten.

Dan heeft verder ook 'de politiek' het gedaan. Zijn wij weer als kinderen geworden uit de tijd toen nog alleen de heer des huizes de krant las? Zien wij nu 'de politiek' als een verdacht en duister bedrijf waar wij in onze onschuld buiten staan?

Arme 'politiek', die niets dan ons aller vuile was doet en ons aller rommel reddert!

En zo schuift de een het plezierig op de ander en spelen we een aangenaam slofje-onder met de *schuldvraag* aan deze oorlog— als de brand in een altijd smeulend huis. Want al onze *vooruitgang*, *beschaving* en *ontwikkeling*, al ons *intellect*, al onze *geleerdheid* en *wijsheid*, al onze standpunten, principes, overwegingen, al ons kakelen en debatteren heeft ons nog niet tot de simpele erkenning gebracht dat we allemaal schuld hebben aan wat er gebeurt. De een als steler, de ander als heler, de een met handelen, de ander met profiteren, de een door daden, de ander door toekijken, de een door spreken, de ander door gedogen. En te denken dat er lieden waren die enige eigenwaarde onvermijdelijk achtten en aan het begin van de oorlog er al op rekenden als op de enige ware winst...

ONS KRAAMPJE IS FAILLIET. In een gezond faillissement stelt men een eerlijk onderzoek in naar de tekorten. Als we ons voor 't moment failliet rekenen en zó bedrogen als nu niet nog eens willen uitkomen, laten we dan een eerlijk onderzoek instellen naar onze tekorten. Lapmiddelen blijken niet te helpen, er moet van meet af aan worden begonnen.

En een van de eerste plichten is het uitroeien van alle patriottisme in de komende generatie. Ook al zouden we, juist al zouden we het zelf niet te boven wezen. Want hierin mag ons slechts het inzicht leiden. Zouden onze zwakheden de basis vormen van onze pedagogische werkzaamheid? Zouden we niet een rot huis slopen voor de gezondheid van onze kinderen, ook al zijn we toevallig zelf eraan gehecht? Maar laten we allereerst van de algemene *ingénu*-stemming gebruik maken om een paar onnozele vragen te stellen.

Bijvoorbeeld deze: waar ligt iemands vaderland? – Waar ligt het vaderland van de Elzasser, de Transvaler, de Sleeswijker wiens vader Deen was, van de getrapte Russische Jood, en van de Ier? – Wie deze vragen stelt, verwacht geen, als Voltaire's *Ingénu*, antwoord. Het antwoord wordt niet gegeven; niemand bekommert zich erom. Hij weet dat mensen hun vaderland wordt ontnomen, dat lieden met groot vertoon verafschuwen als hij *de godsdienst zijns vaders* ontrouw wordt, dat hij wordt opgehangen als hij het *vaderland zijns vaders*, ook wanneer het is ingepikt, trouw wenst te blijven. Wie deze vragen stelt kent de botte smakeloosheid tegenover andermans *vaderlandsliefde*, zoals de minachtende Hollandse flauwekul die eigen *onafhan-*

kelijkheid vierden in het gestolen en onderdrukte land dat we met griezelige onbeschaamdheid *Tropisch Nederland* noemen.

Het is waar, dat ook 'geloof' in onze dagen van *technische vooruitgang*, van vliegmachines, warenhuizen en *ondernemingsgeest* meer een woord dan een werkelijkheid is, maar toch, vielen er op kerkelijk gebied zoveel *onnozele* vragen te stellen, waren daar zoveel troebele kwesties, men zou een synode bijeenroepen om het op te helderen. Veel respect voor elkaars geloof heeft men niet, maar men solt toch niet zó met een andermand kerk als met een andermand *vaderland*.

Maar de ene waarheid is dat deze nationale kwesties, waarvoor men zich bij andere gelegenheden tot razernij exalteert, zorgvuldig doodgezwegen moeten worden omdat zij het daglicht niet verdragen; ze zijn als een vuile poel, wie er te veel in roert, haalt het troebele bezinsel van *leugen, misleiding, tirannie, hebzucht* en *ijdele pretentie* naar boven. – En een andere waarheid is, dat men geen respect voor de *vaderlandslievende gevoelens* van anderen heeft omdat men er niet in gelooft. Omdat patriottisme een *praktje*, een *leus*, hoogstens een *erotie*, maar niet *langen* een levende werkelijkheid is. Men eert in anderen alleen die gevoelens welke men, zij het potentieel, in zichzelf terug voelt. Ten opzichte van anderen handelt men dienovereenkomstig, maar zichzelf blijft men misleiden.

Waarom dan de vragen gesteld die niet beantwoord zullen worden? Om aan te tonen in welke sferen deze *idealen* thuis horen. Wie vinden zich erover op? Kringen waarin niet wordt nagedacht, waar zelfkritiek niet gedijt, waar men alles naar zich toe rekent en naar zich toe haalt met een argeloze aanmatiging.

Wanneer dit allemaal *waarheden als oude koeien* zijn, waarom worden ze dan niet uitgesproken? Is de zucht om te overdonderen met gloednieuwe spitsvondigheden dan zo machtig en de vrees om te worden geridiculiseerd zo groot?

Of is dit alles niet waar en bestaat er zoiets als een *hoog gevoel van saamborigheid* tussen burgers van hetzelfde land, wat dan *het beste bestanddeel van de vaderlandsliefde* mag worden genoemd? Laat ons zien wat dat beste bestanddeel is.

WANNEER EEN JOOD, AL VOELT HIJ NIETS VOOR JODEN, al doet hij zijn best zich met Christenen te assimileren, op Joden hoort schimpen wordt hij boos en geïrriteerd, want er wordt *op hem geschimpt*. Wel waant hij zichzelf een uitzondering, maar hij weet dat de tegenpartij hem niet als zodanig aanmerkt, dus vereenzelvigd hij zich noodgedwongen met de anderen.

Leest een vrouw hoe Strindberg of een ander zich geringschattend uit over vrouwen, dan voelt ze irritatie. Want men laat zich over *haar* geringschattend uit. Wat de overigen betreft, geeft ze de man wellicht groot gelijk! En zij zou niet boos zijn, als hij voor *hár*-alleen een uitzondering had gemaakt.

Als een Duitser minachting tegen zijn landgenoten hoort, wordt hij woedend want er wordt ook op *hém* gescholden. Misschien zegt hij ze zelf bij gelegenheid veel erger. Het patriottisme van een Duitser zwelt aan met zijn gekrenkte ijdelheid en omdat de Duitser zich terecht of ten onrechte alom miskend en bespot acht, neemt in hem het 'patriottisme' soms de omvang en het karakter aan van razernij. De gloeiend-giftige, pathologisch-opgeblazen toon van sommige uitlatingen is de niet te miskennen toon van gekrenkte eigenliefde. Het spreekt vanzelf dat kunstenaars en geleerden ook niet – *juist niet*, omdat ze, even ijdel als anderen, zich de besten achten en dus het diepst gegriefd – daaraan ontkomen.

Maar gooit nu de Jood de antisemiet de deur uit, dan zal hij zichzelf waarschijnlijk een idealist vinden en menen dat hij voor zijn *volk* opkomt. Hij komt op voor *zichzelf*.

En schrijft de vrouw een artikel, waarin ze Strindberg aanvalt, en de vrouw verdedigt, dan zal ze menen dat ze haar seksegenoten in de hoogte steekt. Maar ze heeft het over zichzelf.

En gaat de Duitser de belediger van zijn land te lijf, dan gelooft hij dat hij opkomt voor de *eer van zijn vaderland*, maar hij komt op voor zijn eigen eer.

Door de schimpscheuten van anderen is hij vereenzelvigd met zijn landgenoten, kan zich niet meer van hen scheiden en vereenzelvigd zelf ook noodgedwongen de eer van zijn land met zijn eigen eer.

HET *BESTE BESTANDEEL* IN DE VADERLANDSLIEFDE IS *EIGEN-LIEFDE*, het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het *Ik*. Dit blijkt al in volle vrede uit de houding van de ‘burger van een groot land’. Wie persoonlijk volstrekt niemandal is, is dan toch altijd nog ‘Amerikaans *burger*’, ‘*inwoner* van het grote Duitse rijk’, of ‘Engels *onderdaan*’.

Hoe groter, machtiger, welvarender, glorieuzer dan het land is, hoe meer betekent het daarvan een ‘burger’ te wezen voor het aanzien van het individu; de smaad van het land is de smaad van het *Ik*. Vaderlandsliefde is eigenliefde. Veel van wat men ‘familiegevoel’ noemt is op dezelfde wijze eigenliefde.

Wat is liefde? Liefde is a.h.w. een *uitbreiding van de persoonlijkheid*, een gestadige uitzetting van het ‘*Ik*’, totdat dit *Ik* de mensheid, de dierenwereld, de plantenwereld, de zogenaamd levenloze wereld omvat in een levend, natuurlijk, diep (pantheïstisch) besef van broederschap. Iemand zich die zonder redenering zo voelt tegenover de dieren kan ze ook onmogelijk doden of eten.

Het medelijden is een zodanige uitbreiding van het *Ik*, dat het leed, anderen toegebracht, een onoverwogen, onmiddellijke weerslag teweeg brengt, als was dat leed het *Ik*-zelve toegebracht. Nu is er op dat gebied ruimschoots plaats voor misleiding en zelfmisleiding.

Immers, wat onder die ‘uitbreiding van het *Ik*’ dan ook het familie-gevoel en het Vaderlandsgevoel. Daarin nu ligt het gevaar voor verwarring.

Het *Ik* kan zich op twee manieren uitbreiden, namelijk door iets anders in zichzelf op te nemen – dan wel door zichzelf over iets anders te veredelen. Een spons breidt zich uit, naarmate hij meer water opneemt en blijft daarbij als spons, als ‘*Ik*’ volkomen in stand – een stuk suiker ‘breidt zich uit’ in een kom water, met dien verstande, dat het zijn zoetheid mededeelt aan het water en daarbij zelf oplost. De eerste ‘uitbreiding’ is winst, is aanzet voor het *Ik*, de tweede is verlies, is ontbinding van het *Ik*. – De eerste ‘uitbreiding’ van het *Ik* is die welke in het familiegevoel en het patriottisch gevoel plaats vindt. Het ‘*Ik*’ is daar de zwellende, opnemende spons en blijft als ‘*Ik*’ wel degelijk behouden.

Het kan nu niet meer alleen gekwetst worden in het eigen eergevoel maar ook nog in de lands-ijdelheid of de clan-ijdelheid, het heeft nu niet meer

alleen te waken voor eigen belang maar ook voor familie- en landsbelang. IJdelheid en egoïsme zwellen aan en zetten het 'Ik' tot barstens toe uit. Van die aard is de familieliefde van een ouderwets man als Walter Scott, die zijn verlopen broer aan brood hielp, zodat er geen bedelaar die zijn naam droeg, 's Heren wegen zou bezwerven, maar die hem desavoueerde en geen rouw droeg toen hij stierf, zodat de voorname vrienden niet zouden vragen wie er gestorven was.

Van die aard is het patriottisme, dat steunt op 'vaderlandse kunst' (*mijn land dat zo'n grote geest voortbracht*) maar de vaderlandse kunstenaar laat verhongeren. De uitbreiding van het 'Ik' in het familie-en vaderlandsgevoel is de uitzetting, tot barstens toe, van de spons in het water.

De andere, de waarlijke uitbreiding van het Ik, vindt haar symbool in de *avondmaalsplechtigheid*. Hier heeft, onder de symbolen van *vlees & bloed*, het wezen van DE CHRISTUS zich inderdaad uitgebreid over allen die aanzitten in zijn naam, zoals de suiker in het water. Alles is daar van zijn zoetheid doortrokken – maar hijzelf heeft zich daarvoor en daardoor ontbonden, heeft zich verdeeld, is ondergegaan en heeft, ondergaande, zijn Ik uitgebreid tot over werelden en eeuwen. Dat alleen is de ware uitbreiding, die waarin het 'Ik' (tot op zekere hoogte) teloor gaat, altijd verliest, zowel aan zijn belang als aan zijn ijdelheid. De man, die zijn armen neef met geld helpt - en dus schijnbaar verliest - wint inderdaad, en wel aan zijn ijdelheid, die immers niet gedogen zou, dat zijn neef bekend stond als een schooier en dat hij daar op werd aangekeken.

Vaderlandsliefde (en dat element in het 'familiegevoel' dat niet berust op persoonlijke sympathie) is eigenliefde. Het consequente einde van de eigenliefde is de dood op het slagveld of in het duel.

Mensenliefde is dus alleen op verlies en nooit op winst voor het 'Ik' gericht - opgevat als zuivere liefde, is de strijd, elke strijd om winst haar een onmogelijkheid; opgevat als Rechtvaardigheid en Wijsheid bepaalt ze haar houding jegens anderen aan twee beginselen: *wie zonder zonde is, werpe de eerste steen* – en *vergeef het hun, want ze weten niet wat ze doen*. Mensenliefde beduidt een voortdurend uit de weg gaan, een voortdurend zich terugtrekken door die *nederigheid*, dat besef van eigen onwaarde, dat naast de liefde het *redelijk* element in het 'christelijk beginsel' is. Immers ook de wijsheid voert tot dat besef van eigen onwaarde, tot die redelijkheid jegens ande-

ren, welke zich vrijwel als liefde gedraagt en evenmin als de liefde kan strijden of zich laten gelden. Mensenliefde ontbindt, ze ontbindt het Ik en is daarbij een duurzame bedreiging voor de maatschappij, voor zover die een organisatie van onze persoonlijke belangen en persoonlijke rechten, een organisatie van 'personen', van ik heden is. Daarom is haar logisch einde het *kruis* dat is geen toeval, het is een *symbool*. Smaad, schande en verguizing horen er bij, al in de Platonische conceptie van de *volmaakte mens*.

Die heeft immers altijd alles wat zelfbehoudsinstincten draagt tegen zich – zo goed als eer, roem tot aan het sneuvelen toe. – *Patriottisme* is een erkend, een algemeen toegejuicht en aangemoedigd *ideaal*. Hierin ligt al de aanwijzing dat het geen echt ideaal is. Het ware ideaal is en was sinds lang een oppositie-ideaal. De historie leert dit. Maar daarmee hoeven we ons niet tevreden te stellen. Het kan als noodwendigheid aangetoond worden en we willen dit beproeven.

Wie sneuvelt is dood en wie gekruisigd wordt is ook dood. Naar dat Rome leiden alle wegen. Maar die uiterlijke overeenkomst heeft niet meer innerlijke overeenkomst dan die tussen de 'uitbreiding' van de spons en van het stuk suiker.

Als vaderlandsliefde behoorde tot een gevoel van hogere orde, zou men het dan niet, in vredestijd, het sterkst moeten aantreffen in het beste, het idealistische deel der volkeren?

En is dit zo? Zijn en waren de zich *nationalistische* noemende partijen de partijen van het *levende idealisme* - aangenomen nu dat een partij (tot op zekere hoogte) idealistisch kan zijn? Wij weten beter. Wij weten allemaal – en het wordt zelfs nu nog in Duitsland voortdurend openlijk uitgesproken – *dat overal nationalisme de vlag is, waaronder iedereen zijn particuliere zilvervloot naar huis laat varen.*

In Frankrijk heeft men van de Dreyfus-zaak een *nationale* zaak gemaakt en iedereen kent sindsdien de omvang van het geknoei van nationalisten, het volkomen noodzakelijke geknoei. Op revisie in die knoeizaak aan te dringen d.w.z. *Dreyfusards* te wezen, betekende *anti-nationaal* te zijn, en wie meeknoeide of zweeg was *nationaal*. Aan welke kant stond in die tijd de denkende en beseffende minderheid, om nog te zwijgen van het buitenland dat op andermans kosten zo braaf pro-Dreyfus of wel anti-nationaal kon zijn?

Het merendeel van de goeden stond aan de zijde van het Recht, *dat niet speciaal in deze aangelegenheid, maar uiteraard anti-nationaal is*. Want een natie, die koloniseert, steelt, verdrukt, liegt en huichelt, omdat koloniseren, stelen, liegen, verdrukken en huichelen nu eenmaal bij persoonlijke en nationale welvaart behoren, leeft als zodanig in en van onrecht. Zegt men ‘belang’ – bijvoorbeeld ‘nationaal belang’ – dan zal dat vroeg of laat altijd ‘onrecht’ moeten betekenen. Daarin ligt de tweespalt waaraan niet is te ontkomen. Wie zich *voor eens en voor al* voor *Recht en Redelijkheid* heeft verklaard, kan zich niet meer bij voorbaat verbinden aan enig vastgesteld belang, d.w.z. kan zich nooit meer *nationaal* voelen of noemen. Wie durft te bekennen, dat hij voor onrecht en onredelijkheid is?

Jarenlang, eeuwenlang is dit onderscheid niet gemaakt op deze wijze en niet in deze mate. Hoelang heeft het geduurd voor de mens het vermogen won in een zaak (geen onverschillige zaak, een waarin de felste hartstochten en dierbaarste belangen betrokken waren) een ander standpunt dan het zijne toe te laten? Nog steeds zijn er maar weinigen die deze eenzijdigheid te boven zijn. In vroeger eeuwen dan was men innig-één met zijn gemeenschap, met zijn vaderland en had men nog geen immanente, onwrikbare, altijd geldende opvatting van *Recht* leren stellen tegenover de collectieve opvatting die vrijwel samenviel met het collectief belang. Tegenover eigen *landsbelang* bestond er voor anderen nauwelijks een recht van bestaan! En dat ‘landsbelang’ was ieders moreel kompas, ieders enige plicht, de dierbaarste zaak van zijn geweten. Van die aard is de ethiek van het *Oude Testament*, en de geest van onze geschiedenisboekjes.

Lezen we nu bv. met onze kinderen in *Rechters* 4, hoe Jaël, de vrouw van Heber, de vluchtende en doodvermoeide Sisera in haar tent lokt, laaft met drinken, te slapen legt, toedekt en daarna aan de grond van haar tent nagelt met een pin door zijn slaap gedreven zodat hij sterft, dan valt dit moeilijk om dit tegenover kinderen goed te praten. Dit voorbeeld is één enkel voorbeeld uit tientallen. Soms hoort men door ‘moderne’ mensen – ook Multatuli beging in felle woede die onredelijkheid – zeggen: de Oudtestamentische moraal is *obsceen*, (als bewijs geldt dan ook Rebecca’s bedrog aan Isaïc’s sterfbed) – maar de moraal van het *Oude Testament* is volstrekt niet ongepast, ze is gewoon *nationaal*. Nationaal belang vereist altijd leugen, bedrog en lage list, alles wat de mens onteert.

Wie, beledigd in *modern rechtsgevoel*, zeggen wil: *De Oudtestamentische moraal is immoreel*, bedoelt: *Nationalisme is immoreel* en moet die consequentie dan ook maar trekken – wie, in onze tijd, *de lof der vaderlandsliefde* tegenover zijn kinderen wil zingen, moet dan op de koop toe nemen om de geschiedenis van Jaël en Sisera te behandelen en erbij vertellen dat dit zich nog dagelijks herhaalt en herhalen moet als het noodzakelijk uitvloeisel van *patriottisme*.

Je komt er niet door te zeggen dat dit de *kwade kanten* van vaderlandsliefde zijn en dat er daarnaast ook goede bestaan. Zoek maar uit waar die ‘goede kanten’ zitten en het vergaat u als toen ge een kind waart en de ‘rokken’ afstroopte van een ui, om te weten waar die rokken ophouden en de eigenlijke ui zou beginnen. Toen de rokken op waren was de ui ook weg. Ontneem het patriottisme zijn kwade kanten en bedenkelijke consequenties en er blijft niets van over dan... *de liefde voor het ouderlijk huis*, die niets met ‘nationale belangen’ heeft te maken.

Nee, de Joden in het O.T. en de *voorouders* van de geschiedenisboekjes, zij waren niet *ongepast*, zij waren *juist ten hoogste gepast*, want zij handelden oprecht en overeenkomstig hun geweten. Zij handelden in harmonie met zichzelf. Er was EENHEID in hun gevoelens en gedrag. Was dat niet *ethisch*? We kunnen ze niet beoordelen aan de hand van onszelf, maar aan henzelf. Patriottisme was *toen* een *levend ideaal*. Als wij nu zo handelen, dan zijn wij *moreel haakbaar*. We handelen onoprecht, we zijn niet in harmonie met onszelf en moeten schipperen om ‘de eindjes aan elkaar te kunnen rijgen’. Want wij groeien uit onze idealen zoals kinderen uit hun kleertjes. Wij hebben idealisme nodig. We kunnen echter niet steeds dezelfde idealen gebruiken. Idealen sterven als ze hun tijd hebben uitgediend; het worden stinkende lijken of dorre mummies. Een levend ideaal inspireert tot kunstwerken en grote daden – daarmee bedoelen we dan niet het ‘sneuvelen’ – is het ideaal dood, dan verwordt het tot een *leus*, een *machtspreuk*, een woord, waarmee de eigenwaan haar *hebzucht* haar *belangen*, de *eerzucht* haar streven dekt. Ergo... waarmee waaghalzerij, vechtlust, ruwheid, bloeddorst en hysterie de schijn van standing probeert op te houden. – Zoals arme kinderen rondlopen in de afleggetjes van rijkere kinderen, zo gaan de geestelijke en morele afleggers van mentaal en moreel rijkere over op de mentaal en moreel armeren en worden daar afgedragen tot ze in vod-

den en flarden hangen en geen draad meer heel is. Ze zakken van de menselijke voorhoede af naar de achterhoede. – Oprechte religie is meedeinen in eigentijdse *levende religieuze gevoelens*. Oprecht idealisme is opgaan in eigentijdse *levende idealen*, daarvoor strijden en lijden en *gekruisigd worden* – voor zover we in onze menselijke laf-, zwak- en ontoereikendheid dat kunnen met de bijbehorende miskenning en smaad...

Wanneer grootvader en kleinzoon volkomen dezelfde *politieke overtuigingen* hebben, dan is er een kans dat grootvader onbaatzuchtig, eerlijk en energiek was en de kleinzoon een egoïst en een sukkel. Er is een groot verschil tussen de christenen van de 1e eeuw en de christenen van de 20e. Een liberaal uit 1848 is niet hetzelfde als die van 1916. Bij een levend ideaal is er een *buitenredelijk* streven om te leven volgens hun gedachtegoed – de eerste Saint-Simonisten¹ beproefden dat immers ook! Is het ideaal *passé*, dan komen de spitsvondige argumenten en tekstinterpretaties om aan te tonen dat *particulier leven* niets met aanpalende *politieke overtuigingen* te maken heeft en dat er altijd precies *bedoeld* is wat in de kraam van spreker te pas komt. Op die argumenten en tekstuitleg is uiteraard niets aan te merken – denk maar aan Swift's *Tale of the Tub* – ze zijn wel een aanwijzing voor de gemoedstoestand van hun gebruikers. *Oprecht idealisme* en *doelgerichte scherpzinnigheden* bevinden zich zelden in elkaars buurt.

Elk seizoen brengt zijn eigen vruchten voort, en elke tijd zijn eigen idealen en gedachten. Er is altijd maar één mening of gedachterichting tegelijk die *levende waarde* heeft en waaraan dan ook alle oprecht denkende individuen deel hebben. Het is de gewoonte en een gewoonte, waarmee je onenigheid bespaart en op een koopje *beleefd* kan zijn. Het is een onjuiste gewoonte om te zeggen, dat 'de meningen' verschillen, de *meningen* verschillen niet. In een bepaald tijdperk denken en voelen alle heuse denkers en waarachtig voelenden in eenzelfde richting, ze denken 'zo' of denken helemaal niet. Wat ze dan voor 'gedachten' of 'meningen' wordt geponeerd zijn rusteloze suggesties of van buiten komende gevoelens. Meestal zijn hun zg. *meningen* formules om hun belangen te consolideren en te krijgen wat *zij* willen, geloven en wenselijk achten.

Velen zullen zo'n stelling vreemd, ongegrond en wellicht aanmatigend vin-

1 C. H. de Rouvroy, graaf van Saint-Simon (1760-1825) was de zonderlinge, avontuurlijke en originele exponent van het utopistisch socialisme en de meritocratie.

den. We brengen haar in het domein van de kunst. Kan niet elke kunstenaar een beeldhouwwerk of een schilderij *thuisbrengen* naar zijn vaste kenmerken? Spreken we niet van een vroeg- of laat-17e-eeuws werk, van een 18e-eeuws schilderij, een 14e-eeuws architectonisch fragment? Zit daar niet al de stelligheid in dat er – los van persoonlijk verschil – in een bepaald tijdperk hoofdzakelijk op één wijze gewerkt wordt, dus dat alle kunstenaars zich in grote lijnen op eendere wijze tegenover zichzelf en de natuur gesteld voelen? Ligt daarin ook niet besloten dat dit niet zozeer een persoonlijke wil of keuze is maar een *kennelijke evidentie*, die ons vasthoudt, stuurt en waarbuiten niets denkbaar is?

En zou dit in het domein van gevoelens, denkbeelden en idealen anders zijn? Mag je niet spreken van een 18^e-eeuwse gedachte en wel van een 18^e-eeuws schilderij? Denk je dat er hier wel sprake kan zijn van persoonlijke wil of verkiezing in plaats van een *absolute onvermijdelijkheid*? Dit wordt vaak beweerd en geeft dan soms tegelijkertijd in zijn onbewuste uitingen blijk van het tegendeel.

In het Frankrijk van de 17^e eeuw was iedereen die deel had in de levende eeuwig voortschrijdende GEDACHTE, monarchaal en christelijk – het waren de *levende idealen* van die tijd. – In de 18^e stond iedereen die toen *geestelijk volwassen* was, met alle moed, geestkracht en talent, in het andere kamp, aan de zijde van de *encyclopedisten*, sceptisch en republikeins. Alleen vleiërs en broddelaars of zij wier belangen ten nauwste waren betrokken bij het behoud van kerk en koningschap bekenden zich toen *Christelijk & Monarchaal*. In de *Romantiek* sloeg het weer andersom en toen het *positivisme* opkwam wederom, en zo *ad infinitum*. Er is in elke tijd maar één *ideaal* en de bewering van de *tegensrijdige, maar gelijkwaardige meningen* is een holle beleefdheidsfrase voor debat of polemieken gaat hoogstens op in beperkte, afzonderlijke gebieden.

Wordt het geen tijd om te breken met dit soort verderfelijke beleefdheidsfrazen? Hoffelijkheid en gematigdheid zijn aardige zaken, vaak ook aardige dekmantels voor de lafheid die zich veiliger gevoelt bij het sparen van gevoeligheidsjes dan bij het zeggen van onplezierige waarheden. Wij hebben volstrekt niet de morele verplichting elkaar te plezieren, we hebben eerder de morele plicht elkaar soms te ontlezieren: een ondankbare en weinig winstgevende taak! We hoeven niet fanatiek de ‘waarheid’ te spreken over jurkjes

en zomersproeten zoals Engelse Zondagsschool-juffrouwen in de boekjes van Louisa Alcott. Als het om *beginselen* gaat hoeven we geen beleefdheidsfrases te accepteren. Een van de diepst gewortelde is het praatje van *de meningen die verschillen kunnen* ten gerieve van lieden met halfgare *beginselen* of een schimmelig *geloof*. Lang geleden kwam het moment waarop in Europa de mens als individu volwassen ging worden, dat is tot bewustheid, dat is tot het besef van zijn verschil met de collectiviteit geraakte en dat besef onmiddellijk aanwendde om die collectiviteit, de gemeenschap waarin hij geboren was en leefde te bekritisieren en te richten – dat was de moderne *Renaissance*, die zich voltrok tussen de revoluties van 1789 en 1848. – We weten dat het vooral Rousseau was die deze gigantische emancipatie opzette en de grondslagen vastlegde van ons moderne voelen en denken. Daarnaast waren het Kant en Goethe die de mens wezen op zijn eigen persoonlijke *rede* en persoonlijk *rechtsgevoel* tegenover het *collectieve recht*, dat *onrecht* betekent en waaruit elke maatschappij is opgebouwd. Rousseau's kreet, *terug naar de natuur* kwam voort uit het wanhopig besef dat in een *ordelijke samenleving* op de oude grondslagen, met het zuivere individuele recht geknoeid wordt en de zuivere goedheid verloren gaat, dat rechtsgevoel en mensenliefde daarin noodzakelijkerwijs voor een deel ten onder gaat. Dit inzicht bracht, als een plotselinge schrik, de Revolutie van 1789 voort die de afdoende en glorieuze bevrijding van het *Ik* wilde zijn. Het was de grote barenswée waarin de moderne persoonlijkheid zich losscheurde uit zijn oude collectieve verband waarin hij, onpersoonlijk, de plaats had bekleed van ongeboren kind in het moederlichaam, zich daaraan voedend, daaraan verbonden. Tot na 1848 duurden de naweeën, telkens onderbroken door reacties en rustpauzes, en toen bestond de mens in waarheid als *persoonlijkheid*. Zou hij nu kunnen terugkeren, de moeilijkheden en bezwaren van zijn nieuwe staat afwerpen en worden tot hij was, onpersoonlijk in de collectiviteit? Het kind keert nooit weer terug in het moederlijf. We kunnen onze groei niet tegenhouden, we kunnen slechts, dit beproevend, de hand aan onszelf slaan en onszelf verminken. Met het stellen van een *categorische imperatief* heeft Kant de mens voorgoed naar het *eigen geweten* verwezen als leidend richtsnoer, los van eigenbelang, collectief belang en 'nationaal' belang. – Sindsdien is elk waar ideaal een oppositie-ideaal, een *Prometheus-ideaal*. De kunstwerken uit die dagen

stralen dit uit: Shelley's *Prometheus*¹, dat vol 'moderne' bedoelingen zit, de 'nobele opstandelingen' van Karl Moor² tot *Hernani*³. Het leert ons dat het ware moderne ideaal het enige ideaal is dat zich te weer durft te stellen tegen de maatschappij. Na de *Decembristenopstand*, in 1825 tegen de tsaristische autocratie, werd de Russische idealist een *misdadiger* in de collectiviteit. Niet voor niets hebben de grote emancipatiebewegingen laten zien dat *dé maatschappij* de neerslag is van de projectie van wat in onze eigen neiging op zelfbehoud en zelfverrijking (materieel of moreel) bedacht is. We kunnen niet meer handelen alsof we dit allemaal niet weten. *Patriottisme* is een geestelijke aflegger, een van de ~~troebele~~, ondoordachte en onzuivere *massa-idealen* en afgezakt naar de defensieve achterhoede als de *verdediger* van de mensheid. – Evenmin als de dichter nu de Griekse beeldspraak gebruikt, *Jupiter*, *Apollo*, de *Zangberg* en de *Muzen* – maar Vondel deed het en was groot! Evenmin kan de ~~serieuze mens~~ dezer dagen patriot wezen. De 17^e-eeuwers wáren het en konden, ja daardoor groot zijn. – Merkwaardig wel dat iedereen dit tot op zekere hoogte voelt, al beseft en erkent men het niet. – DE GEDACHTE ~~groeit en de ontwikkeling~~ voltrekt zich binnen in ons en buiten onze *wil* en voor velen buiten hun medeweten. Engelse natuurpoëten van begin 19^e eeuw zoals Coleridge waren trouwe aanhangers van de Anglicaanse kerk, verwierpen het 'pantheïsme' van Spinoza, maar hun natuuraanschouwing, de bron van hun kunst, d.w.z.: het waarachtige en diepe en spontane in hen was pantheïstisch, was Spinozistisch. Andere goede poëzie was in die tijd ondenkbaar. We kennen de *Simplicissimus*-satire over brave Duitsers die scheldend op die gemene Heine eindigden met het zingen van zijn *Lorelei*. Ze hielden zich vast aan een vooroordeel, dat zij reeds lang te boven waren.⁴

1 Spreek! 'Uw sterk woord mag nimmer ondergaan'.

2 De actualiteit van Friedrich Schillers *Die Rauber* uit 1782, die vormt een doorslaggevend aspect, bestaat vooral in de kritiek op de modernisering en rationalisering van het leven die de hervormingen van het verlichte Absolutisme met zich meegebracht hadden. — (Michael Hofmann, 2007)

3 Dit toneelstuk van Victor Hugo uit 1830 bracht beroering teweeg: de classicisten versus de romantici, de republikeinen versus royalisten en de liberalen versus conformisten.

4 [...] Sie saßen beisamm' und tranken, Der Mond ging am Himmel bleich, Da ward von dem vielen Biere/ Das Herz den Philistern weich. Leis fingen sie an zu singen/Und seufzten so still dabei. Sie sangen mit süßter Stimme Das Lied von der Lorelei.

Als we de ware denkbeelden en gevoelens van mensen willen kennen, kunnen we niet afgaan op wat ze ons daarover vertellen. Zelfinzicht is het kostbaar goed van weinigen, maar we moeten luisteren welke liedjes ze zingen in hun vrije tijd. Daarin geven ze zich argeloos over, treden buiten hun traditie, suggesties, belang en hun ijdelheid. En in die 'liedjes' klinken dan soms heel andere tonen dan in hun betogen! Wie hoorde nooit in 'n onbewaakt ogenblik puur-socialistische denkbeelden uit de mond van katholieken, of iemand, die door zijn opvoeding en ingeprente ideeën in 'vrije wil' zegt te geloven en langs z'n neus weg over 'evolutie spreken? Zij zijn dan als 't ware zonder het zelf te weten aan zichzelf en het hun ingeprente ontgroeid. Zo klinkt overal in onze moderne maatschappij door de traditionele gezangen het liedje van het moderne individualisme en brengt de zonderlingste dissonanten voort. – Zonder beeldspraak: veel van het tegenstrijdige en verwarde in ons hedendaagse leven vindt zijn oorsprong in het onbewust verzet van het individuele redelijkheidsg gevoel en rechtsgevoel tegen onze eigen maatschappelijke instellingen waarvan we desgevraagd onmiddellijk plechtig verklaren dat ze ons 'heilig' zijn, in plaats van eenvoudig toe te geven dat we ze nodig hebben en in stand houden voor de bescherming van onze belangen, van onze eigendom, en dat ze dus alleen *nuttig* zijn.

Een treffend bewijs van die tegenstrijdigheid was de benoeming van de koningin tot *doctor-honoris-causa*. Het erfelijk koningschap verheft, of verlaagt zo men wil, de boven anderen gestelde mens tot *symbool*—er kan en hoeft toch van iemand die door geboorte een ambt bekleedt geen persoonlijke kwaliteiten of persoonlijke waarde verlangd te worden, en in die kleurloosheid is de *soeverein* het zuivere beeld van de kleurloze collectiviteit waarin telkens een ander *beginsel* de boventoon voert als een andere groep zich overheersend laat gelden. Het onbewust individualistische gevoel mengt zich, in deze op zichzelf volkomen zuivere opvatting, met de onbewuste wens een uitnemende, althans waardevolle, in elk geval een levende persoonlijkheid boven zich te zien en verleent aan het 'symbool' een eretitel waardoor het als symbool vertroebeld, ja verlaagd wordt, maar als mens onevenredig en zonder noemenswaardige verdienste verhoogd wordt.

Diezelfde tweespalt in de rechtspleging, in het strafrecht, dat als bescherming van de eigendom een maatschappelijk, dat is praktisch, nuttig, *onbe-*

tamelijk karakter draagt en waar het onbewust individueel verlangen naar een recht op *deugdzame* grondslag, naar een beoordeling van motieven (wat consequent toegepast kan leiden tot *Wie zonder zonde is...* of het *Vader, vergeef het hun...*) zich voorlopig met het lapmiddel van de *verzachtende omstandigheden* tevreden stelt. Dan ziet elk vonnis eruit als het kinderlijke rekensommetje dat koeien van paarden aftrekt. Het is een begriploos schipperen tussen het nuttige *maatschappelijke recht* dat alleen naar de *daad* vraagt en dat niemand meer aandurft, en het persoonlijke, *morele rechtvaardigheidswillen*, dat men echter evenmin in zijn consequenties aanvaardt wil of kan.

Nee, men begrijpt de geest van de collectiviteit niet meer – allerduidlijkst blijkt dit uit de zonderlinge interpretaties die moderne predikanten zich soms veroorloven tegenover oudtestamentische verhalen. We lezen in 2 *Samuel* 6 hoe David onder veelvuldig snarenspel de arke Gods begeleidde van Baäle-Jehuda af uit het huis van Abinadab en toen bij Nachons dorsvloer de ossen daar op af gingen en Uzza zijn hand uitstreckte om dat te verhoeden en de ark aanraakte... ~~toen ontstak de toorn des HEREN tegen Uzza en strafte hem ter plekke voor zijn onachtzaamheid, zodat hij op slag dood was.~~

– Hoe onbegrijpelijk en barbaars lijkt zo'n vonnis dat de goede bedoelingen van de dader volkomen over het hoofd ziet, dat een dominee het oorbaar achtte (geloofde hij het zelf?) tegenover zijn leerlingen het vermoeden uit te spreken dat Mozes de elektrisiteit moest hebben gekend en dat in de ark... batterijen waren aangebracht. – Toch is het vonnis aan Uzza voltrokken een zuiver vonnis naar collectieve aard, volkomen in de geest van het o.t. – waar immers het individu niet meetelt, waar hij in zijn gezin wordt getroffen, gedood om zijns vaders zonde, waar kinderen als straf door beren verslonden worden waar, samengevat, alleen de *daad* wordt aangezien en nooit het *motief*, waar het *individu* geen *eigen rechten*, *eigen geweten* en *eigen oordeel* heeft en *zonder voorbehoud of uitzondering onverbiddelijk* wordt gemeten met de gemene maat. – Zó weinig begrijpt men die geest, m.a.w. zozeer heeft het moderne rechtsgevoel die verdrongen dat men zich gedwongen voelt God in 't oog van kinderen door de meest verwrongen *verklaringen* a.h.w. te rehabiliteren. Geheel met de oude geest breken doet men toch ook niet. – Vergelijk daarmee de prachtige oprechtheid waarmee deze dingen verteld en eeuwenlang aanvaard zijn! – Ook hier weer dezelfde

tweespalt tussen de *traditionele principes* en het *moderne gevoel* dat daar stiltes bovenuit is gegroeid. Het allersterkste is die tweespalt voelbaar in het hedendaagse patriottisme en ze blijkt al bijzonder karakteristiek in de zelfophemeling van de Duitsers.

Collectief belang en collectieve zelfingenomenheid creëerde een toestand waarin de moderne mens opnieuw tot het onmondige, onvolgroeide wezen gemaakt wordt als in het O.T. dat van nature kritiekloos in en met de gemeenschap denkt en voelt als een klein kind in zijn vader, het wezen van vóór onze emancipatie, onze definitieve Renaissance. Hij moet nu weer zwijgen en spreken op andere grondslag dan eigen geweten, liegen, spioneren en verraden in het *landsbelang*, de eigen persoonlijkheid prijs geven aan de collectiviteit. Feitelijk kan dat niet meer. We zijn nu genooddaakt op de een of andere wijze onze individualiteit in 't gelijk te breien met het kritiekloos verdampen in de collectiviteit. Hoe? Door die collectiviteit d.i. *vaderland* op te hemelen. Het land, waarvoor de Duitse intellectueel als 't moet spreekt en zwijgt liegt en huichelt, waarvan hij bij voorbaat elke daad excuseert en goedpraat, is dan a.h.w. niet langer *zijn land* zonder meer, maar het beste land, het land van zijn *persoonlijke* keuze!

De nuance is duidelijk voelbaar. Het zou de moeite lonen na te gaan of er ooit ergens en in enige oorlog zoveel uitgesproken pretenties waar te nemen viel als in het Duitse interbellum. – Duitsland noemt zich de enige drager van het zuivere christelijke beginsel, de Duitse erotiek is van een zeer bijzondere en verheven aard. Als bewijs wordt Heine, *de jood-met-de-brede-rug*, voor de gelegenheid weer eens gedesavouéerd. Betekent dit alleen dat de Duitse intellectueel van huis uit zoveel zelfgenoegzamer is dan anderen? Waarschijnlijk niet, maar hem alleen verwijt men in die mate slaafse en blinde onderwerping aan de militaire, c.q. militaristische en agrarische complexen van zijn land. Zijn beledigde individualiteit redt zich, excuseert zich voor anderen (en misleidt zich zelf) door luid en schetterend te verklaren dat hij dit alles met vol bewustzijn doet en goedpraat. Niet omdat Duitsland toevallig zijn geboorte zijn land is, nee, omdat het door zijn eigen inzicht het beste land wordt geacht.

In welke bochten de 'intellectueel' zich ook wringt, patriottisme is en blijft een tot op de draad gesleten *geestelijke aflegger* van voorbije tijden.

De collectieve geest is en blijft – tegenover de fijnzinniger vermogens als

het gevoel van de relativiteit dat ons te beurt valt en waaraan we ons niet straffeloos onttrekken, – barbaars, even barbaars als de bloedige dierenoffers waarvan het o.T. als het ware druipet vergeleken met het *moderne pantheïstische gevoel tegenover de dieren*. Nogmaals: zij die leefden en opgingen in de collectiviteit, was niets mis. Zedeloos is wat eigen geweten verkracht. Wie nog geen persoonlijk geweten heeft, kan het niet verkrachten.

Er wordt wel eens gedaan alsof het *Vaderland* alleen maar *materiële offers* en *geestkracht* vraagt, dat klopt tot op zekere hoogte, maar wis en zeker vraagt het ons geweten, dat we niet offeren mogen. – Met zulke idealen stelt alleen de handeldrijvende en zakendoende geestelijke achterhoede zich tevreden die, onderhands, als t ze uitkomt op oude wijze kruut en lood aan de vijand verkoopt – en de door hen in stand gehouden pers. In vrede-tijd is dat een publiek geheim. Dan wordt er om patriotisme geglimlacht of er wordt over gezwegen door iedereen die de lagere school en de politiek is ontgroeid.

VERANDERT DIT ALLES NU PLOTSELING ALS ER OORLOG KOMT? Kan iets doods weer nieuw leven krijgen door een schok, hoe heftig ook, zoals *Sneeuwwitje* in 't sprookje? Dan moeten we nu over *opofferen* en *sneuelen* spreken. – Aan het Amsterdamse Damrak staat een gebouw, waarop je de oud-Hollandse spreuk kan lezen: *De cost gaet voor de baet uyt* wat in ronde woorden betekent dat je een schelvisje moet uitgoeien om een kabeljauw te vangen. – Sluit je nu de kortdurende mildheidsbevliegingen voor wegmarcherende troepen uit als primitieve en oppervlakkige hysterie, dan liggen de opofferingen in de lijn van de geiteerde spreuk. – Ook hier wemelt het van begripsverwarren. *Georganiseerd egoïsme* wordt gezien als *altruïsme*. Toch lijken ze niet meer op elkaar dan de *verdicking* van het *Ik*, waarbij het wint, op die waarbij het verliest, dat is: uiterlijk wel, maar innerlijk niet. Er is een profijtbeginzel dat bv. een goede opvoeding en voeding van volkskinderen voorstaat zodat ze niet later als boeven en armlastigen voor rekening van de belastingbetaler komen. Zo'n utiliteitsinzicht kan de grondslag zijn van een uitnemend ingerichte maatschappij. Maar evenmin als kippen gouden korreltjes leggen, zo zal er in zo'n uit nuttigheidsdenken ingerichte wereld geen korreltje altruïsme te vinden zijn. Zal straks het leed van anderen nuttig blijken, dan zal hun dat leed worden aangedaan,

zal enige zorg van anderen overbodig worden, dan zal die zorg achterwege blijven. – De koeien van een boer die voor de slager fokt, zien er prachtig uit, de kat moet maar zien hoe ze haar kostje bij elkaar scharrelt. Een maatschappij die vanuit nuttigheidsdenken voor haar leden zorgt, is precies zo liefderijk als een boer die goed op zijn fokvee past. – Altruïsme is volstrekt niet doordacht of praktisch, het is de liefde, waarvan Paulus in 1 *Korinthe* 13 zegt: *Alles verdraagt ze, alles geloof ze, alles hoopt ze, in alles volhardt ze.* Dat wil zeggen, dat zij bij uitstek ‘*onverstandig*’ is. Zij is juist de *verheven buitenredelijkheid*, de *diepste, innigste aandrang van het hart*. Niet bloeiend bij politieke speecheen, optochten en hoofdartikelen, maar in stilte en vergetelheid, zij is ons enige *gelukzaligheid*, onze enige redding.

Wanneer mensen zich met elkaar verbinden tegen de hebzucht en de heerszucht van anderen om tot ruimere macht en grotere welvaart te komen, dan is dat hun goed recht. Maar het is an sich georganiseerd egoïsme, geen idealisme en toch noemt men het zo!

Heeft de (socialistische) politiek die dwaling en daarmee een grenzeloze hoogmoed, inbeelding en zelfvoldaanheid roekeloos in de harten van de *volgers* aangekweekt? En het daarnaast de dagelijkse zelfreflectie en -correctie als *onpraktisch* heeft miskend, bijna bespot – alsof het vermogen tot *desnoods* onzinnige overgave niet viel aan te leren? Onze maag leert ons wel wat *nuchterheid is!* – Zo is de illusie gecreëerd dat je ook zonder persoonlijke groei en zelfverdieping tot *algemene verbetering* komt alsof je ooit zoet brood kunt bakken van bitter meel.¹ Heeft die partijpolitiek hierdoor een deel van de *ijdele euforie* en de *zelfmisleiding* die we aanschouwen op zijn geweten? Dan komt ze daardoor in de eerste plaats zelf bedrogen uit. En zo komt iedereen bedrogen uit die in onze *beleefdheid* en *ordentelijkheid*, onze *gladde maniertjes* en *beschaafde omgangsvormen*, zelfs in onze maatschappelijke instellingen de symptomen van groeiend altruïsme of ook maar van hogere beschaving heeft gezien. Wij zijn niet beschaafd, we zijn gedresseerd. De dressuur laat ons, zoals alles wat van buiten af is aangebracht, prompt in de steek als die omstandigheden onvoorspelbaar veranderen.

1 <Zelfanalyse vind ik niet zo nodig. Wat dat betreft leef ik misschien een beetje voor het vaderland weg. Ik heb een weerzin tegen mensen die zo verschrikkelijk met zichzelf bezig zijn. Je moet ervoor oppassen dat je jezelf niet interessant gaat vinden, dat is levensgevaarlijk.>
(Toelichting bij de uitdrukking voor het vaderland weg: zomaar, zonder bepaald doel.)

In het begin van de oorlog schreven de dagbladen als stomverbaasde kinderen: *Wat is er vreselijker dan oorlog?* Je zou kunnen antwoorden dat de wijze waarop gij zich erover verbaast nog vreselijker is want dat bewijst dat gij *horende doof* zijt en *ziende blind*. Als je om je heen kijkt is er immers geen enkele reden tot zoveel ophef en zoveel verbazing over de oorlog. Het is altijd oorlog. We herhalen: het simpele en openlijk uitgesproken *zaken zijn zaken* is de bitterste, de bloedigst-denkbare strijdleus. Met het minachten van ‘zakenmensen’ zoals zovelen die ondertussen mee-eten van hun geld en dus schatplichtig zijn aan hun verdiensten, kom je ook niet verder. Dat is te zeggen: het is en blijft *ieders zaak* of hij voor een hoger doel die medeplichtigheid wil dragen – maar *dát* hij die draagt, kan hij nooit en te nimmer ontkennen. Wij allemaal dragen, zonder uitzondering, verantwoordelijkheid in een maatschappij waar die soort *distinctie* en *beschaving* het hoogste goed is, wat neerkomt op veel geld en veel vrije tijd – d.w.z. op luiheid ofwel klinische drukte en overdaad, op parasiteren – waar een sport pas echt *nobel* is als ze een groot stuk grond aan cultuur of natuur onttrekt; waar alles, tot in de futielste *kleinigheden*, wordt aanbeden wat met geld te maken heeft, waar het mogelijk is dat mensen zich ongelukkig voelen omdat anderen ze ongelukkig maken met hun afkeuring!¹

Een samenleving waarin de woorden *slecht* en *gemeen* zodanig uit hun oorspronkelijke zin van *eenvoud* zijn ontaard, waarin *onnozel* – ooit *onschuldig* – zo’n ongunstige klank kreeg, hoeft niet verwilderd en verbijsterd naar de oorzaken en de schuld van de oorlog te zoeken. We zoeken het paard waar we op zitten.

Het *Koninkrijk Gods* is in ons – waar moeten we *des duivels koninkrijk* zoeken?

Er is altijd een kans dat we een schouwspel zien van een volk dat liever verarmt en verbloedt dan dat het strijdt, waar dus de *cost* de *baet* overtreft en waar dan uiteindelijk helemaal geen *baet* meer is. – Zo zijn er ook boeren die zich ruïneren met processen om een akker of een boomgaard. Kopigheid en hoogmoed zijn sterker dan de hebzucht. Toch noemen we dit schouwspel verheven noch prijzenswaardig. – Als er sprake is van enige werkelijke opofferingsgezindheid, waarom hebben dan de overheden van

1 DISTINCTIE: onderscheiding

stad en land hun handen vol om hun burgers te beletten te stelen, te roven, te knoeien, nuttige regels te ontduiken, levensmiddelen door te draaien, om de *markt* – ook al zo'n machtwoord – niet te drukken, en zich gewetenloos vet kan mesten uit andermans armoef? – Is het heffen van oorlogswinst zo moeilijk omdat de gelukkigen bijna niet te achterhalen zijn? Zonder pijn of schaamte spreekt men het uit: Er is geen enkele kans op eerlijke en openlijke opgave door de betrokkenen zelf. Wie is toch die fameuze *fiscus*, die men bij oorlog en vrede, bij dag en nacht bijna openlijk probeert te kort te doen? Het dierbaarst deeltje mensheid, het lieve vaderland! Parmantige gekken die dan nog denken dat deze handelsmoraal exclusief zijn voorbehouden tot één enkele groep van uitverkorenen. – Het is echt maar een kwestie van arbeidsverdeling, van helen en stelen, van dief of diefjesmaat. Niemand wil weten waarmee het hoge dividend op zijn *effecten* verdient is voordat hij de duiten toucheert, niemand ruikt aan zijn geld – het *pecunia non olet* geldt voor ons allen, zonder uitzondering. – Wie heeft niet schaamrood van schuldbesef gevoeld bij Shaw's *Widowers Houses*? Nee, huisjesmelkers zoals Sartorius zijn we niet, we zijn alleen maar brave, fatsoenlijke mensen, bij gelegenheid *idealist*, zoals dokter Harry Trench – en we hebben, net als die goede dokter *rente* van geld, waarvan we de bron niet kennen en dat net als het zijne kan bestaan uit een hypotheek op het bezit van de huisjesmelker! Is het dan niet waar wat de huisjesmelker zegt, dat hij voor ons het vuile werk opknapt en ten onrechte in z'n eentje de smaad draagt die wij allen, zonder uitzondering samen horen te dragen? – Laten we ons failliet verklaren, het is er de tijd voor om als meest bezwarende post op de debetzijde erkennen: *onze mateloze en stekeblinde pretentie*. – Wat een zware verantwoordelijkheid laden zij op zich, die nu nog, na alles, nu nog, de *arbeider*, dat volwassen kind, die men ter onzaliger ure wijsmaakte dat hij *bewust* is – durven vertellen dat deze oorlog een *kapitalistisch avontuur* is waarvan zij de schuldeloze slachtoffers zijn en niet in de mate van hun morele medeplichtigheid, de medeschuldigen. Moet men huiveren voor zoveel zelfverblindings of, ondanks alles, in bewondering starren op zo'n sterke hartstocht?

ER IS IN ONS ALLEN EEN KIEM VAN EEN OP WERKZAAMHEID WACHTEND EN TOT WERKZAAMHEID BEREID VERMOGEN TOT ALGHELE OVERGAVE, DAT ZICH AL TE VAAK BLINDELINGS HECHT AAN HET IDEAAAL DAT TOEVALLIG VOORHANDEN IS. Het is het gemeenschappelijke in alle belangeloze daden. Van de nihilist, stervend door zijn eigen bommen, de monnik, wegterend op een eenzaam leprozeneiland—het betekent *eenheidsdrang*, behoefte zich prijs te geven, zichzelf te verliezen in vereenzelving met alles en allen, het is onze band en verre verwantschap met de CHRISTUSFIGUUR, die wij eren omdat hij zichzelf verloor. Het is ons enig aandeel in het goddelijke, het is de enige losmaking van ons *'too, too, solid flesh'*—het mooiste en kostbaarste stuk in onze geestelijke uitrusting, los van het ideaal zelf waaraan het zich hecht, eeuwig en blijvend immers in het vluchtige en vergankelijke van de menselijke idealen. En in dit latent vermogen dat zich bij ogenblikken tegen elke prijs realiseren wil, ligt de verklaring van het gegeven dat geen leer zo buitensporig, geen stelling ooit zo dwaas was of mensen hebben er de brandstapel voor beklommen en de pijnbank getrotseerd. — Maar **van alle gelegenheden** waarbij het de mens is vergund voor zijn overtuiging te lijden en te sterven, vereist wellicht juist het sneuvelen de geringste mate van dit zuivere vermogen tot overgave. Een zaak wordt niet rechtvaardig, niet goed, niet redelijk en niet prijzenswaardig, door de offers die eraan gebracht worden — zelfs het Kruis is geen argument — je kan hier Nietzsche moeilijk tegenspreken — en dan te denken dat we het hier over 'patriottisme' hebben en te moeten vrezen dat dit tot op de bodem ontleed waarlijk geen andere omschrijving verdient dan van de stralend-geestige en diep-ernstige en eerder zachtzinnige dan 'cynische' moderne Engelse schrijver Galsworthy ervan geeft: *'a rich liquor, that serves so perfectly to swell smaller heads, brewed of maps and figures, commercial profit and high-cockalorum...'*

ER IS HIER MAAR ÉÉN ENKELE CONCLUSIE, ÉÉN MOGELIJKE UITWEG. Roei het patriottisme uit met alles wat ermee samenhangt, want het is in zijn wezen onchristelijk. Patriottisme kweekt geen echte liefde maar wel echte haat, geen bescheidenheid maar wel hoogmoed; een hoogmoed van de ergste soort namelijk een die je als zodanig niet herkent en niet stigmatiseert.

Ja, laat ons opstaan en die *vaderlandslievende burgerzin* bestrijden als een *kwaad* zoals bestreden, overwonnen en uitgeroeid als het kwaad van de sla-vernij, lijfeigenschap en vele maatschappelijke onrechtvaardig- en onevenredigheden overall.

Er bestaat geen instelling die niet ooit bestaansrecht had. Tegenover de redelijkheid van dat recht van bestaan, staat een andere: *de onvermijdelijkheid van te verdwijnen*. We hebben met overvloedige schappelijkheid willen aan tonen dat het patriottisme ooit bestaansrecht had. Net zo schappelijk laten zien dat we het ontgroeid zijn. Dat het woord een *misleidende leus* is geworden en dat het verdwijnen moet ter wille van onze *waardigheid* en ons zelfrespect.

Laten we ook niet aarzelen bij de keuze van de middelen. Het bolwerk, de *Bastille van het patriottisme* moet omver gehaald: het eenzijdige, leugenachtige, borstklappend geschiedenisonderwijs moet van de scholen, uit de kinderharten worden verbannen, het moet hun gemoed ontsneden worden, geheel en al, zoals men aan het vlees een boos gezwel ontsnijdt. – Zo alleen kunnen we wat eenheid in de opvoeding brengen die toch al zo bitervol is van begripsverwarring en onwaarheid. – Hoe dubbelslachtig en onoprecht is onze houding tegenover dieren? Wij, die de kinderen leren, dat we onze superioriteit zoeken in waarheid en rechtvaardigheid kunnen ze niet tegelijk respect inprenten voor leugen en roof, d.w.z. *krijgslisten* en *veroveringen*.

Niet zonder enige verlegenheid—wel zonder een woord van protest: *wie boter op zijn hoofd heeft, blijft uit de zon!*—constateerden onlangs Hollandse bladen hoe in Duitsland van ‘*hoger hand*’ met geweld de neiging wordt tegengegaan van enkele opvoeders, de jonge generatie een redelijker inzicht te geven in de ware oorzaken, de ware motieven vooral, van de Wereldoorlog—zo’n redelijk inzicht zou immers noodzakelijk moeten leiden tot vermindering van haat en vechtlust: tot vermindering van patriottisme. En het is daarom dat ‘*hogerhand*’ hier een stokje voor steekt—en dat hoger gezag deze neiging scherp diskwalificeert als ‘*hersenververeking* en *beenderverwerking*’. Zo is het, zo stond het er. *Haat en misbegrip moeten aangemoedigd worden, want zij zijn de bronnen waaraan het ‘patriottisme’ zich laaft*. – Met wrevel, onwil en schamperheid begroet men in Duitsland de schuchtere poging om over deze oorlog te spreken, zoals men het van nature over

de oorlogen van anderen en over die van vorige eeuwen spreekt: het uitvechten van belangen—het meten van krachten—wat ze dan ook werkelijk zijn. En een andere houding is onmogelijk. Wie hier niet vóór is, is tegen. Er valt geen gulden middenweg te bewandelen. Voor het ogenblik althans niet. Kras kwaad eist krasse middelen.¹ – Was het niet de brave Nicolaas Beets die zich in zijn personage van Hildebrandt opwond over de pronkzucht waarin de *gedachtenis aan bloedige oorlog* een plaats kreeg in het Godshuis? Gij kunt het lezen in de *Camera Obscura!* We zijn in goed godvruchtig gezelschap. Maar voor ons zijn het geen ijdele preekstoelfrasen waaraan geen mens zich stoort en allerminst de geachte spreker zelf. Wij willen alleen concreet onze eisen stellen.

Brengt uw kinderen niet bij de tomben van ‘zeehelden’, niet in een kerk, waarin vechtjassen begraven liggen, eist, dat uit de Nederlandse musea de oorlogstroofeën, de herinneringen aan hebraucht en geweld, scheepsrompen en vlaggenflarden, verwijderd worden, en dat men ze opberge bij de martelwerktuigen en folterbanken, bij alle gedachtenissen, aan onze oude dwalingen en verblindheden, waartegenover wij, volwassenen, rechtvaardiglijk zullen trachten te oordelen, over het een niet minder en niet anders dan over het andere. Protesteert tegen het domme, leugenachtige, eenzijdige geschiedenis onderricht op onze scholen—schaft het voor het lager onderwijs geheel en al af, vervangt het op de middelbare scholen door een zakelijk, eerlijk en algemeen overzicht van de menselijke ontwikkeling en groei, maar zwijgt, zwijgt eindelijk over ons ‘roemrijk verleden’. De jongeren onder de ondervijzers kunnen het onderricht in de oude opvatting nauwelijks meer aan! Aan hen de taak, als zij er zich toe aangespoord voelen, het aangegeven beginsel uit te werken.²

1 MUTATHS MUTANDIS – Van Bruggen deze tekst schreef in 1916. Uit het huidige tijdsgevoel stamt een Lezersreactie in *Trouw* van 11-12-2023: «Helaas kan ik geen sympathie opbrengen bij het lezen van de interviews met de militairen in Oekraïne (9 dec.) De haat tegenover de tegenstanders, zoals een militair haar gevoel van overwinning verwoordt ‘als ik over de stinkende resten van de vijand loop’. Met alle berichten over het afslachten van mensen, in Oekraïne, Gaza, Israël, of waar dan ook, voel ik enkel afgrijzen en houd mijzelf voor dat er nergens vrede zal komen als mensen elkaar niet in de ogen willen kijken en zien dat de ander is als zichzelf: een moeder, een vader, een kind, een mens die wil leven.»

2 ZIE: A. H. Van Kampen, *Beschaving zonder masker; Nationalisme, een gevaarlijke ziekte*, geciteerd in *Carry van Bruggen ~ Dieptedenker pur sang*, Amsterdam 2024.

Wij willen alleen dit uitspreken, herhalen en als het moet schreeuwend van de daken: *roei het patriottisme uit*. – Zeg niet dat deze eis te ver gaat of buitensporig is. Deze is niet buitensporiger en verregaander dan de eisen van algemeen kiesrecht, vrouwenkiesrecht, gewetensvrijheid, gelijkheid van allen voor de wet en de vele, vele andere instellingen en opvattingen, die ons nu bij uitstek redelijk en natuurlijk lijken. Het waren vijftig jaar geleden, honderd jaar geleden, toen de eisen voor ‘t eerst gesteld en uitgesproken werden, niet buitensporiger dan de kerkhervorming en het *ethische christendom* in het oog van katholieken en dogmatici.

Verwacht echter ook niet, u die de eis zult willen en durven stellen en proberen te verwerkelijken met uw daad, dat de menigte, dat de meerderheid u niet zal uitschelden, beledigen en honen. Verwacht niet dat de massa ooit lering trekt uit de historie. Ook al solt men met ooit verguisde dichters en denkers, ook al plaatst de holhoofdige ‘elite’ van een onnozel nageslacht monumenten op de plek-zelf, vanwaar hun geëerde grootvaders Shelley verjoegen, ook al prijst men zijn eigen voorgeslacht om hun *moed* en *vrijheidszin*, de fiere strijd tegen *geweld* en *tirannie* – dan nog zal men in de tijdgenoot geen verzet tegen eigen geweld en eigen tirannie verdragen. Al spreekt men en zingt men nog zo blijmoedig en overtuigd, van het *eeuwige onveranderlijke* als van het *enige duurzame*, dan nog zal men onder eigen tijd en eigen-wijsheid de eindstreep blijven zetten en voor eigen heilige huisjes eerbied opeisen zoals voor eeuwig tempels.

We zullen ons daarover niet verbazen en vooral zullen we niet verbitterd worden, maar inzien, dat de redeloosheid der massa volkomen redelijk is, dat de meerderheid in eeuwigheid moet vervullen de haar toebedeelde rol van tegenwicht, van dood blok aan het been der levende, dat is der denkende en voortschrijdende enkelingen. Zonder die strijd, welke zich overal en in eindeloze vormen-verscheidenheid voltrekt, zou het leven uit zijne voegen raken, zou het leven ondenkbaar zijn. Het is immers die strijd. Een definitieve ‘overwinning’, een blijvende ‘beslissing’, een ‘doel’, dat bereikt kan worden en waarop ‘rust’ zou volgen, is redelijkerwijs ondenkbaar. Om de strijd gaat het. Wie denkt die doot, wie redeneert die ontbindt – wij willen bewust dat denkend-dodende, dat redenerend-ontbindende wezen; de massa, de meerderheid, zal dan de andere kracht, de redeloos vasthoudende zijn. Ja, het is absoluut nodig dat de ‘andere kant’ er is, we willen dit

niet ontkennen en niet vergeten. Dit erkennend, dat ze 'er wezen moet', zullen we niettemin in de taak, welke we ons in ons diepste binnenste volgens ons geweten toebedeeld gevoelen, naar de mate onzer krachten blijven, volharden.

We zullen haar bestrijden, we kunnen bij voorbaat ons tegen haar wapenen, omdat we precies weten wat ons van haar te wachten staat, want de remmende meerderheid kiest en koos immer dezelfde strijdmiddelen.

De zachtmoedigsten zullen zeggen, dat we 'overvragen', dat we 'onpraktisch' zijn. Dan zullen we hun antwoorden, dat we niet 'praktisch' willen zijn en niet praktisch behoeven te zijn. Het 'onpraktische' werkt als de gist in het moeizame deeg van de praktische zin, en er is altijd eerder een tekort dan een teveel! Is het Evangelie *praktisch*? Zijn de regels van de *Bergrede* 'uitvoerbaar'? Het denken kan zichzelf niet stuiten en voert onverbiddelijk altijd verder. De Redelijkheid maakt niet om de 'praktijk', om het 'zijnde'. Men beeldt zich dit alleen in als Redelijkheid wordt verward met 'gezond verstand' – toch kunnen geen twee dingen verder uiteen liggen dan deze twee.

Anderen zullen ons zeggen dat we nutteloze arbeid doen, dat de meerderheid sterker zal blijken en dat we niets bereiken zullen.

Maar wie zijn we, wat betekenen we, dat we 'iets zouden willen bereiken'? Waar halen we de aanmatiging vandaan? Wanneer er ergens een diepe gracht gedempt moet worden, dan zullen de eerste tienduizend schepen zand 'nutteloos' verzinken in het water zij zullen met hun allen niets 'bereiken' – zo'n schep zand moeten we willen zijn. Met het geringe dat we zijn, met het luttele waartoe we in staat zijn niets te willen *bereiken* en daarvan *resultaten* te willen zien, is belachelijke hoogmoed. – Maar daarmee zal het niet uit zijn. Zo gij, die dit alles zult onderschrijven. Jood mocht wezen, zullen ze u minachtend toevoegen, dat gij geen *patriottisme* begrijpt. Als u een vrouw bent, zult u *slechts* een gevoelsmens heten. Bij andere gelegenheden zullen ze u en de uwen vleien en stroop om de mond smeren om hun *loyaliteit*, en uw echtgenote om haar 'intuïtie'. Wanneer u taalfouten maakt, van uw vrouw gescheiden, *autodidact* bent, failliet geweest, gezakt voor een examen of wat dan ook, dan zullen ze u dat zeker verwijten en aan argumenten zal het hun overigens niet ontbreken. Argumenten zijn niet eens zo heel veel duurder of moeilijker te vinden dan scheldwoorden.

Weet dat de beruchte Hamburger dominee Johann Goeze, de vijand van schrijver G. E. Lessing, het even weinig aan argumenten als aan scheldwoorden ontbrak en dat hij *het volk* achter zich had. – Laat je niet afschrikken door argumenten. Ze zijn altijd te vinden of te maken. Ze krijgen pas *waarde* als degene die ze uitspreekt zich aan de *integriteitsregels* houdt.

Argumenten van mensen die, in welke zin dan ook, belang hebben bij de zaak die zij verdedigen of daar hoe dan ook bij betrokken zijn, hebben geen enkele waarde. Hun gevoelens zijn niet per definitie waardeloos, maar hun argumenten wel. We weten bijvoorbeeld vooraf, dat partijgenoten en landgenoten elkaar in bescherming nemen, familieleden elkaar verdedigen.

Zelfs het beste argument heeft vanzelfsprekend nooit kracht van bewijs, het geldt uiteindelijk alleen voor wie erin *geloven* wil. Wel kan het een bewustmakende, bezielende en creatieve waarde bezitten, zo het zelf een *creatie* is, niet de inkleding en verdediging van een vooraf aangenomen mening, van een dogma, geloof, traditie, niet een nieuwe formule voor een oud vooroordeel, maar de bijkans ongedachte, de natuurlijke uitkomst van het onbevangene, kritische, zuivere denken en krachtige voelen van wie op generlei wijze gehecht of verbonden is aan de kwestie waarover hij spreekt en niets zoekt dan de waarheid, of die ‘aangenaam’ of ‘onaangenaam’ en ‘ethisch’ of ‘onethisch’ is; ook al keert die waarheid zich tegen zijn eigen illusies en oude dromen, al stort die waarheid zijn eigen heiligdommen ineen en schaadt hem in zijn eigen belangen.

WIJ WILLEN SLECHTS ÉÉN AUTORITEIT, ÉÉN EXAMENCOMMISSIE
WKENNEN: ons eigen geweten. Dat wij dit zeggen *moeten* omdat we het niet *verzwijgen* kunnen, er generlei belang bij hebben, er volstrekt geen genoegen in scheppen om tegenover anderen onplezierig te zijn, geen wrok koesteren om af te reageren, geen enkele ambitie of ijdelheid te bevredigen hebben; aan dat besef houden we ons vast, daaraan ook ontlene we onze *bevoegdheid*. We hoeven niet te zwijgen als we onwetender zijn dan anderen. We hoeven niet luider dan anderen te spreken als we wat *slimmer* zijn wat an sich geen verdienste is. Laat Duitse professoren zich achter hun *kognitieve Intelligentz* verschuilen om met *bevoegdheid* als marktschreeuwers, piassen en hansworsten te pochen, te dreigen en te schelden.

We hebben nu geleerd wat geleerdheid en knapheid en een grote naam betekenen voor het aanzien van iemands karakter, de waarde voor iemands oordeel en de reikwijdte van iemands blik. Als overal trouwens doet iedereen wat hij niet laten kan, handelt iedereen overeenkomstig instincten, vooroordelen, gretigheid, liefde en haat, en lapt er dan wat grote woorden en geleerdheidsvertoon omheen, die de menigte overdonderen.

Verder zal men de zin verdraaien van wat gij zegt, u vastpinnen op onjuistheden die de kern van uw betoog niet raken, u vangen op woorden die daarmee even weinig van doen hebben en ten leste zal men met hooghartig gebaar vragen waaraan gij uwe bevoegdheid tot spreken ontleent en men zal zich dan beroepen op alle mogelijke autoriteiten, op sokken en pruiken en mummies en schimmen, en u belachelijk maken, u kwetsen in uw ijdelheid – wat helaas, maar al te licht zal lukken!

Dan kunt gij antwoorden met de wedervraag wie de monnik Luther zijn *brevet van bevoegdheid* gaf als kerkhervormer, wie de brillenslijper Spinoza examineerde als filosoof, uit wiens handen de horlogemakerszoon Rousseau zijn diploma als denker ~~ontving en voor welke~~ commissie de officier Tolstoj zijn blijken van bekwaamheid als theoloog aflegde.

Vergeet nooit: ten behoeve van eigen zaak beroept men zich altijd op de *intuïtie* of de *aangeboren wijsheid*, het *fijne onderscheidingsvermogen* de *natuurlijke gaven* of wel de *goddelijke ingeving* en *hogere bezieling* zijner medestanders – het zijn alleen degenen, naar wie men niet wil luisteren, die men, ten einde raad, met hooghartig gebaar hun *bevoegdheid* vraagt. Medestanders en genoten prijst men om hun zelfverworven kennis, men vindt in hun voorgeslacht de sporen van hun aanleg, in hun jeugd hun voorbestemdheid – vijanden en tegenstanders heet men smalend *autodidact* en zoekt overal hun zwakke plekken. Om eigen gelijk citeert men naar ~~believen Goethe en Hegel, Pascal en Ekkehardt~~ – de fantasie van de dichter, de logica van de denker en het peinzende van de ongeletterde mysticus. Alleen tegenstanders verwijt men gebrek aan dialectiek, aan eenheid van betoog. Tolstoj hoefde geen theologie te studeren om tot het inzicht te komen dat de kerken de religie verdorven hebben, maar hij kende de Heren Theologen en wilde zo goed als zij *autoriteit* wezen. Zeg een speculant dat hij een dief is, en in het blad, omdat hij ‘erin zit met geld’ zal een professor u komen vragen, waar gij economie hebt gestudeerd.

Zou men Harriet Beecher Stowe van *Uncle Tom's Cabin or Life among the Lowly* van niet onbevoegd hebben verklaard omdat ze van het vraagstuk der slavernij geen speciale studie had gemaakt?

Wij kennen dit alles, wij weten wat het waard is!

Maar de grootste lieden kunnen met de grootste woorden de eeuwige voortgang, dat is: de eeuwige ontbinding, niet keren.

*'Lebt das Wort, so wird es von Zwergen getragen. Ist das Wort tot, so können es keine Riesen aufrecht erhalten.'*¹ Niemand zal 'patriottisme' overeind houden.

En wat onszelf betreft, op de klachten der braven, de spot der dwazen, weten we slechts dit ene, dit oude: *Hier staan wij, en kunnen niet anders...*

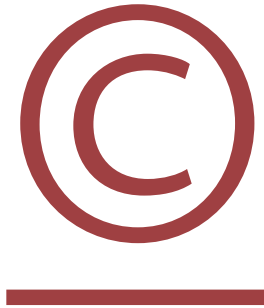
D)

Het staat buiten kijf dat zowel het religieuze als het politieke absolutisme krachtige uitdrukkingorganen heeft gevonden.

Toch, laten we ons niet ongerust maken.

Als het woord leeft, kan het door dwergen worden gedragen.

Als het woord dood is, kan geen reus het staande houden.

2026

CARRY VAN BRUGGEN neemt in *Vaderlandsliefde, mensenliefde & opvoeding* een uitgesproken standpunt in tegen taalverheerlijking. Jacques Sicking stelt over haar levens- en wereldbeschouwing dat zij hierin haar tijd vooruit was. Van Bruggen ziet de taal als een middel om anderen uit te sluiten en legt zo een verband tussen taal en nationalisme. Sicking: *Voor zover ik dat kan overzien was deze benadering in de Nederlandse verhoudingen van toen tamelijk uniek*. Van Bruggen was zich er van bewust dat zij een ongewoon standpunt verkondigde. Zij verweert zich op voorhand tegen reacties van het kaliber *cynisch* of *betweterig*. Keer op keer zet ze uiteen waar het haar om te doen is: *te waarschuwen tegen de kritiekloze overschatting van de 'moedertaal' als heilig of waardevol geestelijk bezit*. – Van Bruggen spoort lezers aan om een kritische houding aan te nemen tegenover wat er gaande is in de wereld. In opvoeding en pedagogiek past geen patriottisme – hoe gehecht ze daar zelf ook aan zijn: *Zouden we niet een verrot huis slopen voor de gezondheid van onze kinderen, ook al zijn we er toevallig zelferaan gehecht? We moeten doen wat goed is voor onze kinderen en ons laten leiden door inzicht*. Van Bruggen stelt zichzelf de volgende vraag: *Betekent patriottisme misschien dat we onze landgenoten hoger achten dan we anderen achten?*

Nee, zo blijkt uit zowel haar als Westerman Holstijns brochure.¹ De auteurs merken hetzelfde fenomeen op – door de inwoners van een land wordt graag *over de grens* gekeken op zoek naar beter – maar trekken hieruit tegengestelde conclusies. Westerman Holstijn concludeert dat er een tekort aan nationalisme is en dat er meer liefde en trots moet zijn voor het nationale. – Van Bruggen stelt dat deze zogenaamde vaderlandsliefde juist hierom niet echt is, omdat er net zo goed (soms zelfs méér) liefde is voor andere culturen. *Vaderlandsliefde is een leugen, omdat de mens uiteindelijk toch doet wat voor hemzelf goed of gemakkelijk is*. Voor Van Bruggen is dit een reden om vaderlandsliefde en alles wat daarmee te maken heeft te verwerpen.

Ons kraampje is failliet, zo stelt ze. Het is tijd om de oude idealen te verwerpen en ruimte te maken voor nieuwe om de maatschappij mee op te bouwen.

Uit Van Bruggens brochure komt naar voren dat ze fel tegen het belijden van vaderlandsliefde is. Alles wat met vaderlandsliefde in verband wordt gebracht onderwerpt ze aan een grondig onderzoek, zoals taal en grondgebied. Stap voor stap ontmaskert zij vaderlandsliefde als een leugen.

Kritiek op het *heiligen* van van profane zaken is een belangrijk onderdeel van haar betoog. Dit *verheffen* zien we terug in de passages over liefde voor de taal. In haar ogen heeft de vaderlandsliefde tot doel om een collectief te creëren of in stand te houden dat helemaal niet bestaat, en daarvoor zijn er leugens nodig.

Voor Carry van Bruggen is het duidelijk dat er een nieuwe tijd is aangebroken: *tijd van de menselijke eigenheid*.²

1 H. Westerman Holstijn, *Vaderlandsliefde en chauvinisme*. Hollandia-Drukkerij, Baarn 1915.

2 VGL. Wieke Obbink *De Eerste Wereldoorlog door de ogen van Carry van Bruggen*, 2012.

MET DEZE WOORDEN is door Carry van Bruggen de waanzin van geschiedenisonderwijs als basis is waarop *Vaderlandsliefde* gefundeerd getekend. Het stemt deze Vaderlandsliefde tot waanzin of misdaad. – Het is dan ook met buitengewone instemming dat wij hier deze uitspraak over *Vaderlandsliefde* van **Leo Tolstoj** overnemen en daarmee recht laten wedervaren aan het oordeel van een tot oordelen ongetwijfeld bevoegd mens:

IK WEET NU DAT ALLE MENSEN OVERAL GELIJK EN BROEDERS ZIJN. Wanneer ik nu denk aan al het kwaad dat ik door de vijandschappen van volkeren heb begaan, ondervonden en gezien, dan wordt het mij duidelijk dat van dat alles de oorzaak was die grote dwaling die men *patriottisme* en *liefde tot het vaderland* noemt.¹ Een gevoel van vijandschap tegenover andere volken ondervind ik nooit. Het werd mij kunstmatig door een onverstandige opvoeding ingeprent.

Wat men tegenwoordig vaderlandsliefde noemt, is een deels een geestesrichting die door school, godsdienst en een van de regering afhankelijke pers onder de volkeren in het leven wordt geroepen en gaande gehouden. Anderdeels is zij een tijdelijke oproep die door de overheersende klassen met buitengewone middelen onder die volksklassen wordt in het leven geroepen waarvan het morele en geestelijk peil nog niet tot ontwikkeling kon komen. Deze aansporing wordt dan aangeduid als de uitdrukking van de wil van het volk.

De vaderlandsliefde onzer dagen is een gruwzame erfenis van voorbije tijden. Voor zover zij gaande wordt gehouden, geschiedt dat door de kracht van het uithoudingsvermogen van overheden en overheersende klassen, die aanvoelen dat hun macht en daarmee hun ‘bestaansrecht’ op het spel staat, en zich daarom inspinnen om door list en geweldsmiddelen het zelfbewustzijn van het volk laag te houden. De huidige vaderlandsliefde is als een steiger die dient om te kunnen bouwen. Daarna is het een obstakel voor het binnentreden in dat gebouw dat de ‘macht’ in stand houdt omdat het voor bepaalde lieden ‘nuttig’ is.

De vaderlandsliefde in haar eenvoudigste en duidelijkste vorm is voor machthebbers niets anders dan een handig wapen dat het mogelijk maakt, haar een egoïstische oogmerken te bereiken. De mentaal onderdrukten daarentegen verliezen hun menselijke waarden, hun redelijke verwachtingen en alle bewustzijn. Voor hen blijft de slaafse onderwerping aan de machthebbenden over. Overal, waar men haar predikt, is dat onder het mom van vaderlandsliefde.

*Vaderlandsliefde is onderdanigheid.*²

- 1 Als patriottisme bezorgdheid voor het eigen land inhoudt dan vindt men zijn eigen land belangrijker dan andere. Kosmopolitisme bezit kenmerken die tegenovergesteld zijn aan patriottisme. In het kosmopolitisme zijn alle mensen deel van één gemeenschap, ongeacht politieke voorkeur.
- 2 Vgl. A. H. van Kampen, *Beschaving zonder masker; Nationalisme, een gevaarlijke ziekte*, Amsterdam 1936.

VELE HINDERPALEN KWAMEN VOORT UIT ANGST. Nationalisme, vaderlandsliefde, het blind navolgen van gezag, buigen voor traditie en een voortdurend zoeken naar troost en gemak. Al dit soort zaken.

Als je inziet dat vaderlandsliefde iets *onechts* is, dan hoef je er niet tegen te strijden. Vanaf dat moment is het gif verdwenen. Hoe kunnen we ontdekken *dát* het vergif is? – Door je niet te vereenzelvigen met vaderlandsliefde of met het tegendeel daarvan. Dán merk je de werkelijke waarde op. – Wat is vaderlandsliefde? Wanneer voel je vaderlandsliefde? Je bent niet iedere dag vaderlandslievend. Je bent in vaderlandsliefde getraind, op school door geschiedenisboeken waarin staat dat jouw land beter is dan een ander land. Hoe kwam het dat je geest in vaderlandsliefde getraind werd terwijl het iets onnatuurlijks is? Niet omdat je de schoonheid van één land misschien anders waardeert dan die van andere landen. Dat heeft niets te maken met vaderlandsliefde, het is ervaring van schoonheid. Alles heeft een eigen schoonheid. Vaderlandsliefde is *gecultiveerd*. Het is *geén* instinct of intuïtie. *Dát* is de waardering van schoonheid. Niet als je zegt: 'mijn land'. Dat is gecultiveerd om buitenlandse afzetgebieden zoeken. Dat betekent als 'mijn land' een ander land ten volle verzadigd heeft, mijn land middelen nodig heeft om afzetgebied te veroveren. Met de kreet 'ons land' wordt dit gedachtegoed, dit gevoel van vaderlandsliefde, gestimuleerd zodat wij in tijden van crisis klaar staan om 'onze' belangen te verdedigen. Dit gevoel van vaderlandsliefde wordt bespeeld door hen die anderen uitbuiten om er zelf beter van te worden. Dit eigenbelang, dit egoïsme is duidelijk en zonneklaar en geen bedenksel. Het is kinderlijk eenvoudig als je het bekijkt met een onbevooroordeelde geest die geen partij kiest om – als zelfstandig individu – zelf tot een onafhankelijk inzicht te komen. – Wat gebeurt er als je ziet dat vaderlandsliefde een reële belemmering is om volledig, vol en werkelijk te leven? Je hoeft het dan niet te bestrijden. Het is geheel verdwenen. – Vaderlandsliefde, of ze zich nu op westerse of oosterse wijze uit is hetzelfde gif dat het denken verwingt. Vaderlandsliefde is een mentale zwakheid. Dat inzicht is het begin van bewustwording. Het je realiseren, diagnosticeren en aanvaarden dat het een zwaktebod is, dan merk je hoe je denken op die illusie reageert.

Als in tijden van crisis, oorlog en geweld wordt gesproken over vaderlandsliefde dan stap je niet in die valkuil en kun je handelen als een oprecht mens.¹

Nationale trots is, zoals Schopenhauer zegt, een goedkoop soort trots.
En de grootste vijand van de trots is de ijdelheid.

1 VGL. Toespraak te Adyar, Brits Indië 30-12-1933 *Star Publishing Trust* Bosch en Duin/Tjitjoeroeg, Java.

Kind van Holland, zing je lied/Lied van land en zee/Draag dat ook, waarheen je gaat/In je harte mee/Maak je lied bekend/Trots en blij, omdat je zelf/Kind van Holland bent/Lied van duin en strand/Lied waaruit je liefde spreekt/Voor je Vaderland/Waar je schreë zich wendt/Toon in woord en daad/Kind van Holland bent.

◇ *LIEDJE VAN WITTE ZUID-AFRIKANERS: Een ieder nasie het zijn land;/Ons woon op Afrikaanse strand/Ver ons is daar geen beter grond/Op al die wijze wereld-rond/Trots is ons om di naam te dra'/Van kinders van Suid-Afrika.*

◇ *GIOVINEZZA, volkslied van de Partito Nazionale Fascista van 1921 tot 1943: Wees gegroet, o volk van helden, o onsterfelijk Vaderland.¹*

◇ *LITOUWEN IS EEN ANDER VERHAAL... Kur tavo, Vilniau, tie spinduliai. Waar, Vilnius, is je aureool, dat eens schitterde over Litouwen? Ons thuisland is heden droevig, maar de tijden van droefheid verdwijnen; Andere tijden zullen oplichten voor Litouwen, ons thuisland!*

◇ *Gij, Zeeland, zijt ons eigen land/We dulden hier geen vreemde hand, Die over ons regeren zou/Aan onze vrijheid zijn we trouw. We hebben slechts één enkle keus: Oranje en Zeeland! Ga's de leus! Zo blijven wij met hart en mond/Met lijf en ziel goed Zeeuws, goed rond!*

◇ *GRONINGERS ROEMEN: Van Lauwerzee tot Dollard tou/Van Drente tot aan 't Wad./Daar gruit, daar bluit ain wonderland/Rondom ain wondre stad: Ain Pronkjewail in golden raand/Is Grönnen, Stad en Ommelaand.*

◇ *Er klinkt een roep als een donderslag/Als zwaardgekleetter en golfgeklots: 'Naar de Rijn, naar de Duitse Rijn/Wie wil des stromen hoeder zijn?'*

◇ *BELGEN HOOR JE OP GELIJKE WIJZE ZINGEN: O, dierbaar land der Belgen uitverko-ren/Wiens naam ons hart van lief d' en trots doet slaan/De eed getrouw, door 't voorgeslacht gezworen/Blijft in ons bloed een borg voor 't vrij bestaan/Belgenland, steeds schoner zult gij stralen/In eendracht sterk, door geen geweld geknecht. Met d'oud leus van Vlamingen en Waleu. De vorst, de vrijheid en recht!*

◇ *DE FRANSEN DOEN HET IN DEZE FORM: Vooruit, kinderen van het Vaderland! De dag van de roem is gekomen/tegen ons is de bloedige jaan der dwingelandij opgeheven!/Hooft gij in onze velden de wrede soldaten brullen? Zij komen tot in uw armen uw zonen en gezellinnen aanbrengeu./Te wapen, burgers! Formeert uw strïdgroepen! Laat hun onrein bloed onze voren drenken!*

◇ *HET TSARISTISCHE RUSLAND ZONG: God zij de beschermer van de Tsaar./Krachtig en wijs heerse hij, ons ten zegen/vreesaanjagend voor de vijanden en beschermer/van het geloof.*

◇ *KEIZERLIJK OOSTENRIJK: God beware Franz de keizer onze goede keizer Franz./Hoog als heerser, hoog als wijze/Staat hij in de glans van de roem.*

◇ *ITALIË: Wees gegroet, o volk van helden/Wees gegroet onsterfelijk vaderland/Uw zonen zijn herboren/Met geloof in 't ideaal. De moed van uw krijgers/De deugden van uw vaders/Het visioen van Dante/Schittert heden in aller harten.¹*

1 Mussolini: Wij zijn bezig te worden en wij zullen, omdat wij het willen, steeds meer worden: een militaire natie.

MADÉLON DE KEIZER wijst erop dat Carry van Bruggen leefde in een tijdperk dat de joden hooguit twee procent van de Nederlandse bevolking uitmaakten. (Over minderheden gesproken: het aantal joden in Nederland heeft zelfs op het hoogtepunt niet in de verste verte het aantal islamieten gehaald dat nu in Nederland woont.) Desondanks was het een tijd waarin openlijk van *het joodse vraagstuk* werd gerept.

Voor Carry van Bruggen is dat nooit een reden geweest om in haar schulp te kruipen. – Integendeel, als dochter van een gazan – voorzanger in de synagoge – kwam zij altijd fier voor haar joods zijn uit. Maar aan de andere kant zag zij niets in het zionisme, dat zij beschouwde als de muizenval, die het later ook inderdaad is geworden.

Grof weergegeven vertegenwoordigde Carry van Bruggen het internationale jodendom, dat uitblonk in intellectuele bezigheden als wetenschap en kunst, en keerde zij zich vanuit die positie tegen het Joodse Staphorst, dat zich nu vooral vertegenwoordigd ziet in de staat Israël.

Carry van Bruggen was de vleesgeworden assimilatie, maar dan zonder haar joodse afkomst te verloochenen. Het heeft haar ook niet verhinderd compassie te hebben met minder bevoorrechte lotgenoten, zoals duidelijk blijkt uit haar roman *Het Joodje*, een titel waarmee je nu niet meer aan kunt komen.

CARRY VAN BRUGGEN wordt vaak vergeleken met Virginia Woolf.

ook zij was in veel opzichten haar tijd vooruit.

Of die vergelijking helemaal opgaat, weet ik niet. Zeker is dat beiden een plaats als onafhankelijk denkende vrouw voor zich opeisten. Madelon de Keizer maakt duidelijk dat Van Bruggen zich uit alle macht verzette tegen het geïdealiseerde beeld van de man waarin de vrouw de incarnatie is van de goedheid en de zuiverheid. Bij Carry van Bruggen zijn man en vrouw in diepste wezen even slecht en even goed – en vooral ook even onrein.

Toch zijn het vooral Van Bruggens opvattingen over het jodendom die mij hebben aangesproken.¹

MAX PAM

¹ VGL. HP | *De Tijd*, 23 juni 2006

DE MOORDEN OP CARRY'S BROER JACOB EN ZUS HENNY DIENDEN GEEN ENKEL LEGITIEM KRIJGSKUNDIG NUT. Het waren voorbeelden van wat zij *ondoordachte volgzaamheid* noemt. Het resultaat van koker-visionaire groepsbeperking waarbij het individuele geweten is losgezongen van de humaniteit.

CARRY'S BROER JACOB werd in 1924 vermoord door Avraham Tehomi die zich hiervoor nooit heeft verantwoord Tehomi (†1990) werd in 1984 voor de Israëlische televisie geïnterviewd: *Ik heb geen spijt want De Haan wilde het idee van het zionisme vernietigen.*

CARRY'S JONGERE ZUSTER HENRIËTTE begint in 1909 als leerlingverpleegster bij *De Apeldoornsche Bosch*. In 1933 vraagt zij als lid van de Apeldoornse gemeenteraad om geen zaken meer te doen met Duitsland omdat het nazi-regime openlijk Joden en communisten vervolgt. Het voorstel wordt met 20/7 stemmen verworpen. Zij vraagt aandacht voor de Joodse vluchtelingen uit Duitsland die zich in Nederland melden en in de meeste gevallen bij de grens worden tegengehouden en hekelt de passieve en naïeve houding van de Nederlandse regering. –

In 1938 wordt accepteren Frankrijk en Engeland de annexatie van Tsjecho-Slowakije. Henriëtte reageert met een I.B. in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant*. Zij vindt het idee naïef dat er nu gedacht wordt dat een *nieuwe wereldoorlog is afgewend*. Henriëtte besluit met: *Heden zij, morgen wij*. Een jaar later vallen de nazi's Polen binnen – Vlak daarna zijn Hartog en Henriëtte 25 jaar getrouwd. Henriëtte geeft haar man een speciale *Thora* cadeau.

Op 19 december 1940 meldt de *Apeldoornsche Courant* onder meer: *De mededeling dat mevrouw H. Hoogstraal-de Haan (s.d.A.P.) van haar raadslidmaatschap en enige andere functies is ontheven, werd voor kennisgeving aangenomen.* – Op dinsdag 24 juli 1943, worden Hartog en Henriëtte naar Westerbork gedeporteerd. *Transport 74* vertrekt op 31 augustus; de trein bereikt op 2 september Auschwitz. In de nacht van 2 op 3 september worden de 1004 gedeporteerden omgebracht. Zoon Herman heeft tot zijn dood dwangarbeid verricht. Dochter Wilhelmina wordt op 8 juni met het zg. *Kindertransport 68* naar Sobibor gedeporteerd.

(Roeland Oudejans)

NU ZAL HET WELDRA WEER EEN JAAR GELEDEN WEZEN, DAT HIJ VIEL, JACOB MIJN BROER.

Tot flauwe echo's zijn ze geworden, uit een verleden dat soms al ver lijkt, de vele betuigingen: hoe jammer het was dat hij zo jong en zo gewelddadig sterven moest. Het leek zo wreed en onnatuurlijk. Maar nu het zo is... waar is het verschil tussen 40 en 80, tussen niet meer te zijn en nooit geweest te zijn?

Dan, het gewelddadige van zijn einde. Ik heb dat toch al vrij gauw in harmonie met zijn leven kunnen voelen.

Hij paste niet bij de mensen en daarom hebben ze hem uit hun midden, uit hun wereld verwijderd. Om twee dingen was het dat hij niet bij hen paste. Het eerste dat hij veel te veel gaf, het tweede dat hij veel te veel vorderde.

Nooit in mijn leven heb ik iemand gekend in wie de *sense-of-property* zo volkomen ontbrak als in hem. De minste vleug, de flauwste schijn van liefde, vriendschap of wederzijdse ingenomenheid was hem kostbaarder dan het kostbaarst bezit. Tot het scheppen, bevestigen, bestendigen van liefde, vriendschap of bekoring zou hij zijn mooiste, zijn beste weggegeven hebben. Wilden we dat een geschenk, een boek, ook echt van hem zou zijn, dan schreven we erin: Dit mag niet weggegeven worden. Niet om hem te dwingen het te houden, maar om anderen te dwingen het af te wijzen! Zo gaf hij zijn geld, zijn tijd, zijn nachtruft, zijn grote, vele talenten – altijd meer aan mensen dan aan idealen, aan geïdealiseerde mensen, om met hen in die atmosfeer van liefde, vriendschap, toegegenheid, die hem onontbeerlijk was, te mogen ademen. Tegen elke evidentie in, tegen beter weten in. Wat kunnen de mensen daarvan begrijpen? De mensen en de wereld van *Al te goed is buurmans gek*, van *Les bons comptes font les bons amis*, van *Handel scheidt vriendschap* en *Zaken vóór het meisje?* – Wij hoorden die dingen al in onze jeugd en ze deden ons beiden pijn; hij bleef ze daadwerkelijk loochenen en leefde ertegenin. Hebben niet zijn felste vijanden zijn belangeloosheid luid geprezen? Dat hij werkte voor anderen en zelfs geen kosten vergoed wilde toen hij nauwelijks leven kon. Het zielsgenot van het geven werd verhoogd door de ontbering. Maar de wereld weet dat niet en zelfs de bevoordeelden, de begiftigden stoot het vaak af. Want het is immers niet normaal. Velen heeft hij vervreemd door te snel en te veel te willen geven. – Anderen door wat hij van ze eiste. Niets minder toch dan zijn eigen belangeloosheid, zijn eigen geëxalteerde

toewijdingsdrang! Maar die anderen waren ‘normaal’ – zowel in het geven als in het eisen. Brave partijgenoten, plichtsgetrouwe ambtenaren – geen heiligen en geen martelaars. Evenmin eeuwig hongerenden naar liefde, vriendschap, toegenegenheid. Tegenover een machtige, praktische, daadkrachtige organisatie moest dat gestadig eisen van zuiverheid en volmaaktheid tot onredelijkheid worden. Een ontkennende minderheid alleen vermag idealen zuiver te houden, een bevestigende meerderheid nooit. Deugdzaam sterven is mogelijk, deugdzaam leven een ongerijmdheid. *Nee* kan soms idealistisch, *ja* moet altijd opportunistisch zijn. De machthebbende meerderheid weet dat. Gedreven tot de Daad in een wereld waar de Daad boven alles waardevol heet, voelen haar leiders en leden innerlijk het best wat ze prijsgeven moesten en dagelijks prijsgeven moeten. Ze willen van een dromer niet horen hoezeer ze verbloemen, bewimpelen, verzwijgen, verfraaien, hoe ze dagelijks meer beginselloos water door hun idealistische wijn mengen. En als die dromer van een bijna demonische scherpzinnigheid blijkt, vlijmend-geestig, onvermoeid, nooit aflatend, zelf een toonbeeld en voorbeeld van belangeloosheid...

Z E HEBBEN HEM HET ZWIJGEN OPGELEGD, ZIJN VIJANDEN. Vaak vroeg ik mij af of zijn medestanders hem beter begrepen, de man die hen teveel gaf en teveel eiste van anderen. Men begrijpt in deze wereld op z'n best de brave partijgenoot, de plichtsgetrouwe ambtenaar die inderdaad niet minder plichtsgetrouw is omdat hij graag zijn maandelijkse loon toucheert en naar huis gaat als het vier uur slaat. – In dit zo zonnige en verederende reisverhaal toont zich vooral de man die gelooft en gaf – hij geeft enkel in haast kinderlijke zachtzinnigheid en tederheidsbehoefte. Hoe verder ook deze geboren boekenwurm, deze hardnekkige student de natuur bezag en ervan genieten kon! En ja, nu de zomertijd weer nadert – terwijl ik dit schrijf, bloeien de appels buiten mijn raam – op de verjaardag van zijn dood is het wel moeilijk troost te vinden in die wijsheid van niet meer te zijn, staat gelijk met nimmer geweest te zijn, en schrijnend wreed is de gedachte dat hij 't land en de streek die hij zo liefhad, 't land en de streek van ons beider kindertijd, nooit meer terug zal zien.¹

1 Carry herdacht haar broer Jacob in het voorwoord bij zijn bundel reisbrieven *Palestina*, Em. Querido; Amsterdam 1925. – *Jerusalem; Skizzen vom Tag*, L. Sanger Verlag; Frankfurt 1924. Brieven uit Jeruzalem. Joachimsthal's Boekhandel & Uitgeverij, Amsterdam 1941.

JACOB ISRAËL DE HAAN publiceerde tussen 1919 en zijn dood in 1924 zo'n vierhonderd artikelen als correspondent voor het *Algemeen Handelsblad*. Hij schreef over het dagelijkse leven in Jeruzalem en Palestina en de problemen tussen de verschillende bewoners. Een van zijn laatste stukken opende hij met:

Voor de christen kan men zeggen, dat Palestina sinds de kruistochten het land van een verleden is geworden. Voor de joden is het sinds eeuwen het land van een heilig verleden, van een heilige toekomstgedachte en, laten wij hopen, van een waardevolle toekomst. Voor de Arabieren is het eenvoudig het land, waarin zij wonen.

In Jeruzalem doceerde hij aan de *Rechtsschool*. Zijn verblijf in het beloofde land werd een teleurstelling: Hij waardeerde de Arabieren en begreep hun aversie tegen de agressieve koloniaal-imperialistische tak van het zionisme. – Op 20 juni verstuurde De Haan zijn artikel *Symptomen* naar zijn krant. – Op 30 juni 1924 werd hij, na het avondgebed in de synagoge, in de tuin van zijn vriend Mosje Wallach door de protozionistische organisatie *Yishuv* om het leven gebracht. Begin juli 1924 verscheen het artikel met de redactionele mededeling: *Wij ontvingen gisteren dezen brief, die wel de laatste zal zijn, welken wij van den schrijver publiceeren.*

OVER ZIJN LAATSTE SABBAT IN AMSTERDAM DICHTTE HIJ:

*De laatste dag. Langs uw gracht / Mijn schone stad, ga ik aanbidkend voort.
Nooit en nergens vergeet ik uwe pracht / Maar ik heb de stem van Jeruzalem gehoord.*

Zijn kwatrijn *Onrust* staat gebeiteld in het voetstuk van monument *De Grenspaal* op de Amsterdamse Jodenbreestraat:

*Die te Amsterdam vaak zei 'Jeruzalem' / En naar Jeruzalem gedreven kwam,
Hij zegt met een mijmrende stem: 'Amsterdam, Amsterdam'.*

Het motto op het monument aan de Westermarkt/Keizersgracht luidt:

Naar vriendschap zulk een mateloos verlangen.

JACOB DE HAAN BEREISDE PALESTINA MET PAARD EN WAGEN

VAN 16 JANUARI 1921 TOT HET EIND VAN DE MAAND HAD JACOB ISRAËL DE HAAN VEERTIEN DAGEN VAKANTIE GEKREGEN VAN DE RECHTS-SCHOOL TE JERUZALEM.¹

Met paard en wagen ging hij naar Hebron en daarna zuidelijker naar Berseba. Hij vervolgde zijn de reis naar de kust en via Gaza naar het noordelijker Jaffa en over de vlakke de bergen in terug naar Jeruzalem. Zijn belevenissen tijdens deze tocht beschreef hij voor de lezers van het *Algemeen Handelsblad*.

Na zijn dood bundelde zijn zuster Carry van Bruggen de feuilletons die over deze reis handelen tot een boekje *Palestina* (1925), waarbij zij de inleiding schreef.

Dit boekje is ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de *Maatschappij tot Nut der Israëlieten* in 1999 heruitgegeven:

‘OM DE GENERATIES VAN VANDAAG DE KANS TE GEVEN TE LEZEN HOE HET HUIDIGE ISRAËL ER BIJNA EEN EEUW GELEDEN UITZAG EN HOE DE BEWONERS VAN HET DUNBEVOLKTE LAND TOEN MET ELKAAR OMGINGEN.

In een bijna poëtische taal beschrijft De Haan zijn ervaringen met joden en Arabieren. Zijn toon is mild, zijn beschrijving van het land doet het verlangen naar dat vroegere toe nemen. Het toenmalige Palestina is voor een deel een westers georiënteerde industriële natie geworden. Vol lauheit, vol leven en vol problemen. In driekwart eeuw is de wereld van het Bijbelse land ingrijpend gewijzigd. Veel van wat er toen was, is onherkenbaar geworden of zelfs verdwenen.’

1 Norman Bentwich, de *Legal Secretary* in het mandaatbestuur en directeur van de *Rechtsschool* waaraan De Haan vanaf het begin was verbonden schreef nog op de avond van de moord een geschokte condoleancebrief aan Mosje Wallach, directeur van het ziekenhuis *Schaäre Zedek*: *'I have just heard of the murder of Dr Dehaan, and must write a note to you to express my horror. I have had many differences with Dr Dehaan and in some things I thought him wrong, but I realised that he was doing what he thought to be right. [...] Your congregation will lose a valued councillor.* Wallach was, net als De Haan, aanhanger van de Agoedistische kringen rond rabbijn Sonnenfeld en een van de artsen die De Haan's leven probeerde te redden na de aanslag. vgl. de vele geschriften van Ludy Giebels. Zij promoveerde op de geschiedenis van de *Nederlandse Zionistenbond* en publiceerde over de Palestijnse tijd van Jacob de Haan en en bezorgde zijn journalistieke werk. zie: dbnl.org.

Hebron, 16 januari 1921

DIET IS DE LEVENSVISIE VAN MIJN VRIEND ADIL AOUEDDA, DE JONGSTE ZOON VAN WIJLEN ĀZEF AOUEDDA. Dat hij lang leve. Amen.

Adil spreekt. ‘Mijn vriend’, zegt hij: ‘drie dingen moeten wij altijd doen. Ten eerste: veel en lekker eten. Wij zijn geen bedelaars. Ten tweede: mooie kleren dragen. Wie zal ons respecteren, die ons met lelijke of slordige kledij ziet. En ten derde: *bischoem el hawa*. Wat is *bischoem el hawa*? De zin van deze mooie woorden is: *de lucht inademen*. En de bedoeling is: *zich amuseren*.

Ik heb veertien dagen vakantie gekregen van de regerings-rechtsschool te Jeruzalem. En Adil’s levenswijsheid indachtig denk ik, dat ik die in *bischoem el hawa* beleggen zal.

Hoe jammer, dat Adil niet mee kan gaan! Hij is een deel van het burgerlijk bestuur van Palestina, in de vorm van een mooie, luie klerk die zeven en een half pond in de maand verdient. Zift, niet waar? Wij geven dat uit voor onze fezzes. Onze whiskey, hoewel wij Moslims zijn. Onze sigaretten en onze dassen. Maar men moet toch doen, alsof men werkt. Jammer. Adil Effendi heeft dus geen vakantie.¹ Nu zal zijn oudste broer Abdoel Salaäm meegaan. Wij hebben een heel mooi plan. Een eigen rijtuig. Twee mooie paarden. Een koetsier. En Hebron. Wij zullen niet in Hebron blijven, dat in deze tijd van het jaar héél koud is. Nog kouder dan Jeruzalem omdat het ook nog hoger ligt. Maar ik zal u niet vertellen waarheen wij van Hebron uit trekken zullen. Misschien heeft Allah ons niet lief op deze weg. En zullen wij niet komen waar wij komen willen. Gij, lezer, zult ons dan niet respecteren. En misschien zult u ons uitlachen. Voorlopig zeg ik dus alleen dat wij naar Hebron zullen gaan. Meer heeft Abdoel Salaäm trouwens ook niet aan zijn vrouw vertelt. Wij zullen vijf of zes dagen naar Hebron gaan. Want als hij haar eens de waarheid vertelde. Misschien veertien dagen op stap. Hoeveel huishoudgeld zou zij dan wel niet vragen? Nu geeft Abdoel Salaäm haar niet meer dan vijf, zes pond. En voor de rest moet zij maar zien, hoe zij zich er door slaat.

WIE ZAL MET ONS MEEGAAN? Om de wagen te rijden. Om voor de bagage te zorgen. Om te tonen, dat wij grote heren zijn. Want wij zullen, te Hebron of elders, misschien wel bezoeken brengen bij een of anderen sjeik. Wie zou ons respecteren wanneer wij zonder een knecht kwamen?

¹ EFFENDI: Van oorsprong Turkse titel die heer of meester betekende. In de voormalig Turkse Arabische landen werd het een term voor een ontwikkelde Arabische stadsbewoner, meestal in Europese kleding, ter onderscheid van de gewone man.

De kleine, zwarte Fouad zou heel graag meegaan. En ook de chawadja zou de kleine, zwarte Fouad heel graag willen meenemen.¹ Maar hij is nog wel heel klein om twee mooie, grote Arabische paarden te rijden. Ook zal hij bij de paarden moeten slapen in de stal.

Heer, zegt de kleine Fouad peinzend, ik zal dit misschien niet durven. Als er eens dieven kwamen. Weet mijn Heer, dat de dieven overal zijn? Ja, Heer, overal. Er zijn dieven, Heer, die des nachts de paarden uit de gesloten stal halen. Ja, Heer. Zij spreken boze woorden uit en de paarden gaan met hen mee. Daarom heeft Allah hen ook niet lief. Als zij dood zijn, Heer, zullen zij eeuwig branden in het vuur. Ja, Heer. Het is heel jammer, Fouad, dat jij niet mee kunt gaan, zegt de chawadja.

Ja, Heer, murmelt de kleine, zwarte Fouad: het is héél jammer dat ik niet mee kan gaan. Toch durf ik mijn Heer wel vragen of mijn Heer mij nog eens een mooi, wit zakdoekje wil geven met een beetje water erin, dat lekker ruikt.

Fouad, zegt dan de chawadja, in een grote, lieve tover gevangen: neem dan het héle flesje maar. Het is hallef vol.

Heer, juicht Fouad: ik ben u dankbaar. Ik zal altijd bedroefd zijn, zolang mijn Heer weg is. En ik zal altijd aan u denken. En dan tript Fouad heen.

WIJ GELOVEN, DAT WIJ ALPHONSE ZULLEN MEENEMEN. Hij is nog altijd een christen. En hij drinkt nog altijd. Adil veracht hem. En Abdoel Salaäm vermaant hem: ‘Bij mijn geloof, dwaze Alphonse, houd op met drinken. Denkt gij dat Allah u niet ziet?’ Heer, zegt Alphonse met zijn gedoken schijnheiligheid: ik ben een christen.

Abdoel Salaäm heeft nu grote maatregelen genomen. Alphonse krijgt geen cent meer in zijn handen. Hij verdient twintig piaster per dag. De helft daarvan krijgt nu zijn moeder. En voor de andere helft worden kleren gekocht. Hij heeft dus nu een paar schoenen van een pond. Ook een bonte japon, die meer dan een pond heeft gekost. En een fez voor de Zondag. Door de week een wollen muts. Des zomers een rieten hoedje. Omdat hij een christen is.

Ja, wij zullen Alphonse dus meenemen. Hij zal geen druppel drinken onderweg. Het zal hem goed doen. Bischoem el hawa.

WIJ ZULLEN DUS ZONDAG GAAN. En wij zullen hopen, dat Allah ons lief heeft. En ons weer langs veilige wegen terugvoert naar Jeruzalem, dat Abdoel Salaäm El-Kuds, dat is de Heilige, noemt. – Je weet het maar nooit. Dus ben ik de Zaterdag ervoor voor het tweede gedeelte van het ochtendgebed naar de Klaagmuur gegaan. Het is

¹ CHAWADJA CHAWADSJA (Ar.) Heer.

een grote, stille dag geweest. Een open, koele lucht. Leeggewaaid van de regen. In de hoge zonneschijn, de Muur, geweldig. En toch vrede. Er zitten de vrome vrouwen. Zij brengen zwaar-gevulde blikken met water mee waaruit men zijn handen reinigen kan. Of zijn dorst drinken. Ze geven ook gebedenboeken, of boeken voor de psalmen. Ze hebben fijne specerijen in mooie gedreven zilverbusjes waaraan je ruiken mag en daarbij een zegenbede spreken. Of zij hebben grote, frisse citroenen daarvoor. – De mensen gaan. En zij komen, Jemenietische Joden, met zwarte, lange lokken langs een fijn gelaat. Aschkenasische Joden in mantels van zijde, hardbrood. Hardgeel, hardblauw. Een Poolse bontmuts op. Sefardiem met een fez, die de wetgeleerden met een zwarte zijden doek omwinden. Grote Marokkanen, op blote voeten in brede en lange puntschoenen. Een witgele of zware, zwarte mantel over de hoge schouders. Er komen kleine, vrome vrouwen. Die de Muur kussen en de handen heffen, zoals een Moeder haar zonen zegent.

Er is wel iets veranderd bij een jaar of twee geleden. *Chaloetziem* komen kijken, in alle wonderlijke kleren. Russische jassen van soldaten en gymnasiaften.¹ Een Russische pet. Een broek van Engels kaki. Kaplaarzen of puttis [beenwindsels]. Ze komen niet voor de gebeden. Ze zijn nationale Joden. Maar ze komen toch. En ze zijn welkom.

Er is een gehele troep jongens en jonge mannen gekomen. In kaki kleren, maar Russisch gesneden. Geen Joden. Wij horen dat het gymnasiaften en studenten zijn uit Wrangels leger.² Naar Egypte gevlucht. En nu naar Jeruzalem overgekomen. En dan meteen de verbroedering in de éne taal. De Wrangel-deserteurs en de vluchtelingen van het Joodse volk in de hoge schaduw van de Joodse Muur. ‘Mogen hun naam en hun heugenis uitgedelgd worden’, zegt een van mijn vrome vrienden genadeloos. Hij heeft gelijk. Zij hebben het er naar gemaakt. Maar God is groot en genadig.

VERENIGD IN DE GEBEDE. Het Gebed tot Ere van Gods Grote en Goede Naam wordt door de Voorlezer ingezet. En vóór de gemeente hem straks bijvalt, zegt hij hoog en alleen: *‘Heilig, Heilig, Heilig, de Heer Zebaot. De wereld vol van zijn Eén.* Als Sir Herbert Samuel dit horen kan buiten de ban van de drijvende ijdelheid, waarin men hem gevangen houdt.³ Dan zou hij weten waar hij de eenheid van alle Joden te vinden heeft. Niet in Hatikwah, hoe gaarne en hoe lief het ons is. Maar in deze heilige Kedusha. En in deze woorden: *Hoort Israël, God onze God is één God.*’

1 CHALOETSIEM (CHALUZIM) (Hebr.) Pionier. Sinds de immigratie van zionistische pioniers term voor iemand die zich vestigt in een zionistische landbouwkolonie.

2 PJOTR NIKOLAJEVITSJ WRANGEL was een tsaristisch commandant tijdens de Russische Burgeroorlog. In 1928 werd hij wellicht vergiftigd via zijn butler, die een geheim agent uit de Sovjet-Unie zou zijn geweest.

3 HERBERT SAMUEL: VAN 1920 TOT 1925 Hoge Commissaris van het Mandaatgebied Palestina.

MET ONS TWEEËN BEZOEKEN WIJ ONZE OPPERRABBIJN R. CHAÏM SONNEFELD in het kleine kamerhuisje van de Amsterdamse Pekiediem en Amarcaliem.¹ Op de hoek van de Zionsberg bij de berg van Moriah. Waar het uitzicht gaat naar de Moskee van Omar en over de heuvels van Silouân tot zijn bergen van Moab. Het huisje is precies zoals het was, toen Sir Herbert er de opperrabbin bezocht. Ook het Boek van de Psalmen is immers niet veranderd. De oude rabbin voert heel zacht het gesprek langs mooie en langs goede woorden. Hij spreekt nooit van iemand kwaad. Hij noemt ook nooit een naam. Maar bijvoorbeeld in de uitlegging van een psalmenwoord leert hij ons hoe wij ons, in zijn visie, moeten gedragen in een vraag van politiek beleid. Alles zó goed, en zo zachtmoedig, dat wij ons volkomen vrij voelen en toch gaarne gebonden. En wij voelen heel zeker dat hij zelf geen woordbreedte wijken zal van wat hij heeft geleerd. Onlangs heeft men uit Amerika een mooie, ronde som geld voor hem gezonden. Maar hij, die in een huisje met een kamer leeft, bij gebeden en bij brood, hij heeft dit geld geweigerd. – Wij spreken over de onrust van de Arabieren. Het congres in Haïfa. Optocht in Sechem. Gisteren zou er een grote optocht in Jeruzalem zijn. Zo begon het verleden jaar. *Palestine Weekly* van Harry Sacher, waarschuwt min of meer verscherpt: **Ondertussen worden er** pogingen gedaan ontvreemdenheid te zaaien en het volk op te zetten. Er gaan zelfs geruchten over pogingen om het program van de laatste Nebi Moussa te herhalen.² Wij willen deze dingen niet al te tragisch opnemen. – Wij willen de Regering er weer aan herinneren dat de wet afdoende middelen verschaft tegen hen die opruien en haatzaaien. Hier evenmin als elders kan de regering toelaten, dat de indruk gevestigd wordt van zwakheid en twijfel. Of dat de koninklijke weg tot officiële onderscheiding en officiële betrekking het verwekken van agitatie is. – Dit laatste is duidelijk scherp tegen de benoeming van de bekende volksmenner Aref el Aref tot onder-gouverneur van Jenin. Gedragboekje: redacteur van het felle anti-Zionistische blad Zuid-Syrië, moord- en dood-eisend onruststoker in de Paasdagen, gevangen; op ere worden borgtocht vrij; erevoord en de borgtocht gebroken, bij verstek veroordeeld tot vijf jaar tuchthuis; **begnadigd door Sir Herbert en dadelijk benoemd tot onder-gouverneur van Jenin.** Hulde. Ook aan Sir Herbert.

1 PEKIDIE (EN AMARCALIEM) (Hebr.) Een organisatie die in 1810 werd opgericht voor steun aan vrome joden in Palestina. Dit gebeurde, omdat zich steeds meer Asjkenazische joden vestigden in het land, die i.t.t. de overwegend Sefardische geen eigen ondersteuning hadden.

2 NEBI MUSA (Ar.) (*moussa, moessa*). Ten tijde van Saladin (heroverde Jeruzalem op de kruisvaarders) ingesteld islamitisch feest in Jeruzalem, samenvallend met het Grieks-orthodoxe paasfeest. Behelste een pelgrimstocht vanaf Mozes' graf bij Jericho naar de moskee van Omar in Jeruzalem. Dit belangrijkste van de vele locale islamitische feesten in Palestina duurde een week en trok duizenden bezoekers.

Rabbijn Chaïm Sonnefeld zegt dat hij de laatste avonden en nachten steeds beweging van Arabieren heeft gezien langs de wegen van Silouân. Er gaan allerlei wonderlijke geruchten. Ze zijn overal. Niemand weet waar vandaan. Sir Herbert zal aftreden. Zijn zoon is door een Arabier gewond. Enzovoort. Wij geloven het niet. Wij lezen elke avond psalmen, zegt Chaïm. Ik schrik. Een oude man met het vertrouwen van een kind in zijn vader.

BISCHOEM EL HAWA. Maar niet zonder ontroeringen. Want als ik Zaterdagavonds thuis kom hoor ik, dat Alphonse iets vreeslijks heeft gedaan. Hij heeft op naam van zijn meester twee blikken petroleum en vijf rotel brood gekocht. En die heeft hij zich toegeëigend met het oogmerk om zichzelf en zijn moeder onrechtmatig te bevoordelen. Maar zijn moeder heeft het niet geweten. De arme Adil is héél boos. Hij wil naar de politie gaan. En Alphonse in de 'gabs' werken.

Och, zegt Abdoel Salaâm: Waarvoor? Hij heeft het gekocht op onze naam. Ik moet het dus betalen. Bij mijn geloof, er is één Allah... óók voor de christenen... moge Allah hem straffen... dáár, dat is zijn vader. En hierbij spuwt Abdoel Salaâm op de grond. Erger kan het niet. Maar, alle harten bij u zelve. Er is ook alle reden voor. Twee blikken petroleum voor zes en veertig piaſter per blik, dat maakt al twee-en-negentig. Vijf rotel brood voor elf piaſter de rotel. Is vijfenvijftig. Maakt samen honderd zeven en veertig piaſter. En de piaſter op twaalf platte Hollandse centen gerekend, wordt dat meer dan zeventien en een halve gulden. Geen wonder, dat Abdoel Salaâm de vader van Alphonse, die trouwens al jaren lang dood is, uitspuwt. Dat doen wij hier voor minder.

Natuurlijk, dat er geen sprake van is, dat Alphonse met ons mee mag om Lucht te Ademen. Hij is op ſtaande voet ontslagen. Laat hij blij zijn, dat hij niet in de 'gabs' komt. Dan zou hij door de ſtraten van El Kuds van en naar zijn werk gaan, gekleed in een grof blauw pak. Een grauwe muts op.

Maar wie zullen wij nu meenemen? Fouad is te klein. En Ali kan niet worden gemiſt. Gelukkig leent Hassan Effendi ons een goede knecht. Hij heet Achmad. Hij zegt dat hij in Mekka ter bedevaart is geweest. Allah is groot. Boze mensen beweren, dat hij het niet was. Maar 't was zijn vader. Iemand van de familie, zegt Abdoel Salaâm goedig; wij kunnen hem dus geruſt Hadj noemen. Achmad zal dus meegaan.

ZONDAGMORGEN. Zo'n mooie lentemorgen als de winter ons hier te beleven geeft. De twee paarden en de wagen zijn er. En ook, Hadj of zoon van een Hadj, Achmad. Adil Effendi, die des Vrijdags ruſt en des Zondags werkt, moeſt eigenlijk naar zijn bureau gaan. Maar hij heeft een briefje geſtuurd van onze buurman, de vee-arts, dat

hij ziek is. Zijn chef, Chalil Effendi, neemt daar genoeg mee. Adil kan ons dus in het afscheid bijstaan. Het ogenblik is gekomen om Amni, het ongedienstige dienstmeisje, de sleutel te geven en op haar plichten te wijzen.

Amni, dit is de sleutel van mijn huisje.

Ja, Heer.

Gij zult hem niet verliezen?

Nee, Heer.

Gij zult elke twee dagen luchten.

Ja, Heer.

Gij zult de vloer boenen en schuren.

Ja, Heer.

Gij zult de vensters mooi schoonmaken.

Ja, Heer.

En niet met water morsen op de gordijnen en de sofa.

Nee, Heer.

Het is zeker, dat Amni de sleutel verliezen zal. Zij zal niet alle twee dagen luchten.

Zij zal ook de vloer niet boenen ~~en schuren~~. Zij zal de vensters niet schoonmaken. En zij zal water morsen op de gordijnen en op de sofa.

Maar 't is toch aardig, dat zij zulke goede antwoorden geeft. Zij heeft al veel geleerd.

Met een baksjij van tien piaſter is dat niet te zwaar beloond.

Ook de kleine, zwarte Fouad komt van ons afscheid nemen: - Allah zegene u...

Allah geleide u. Dag, kleine Fouad, dat Hart betekent.

En wie als wij de poort uitgaan, ſtaat voor de poort? Alphonse, die zijn meester voor 147 piaſter heeft opgelicht. Ook hij murmelt nu mooie woorden: - Allah zegene u.

Alphonse, zegt Abdoel Salaäm hoog en geſtreng, - gij zijt een slecht mens.

Allah zegene u, Heer, zegt de schijnheiliger gedoken: - ik ben een christen.

Uw vader, Alphonse, zegt Abdoel Salaäm, - dronk niet. En hij heeft mijn vader nooit beſtofen. Maar bij mijn geloof! Als gij mij weer beſteelt, gaat gij in de gabs. Ga nu naar de ſtal en doe uw werk. Ik zal het geld van uw loon inhouden.

Ja, Heer, zegt de schijnheiliger.

Jilan Aboehoe, gromt Abdoel Salaäm, terwijl hij zijn zitje in de gemakkelijke wagen zoekt. Het betekent: - vervloekt zij zijn vader. Maar het is goed gemeend.

WIJ ZIJN WEGGEREDEN. O, het is héél goed te wonen in Jeruzalem, dat Abdoel Salaäm El-Kuds, de Heilige, noemt. Maar het is óók wel eens goed weg en ruim te zijn. Vooral op zo'n mooie lentedag in de winter. De winter is hier niet het dode getij.

Het heeft flink geregend. Het gras is vol en groen opgekomen zonder gore plekken. Overal grazen de goede schapen en de kleine, fijne geitjes. In kudden van wit en zwart. Wij rijden het graf van Moeder Rachel voorbij. Wij zien van verre Bethlehem, waar de rijke christenen wonen. En hun landhuizen. Dorpen her en der op de heuvelen. Hier en daar een heilig huis. Een kleine waterbeek. Een bron. De grote vijvers van Salomo, verlaten en verloren. – Maar de Engelsen herstellen ze weer. Natuurlijk gaat onze weg door de bergen niet recht. Hij windt en werkt met dalen en de bergen mee. Achter alles staat de verre muur van de bergen van Moab. Waar wij in een dalkom, gedekt door alle bergen komen, is het zomer en zoel. Waar de weg open ligt staat de Oostenwind. Wij rijden telkens door de winter en de zomer heen. Abdoel Salaâm heeft een witte, warme deken meegenomen. Mooi handwerk uit Anatolië, zoals men niet meer ziet gemaakt. Leven. Wonder.

UITERAARD HOUDEN WE NATUURLIJK HALT IN DE HERBERG OP HALFWEG. Niet dat de paarden moe zijn. Ze lopen mooi samen in de maat. O, Abdoel Salaâm is een goede vriend. Maar hij houdt natuurlijk meer van de paarden die hem tweehonderd pond hebben gekost. De herberg wordt in een heerlijk zonnig dalhoekje gehouden door een schavuit die ik liever in een moskee, dan in een donker bos zou willen ontmoeten. De vlegel draagt een groenen doek om zijne fez. Is hij in Mekka geweest? – Hadjat? vraagt Abdoel Salaâm. Dit ene woord betekent niet minder dan: – Hebt-gij-een-bedevaart-naar-Mekka gemaakt? Op zo'n grote vraag past natuurlijk geen eenvoudig 'ja' of 'nee'. De bengel haalt een diepe tabaksteug door zijn Turkse waterpijp. Hij zegt: 'Chamdïllah': – Geloofd zij Allah. Het is nu niet meer dan behoorlijk, dat Abdoel Salaâm antwoordt met *chamdïllah*. En hij doet dit dan ook. Omdat ik als ongelovige toch niet word verondersteld met de Mekka-etiquette op de hoogte te zijn, drink ik een kleintje, fijntje koffie. Wij geven ieder op de beurt een rondje. Wij drinken vele kopjes koffie. Wij genieten heerlijk veel hete zon.

Maar ik bedank voor een Turkse waterpijp. Wij praten mild en wijs over de prijzen van de paarden. En over het paardenvoer, dat het zo goedkoop is in Hebron, dat de schavuit El-Khalil noemt. In de stad, die wij na Hebron hopen aan te doen, maar die ik u nu nog niet noemen zal, daar moet het paardenvoer nog veel goedkoper zijn. Als de paarden gegeten, gedronken en geruïst hebben, gaan wij weer op de rit. Het spreekt vanzelf, dat wij ons regelen naar de paarden. En de paarden zich niet regelen naar ons. De prijs van het paardenvoer is intussen gestegen. Wij moeten vele piasters betalen. Ook de koffie is duur geworden. – Vervloekt zij zijn vader, merkt Abdoel Salaâm dan ook volkomen terecht op. Wij schikken ons weer onder de warme wollen

deken. Het mooie handwerk van Anatolië, dat men nu niet meer ziet gemaakt. Wij rijden. Abdoel Salaäm mijmert. Zeker over de schobbejak met zijne slimme prijzen. - Ma alaisch, zegt hij ineens getroost. In het Hollands 'nitschewo'. Een stamwoord.

HET IS AL MOOI IN DE MIDDAG GEWORDEN. Wij zijn nu ook wel moede van de bergen en de dalen, de zon en de wind. Maar nu zijn we ook dicht bij El-Khalil. Meer huizen op de heuvelen. De grote wijngaarden aan weerszij van de weg. Wij zijn de Ain Sarah al voorbij gereden. De eigenlijke naam is 'bron van Sira'. Gelijk geschreven staat: (11 Samuël 3:26). - En Joab ging uit van David, en zond Abner boden na, die hem wederomhaalden van de bornput van Sira: maar David wist het niet.

In de heuvelen aan de overzijde breekt de bron van Mimra. Misschien de oude naam Mamré. (Genesis 14:13 en 35:27).

De gehele familie van Chaïm, de hotelhouder, komt natuurlijk buiten om ons te ontvangen. Wij krijgen de moete bovenkamer op de hoek. Want wij zijn natuurlijk de enige gasten. Wij krijgen ook een fijntje koffie met lekkere zoete koek. Want de vrouw van Chaïm is uit Tiberias. En wij zijn weer burgers van Hebron, dat Abdoel Salaäm El-Khalil noemt.

J

HET VERHAAL GAAT... (Geschiedschrijving in verhalende vorm ± 1000-586 v.C.)

'Al het land dat je ziet geef IK aan jou en je nakomelingen, voor altijd. En IK zal je zo veel nakomelingen geven als er stof op de aarde is: zoals het stof van de aarde ontelbaar is, zullen zij niet te tellen zijn. Kom, doorkruis het land over de hele lengte en breedte, want aan jou zal IK het geven.' Toen brak Abram op en ging wonen bij de eiken van Mamré bij Hebron. Daar bouwde hij een altaar voor de HEER.

Genesis 13/18

Sara leefde honderdveentwintig jaar. Ze stierf in Kirjat-Arba, het huidige Hebron, in Kanaän. Nadat Abraham bij zijn overleden vrouw had gerouwd en haar had beweend, stond hij op, vertrok en wendde zich tot de Hethieten. Hij zei: 'Ik woon maar als vreemdeling bij u. Geeft u mij hier een eigen graf, dan kan ik mijn overleden vrouw uitdragen en begraven.' De Hethieten antwoordden hem: 'Maar luister, heer, wij beschouwen u als een vorst die door God zelf begunstigd wordt! Begraven uw vrouw in het beste graf dat we hebben. Niemand van ons zal u zijn graf weigeren en u beletten haar daarna te begraven.'

Genesis 23/2-3

Abraham ging hierop in en woog de hoeveelheid zilver af die Efron in het bijzijn van de andere Hethieten had genoemd: vierhonderd sjekel zilver naar de gangbare handelswaarde. Zo ging de akker van Efron in Machpela, in de buurt van Mamre, met de grot en met alle bomen op dat stuk land, als rechtmatig eigendom over op Abraham, ten overstaan van alle Hethieten die in de stadspoort aanwezig waren. Daarna begroef Abraham zijn vrouw Sara in de grot op de akker in Machpela, dicht bij Mamre, het huidige Hebron, in Kanaän. Zo gingen het stuk grond en de daarop gelegen grot van de Hethieten over op Abraham en kwam hij in het bezit van een eigen graf.

Genesis 23/19

Berseba, 20 Januari

WIJ VINDEN HIER DADELIJK VRIENDEN EN BEKENDEN. De gouverneur, majoor Kenny Levick, kennen wij nog van het vorig jaar. Hij heeft nog altijd het mooie huis, waar vroeger de Turkse gouverneur heeft gewoond. En hij brandt er nu een lekker vuurtje. Over dag is het hier heerlijk heet. En 's avonds heerlijk koud. Dan kunnen wij het vuurtje goed gebruiken. Er zijn hier van ochtend tot avond groote temperatuurwisselingen. Jacob zeide tegen Laban: 'Bij dag verteerde mij de hitte en bij nacht de vorst' (*Genesis 31:40*). Geen wonder, dat wij dat vuurtje waarderen.

Wij kennen ook de onder-gouverneur, uit Hebron gekomen. Evenals de chef van de politie Nagib Effendi. Het is een mooie naam. Die de Verstandige betekent. Wat kan ons hier gebeuren? Wij vinden er ook de jongste zoon van Ben Jehoadah, die de mooie naam van Ehud voert. Hij is regeringsambtenaar voor de landbouw in Palestina. Een blijde, open Zionistische jongen. O, Berseba is veel gemakkelijker dan Jeruzalem.

BURGERS VAN BERSEBA. De oude stad. Gebouwd door Abraham? (*Gen. 21:22-32*). Of Isaäk? (*Gen. 26:26-33*). Uit de eerste plaats zou men opmaken, dat de naam betekent: 'Wel der[...] Wel der Zeven' of 'Wel van de Eed'. Misschien is de eerste naam een oude Kanaänitische, die later niet meer goed begrepen werd.

De zonen van Samuel waren er rechters (*I Sam. 8:2*). Elia vluchtte er heen voor de boze Izebel. (*I Koningen 19: 3*). In de profetentijd moet het nog een grote betekenis hebben gehad: Zij die zweren bij de zonde van Samaria, bij de god van Dan en de pelgrimstocht naar Berseba, zij zullen vallen en niet meer opstaan. (*Amos 8:14*). De formule uit de tijd der Rechteren (*20:1*) *Uit heel Israëel, van Dan tot Berseba, en zelfs uit Gilead, kwamen de Israëlieten naar Mispa om zich daar voor de HEER te verzamelen* heeft ons bij de laatste grensregeling nog kwaad gedaan. In de Konings-tijd wordt het 'van Geba af tot Berseba' (*II Kon. 23:8*) of 'van Berseba tot in het bergland van Efraïm' (*II Kronieken 19:4*). Na de Babylonische ballingschap werd de stad weer door Joden bewoond (*Nehemia 11:27*). In de Romeinse tijd was Berseba een grote garnizoensplaats. De kruisvaarders zijn zo ver niet naar het Zuiden geweest. Zij hielden Bet Jibrin voor Berseba. Nu is het een kleine stad in een groot district, met een knappe gouverneur.

WIJ KOMEN HIER OOK ONDER DAK. Er is geen hotel. Er is een familie die de meelmolen drijft en ook betalende logés ontvangt. Hoe leeft men nu in de binnenlanden van Berseba? Het huis ontsnapt aan alle woordbeschrijving. Omdat

ieder woord iets heeft van al het andere. En dit huis heeft niets van niets. Ik zou kunnen zeggen, dat het één verdieping heeft. En als ik nu eens zei dat het huis geen verdieping had? Dan zou je denken dat het huis helemaal geen huis is. Maar 't is een huis aan de hoofdstraat van Berseba. Van buiten een muur van grove bouwblokken met grauwe, ongevoegde kalk daartussen. Men valt natuurlijk met de deur in huis. Die éne kamer door. En dan in de hof waar nu vanavond een wonder-maneschijn bloeit.

Wij delen de kamer met de compagnon van de molenaar. Er zijn eerlijk drie bedden. In mijn bed slaapt overdag de molenaarsknecht die overnacht werkt. Hoe dit Vrijdagnacht gaan moet, wanneer de molen niet maalt, zullen wij Vrijdagnacht zien. De beddenlakens zijn vroeger wit geweest. De kussens nooit. De molen maalt hier dag en nacht met een motor van zes paardenkrachten.

Des morgens krijgt men zijn ontbijt. Er is een tafel. Maar geen tafelkleed. Er zijn geen bordjes. Maar er is een jampot. Wij hebben vanmiddag zoete bloemkool gegeten. Gepeperde aardappelen met kip. De soep het laatst, omdat Berseba in Rusland ligt.

DE JODEN VAN BERSEBA. Er zijn nu een stuk of vijf families. De twee molenaars. Een kleermaker. Een winkelier. Een sjochet (ritueel slachter), die ook in de molen werkt. Maar een Joodse landbouwbevolking is nodig. Maar welk systeem? Joodse koloniën met Arabische arbeid? Of coöperatieve arbeidersgroepen, de kwoetsoth (Kibboets)? Beide stelsels hebben niet voldaan. Men spreekt nu veel van een tussenvorm: coöperatieve koloniën. En zonder de ondeugden van één van hen.

Er is in Berseba een kwoetsah van drie arbeiders, die zich bezig houdt met bomenkweek. Een school voor Joodse kinderen is er niet. De molenaar, die het goed gaat, heeft zijn kinderen op school in Jaffa.

Het huis is hier de sociëteit van Berseba. En ik schrijf u deze brief in de sociëteit in het huis, dat niets van niets heeft. Er is een reiziger in natimachines gekomen. En een man die alles weet. En alles spreekt behalve Hebreuws. En die voortdurend luidkeels vraagt wie ik ben. Maar waar ik bij ben, kan men hem de nodige informaties niet geven. En ik sta niet op. Nog lang niet. De chauffeur van de gouverneur komt ook eens binnenlopen. Een grote Joodse jongen uit Rischon le Zion. Die van de kwoetsah komen straks.

VANDAAG IS DE GROTE WEEKMARKT HIER GEWEEST. Dan komen de Bedoeïenen van uren ver te handelen. Zij heten 'Arabieren'. Een naam, alleen voor de zwerfende tentbewoners. Abdoel Salaäm zou zeer beledigd zijn, wanneer gij

hem een ‘Arab’ zoudt noemen. Hij is een *Ibn-Arab*, zoon van Arabië. Wie ’t weet, zal zich niet vergissen. Wanneer wij op de markt verschijnen, is het toneelstuk reeds begonnen. Er is een breed gelegen grasveld over lage heuvelen en lange dalen. Waar de groepen inlegeren en de mensen gaan. Er zijn mooie, waardige sjeiks in lange gewaden, met fijne zijden hoofddoeken. En om het hoofd zware koorden van zilver en zwart, dat de zijden hoofddoeken niet wegwaaien. Er zijn arme Bedoeïenen van de woestijn. Er zijn eierenvrouwen, kippenvrouwen, geiten-, schapen- en lammeren-vrouwen. Zij gaan niet gesluierd. Van haar hoofddoek gaat een band naar beneden met een kapje over de neus. En twee brede zijbanden over de wangen. Daaraan hangen zilveren munten en gouden munten. Rijgsels van groene of rode kralen. Het rinkelt en rammelt wanneer zij gaan. Of bewogen zijn in een driftig gesprek. Er zijn luie, slimme kooplieden uit de stad, die geweven stoffen verkopen, spiegeltjes en zeep. De handel is voor een deel nog ruilhandel. Een kerel schreeuwt: *ros-a-ros*. En dat betekent in Berseba ‘maat voor maat’. Hij geeft een maat gedroogde vijgen voor een maat vol fijne gerst. Er wordt ook tarwe verkocht. De koper mag zijn maat zo volmaken als hij maar kan. Er zijn kerels die het vak van maatvullen speciaal verstaan. Ze schudden en buigen tot de maat vol is. Met een kop erop, dat er geen korreltje meer bij kan. Daarmee maken ze hun loontje. De koper is een *effendi* uit de stad. Hij kijkt stipt en begerig toe, dat zijn mannetje de maat vult tot het uiterste. De verkoper is een grote Bedoeïen van de woestijn. Hij kijkt, groot staande, naar de *effendi* en naar het mannetje. En hij glimlacht.

Men kan hier petroleum kopen en bakolie. Ze wordt meegenomen in een zwart zakje van geitenhuid, dat met een koordje wordt dichtgedraaid. Er is ook een specerijenveldje. Waar de verkopers van de specerijen op hun hurken zitten achter hun kleedjes met specerij. Het ruikt er lekker en fel. Hier kopen zij ook tabaksbladeren voor hun waterpijpen. Op de hoek van het specerijenveldje zit de man die mooie gouden en zilveren muntjes verkoopt voor de vrouwen. Hij verkoopt ook gouden oorhangers, neusringen en armbanden.

Er zijn schapen met hun lammeren. En geiten met hun kleine geitjes. Ezeltjes, mooi en slim. Ook kamelen, groot en dom. Echte ezels. Vijf, zes, mannen zitten gehurkt bij een kameel. Zij praten voorzichtig en wijs. Het duurt heel lang, want dit is een grote zaak. Moge Allah daarop zijn zegen geven.

Er zijn zeker een paar duizend spelers op dit grote toneel. De regie is onberispelijk van beweging en kleur. Er is hier geen enkele drankwinkel. Zelfs geen gaar-

keukentje. Blijkbaar is men wel héél matig. Men eet sinaasappels en Arabisch brood. En drinkt het water.

DE HEERLIJKE KOUDE VAN DE AVOND. En de maan, die de kou verzilvert. Wij zijn uitgereden over de landen van Berseba. Naar het Zuiden toe. Het land is hier nog goed bebouwd. De woestijn ligt uren verder. Al de marktgangers zijn uiteengegaan. Ieder naar zijn stam en naar zijn tent. Er gaat geen enkel leven meer. Ook wij zijn stil. Ik ben vooruitgereden. Het paard gaat rustig en goed. Dit is het land, waar onze eerste aartsvaders hun tenten hebben gespannen. En hun wallen hebben geslagen. Keren hun zonen terug?

Wij zijn heel ver gereden, in een groten, veilige droom. 'Mijn Heer', zegt nu de zwarte knecht Achmed: 'Kijk naar de sterren. Het is heel laat.' Wij draven luid terug, door de nacht die een dag is. Heel ver zien wij Berseba gebouwd met de moskee en de minaret. Langs de grote tuin, waar de kewoetsah werkt. Langs de grote meelmalerij en de broodfabriek die de Duitsers in oorlogstijd hebben gebouwd. Hij staat nu vernield door de Engelse luchtbomben. Een grote spoorwagen staat waanzinnig op een dood, rustig spoor.

Wij rijden binnen. Het is lang na middernacht. Achmed ziet het in de sterren. De wijze paarden hebben de khan van zelf gevonden. Wij vinden ook ons deurtje. Twee deuren verder. Zonder moeite, want de molen maalt zonder rust. En legeren de Bedoeïen, die wachten, uren, uren, lang tot hun mooie tarwe gemalen is.

HET VERHAAL GAAT... (Geschiedschrijving in vertellende vorm ± 1000-386 v.C.)

Sara zei tegen Abraham: 'Jaag die slavin weg met haar zoon. Ik wil niet dat mijn zoon Isaak later de erfenis moet delen met het kind van die slavin.'

Abraham wilde Hagar en Ismaël niet wegsturen, want hij was Ismaëls vader. Maar God zei tegen Abraham: 'Maak je geen zorgen over Ismaël of over Hagar. Ook Ismaël is een kind van jou. Daarom zal ik zorgen dat er later ook een volk van Ismaël afstamt.'

Abraham nam wat brood en water. Hij gaf dat aan Hagar. Daarna stuurde hij haar met Ismaël de woestijn van Berseba in. In de woestijn verdwaalden Hagar en Ismaël. Na een tijdje hadden ze geen water meer. Toen legde Hagar Ismaël onder een struik in de schaduw. Ze kon er niet tegen dat ze Ismaël zou zien sterven. Ze begon te huilen. Maar God hoorde Ismaël roepen. De engel van God riep uit de hemel tegen Hagar: 'Wat is er, Hagar? Wees niet bang! God heeft Ismaël horen roepen. Ga naar Ismaël toe. Help hem overeind en houd hem goed vast. Ik zal hem kinderen geven, en er zal later een groot volk van hem afstammen.'

Toen zorgde God ervoor dat Hagar een waterput zag. Ze liep naar de put, haalde water en gaf Ismaël te drinken. Ismaël groeide op. Het ging goed met hem, want God zorgde voor hem.

Genesis 21/1-20

Gaza, 25 januari 1921

WIE MET EEN WAGEN EN TWEE PAARDEN TE GAZA, OF ELDERS, AANKOMT, DIE ZOEKT ZICH EERST EEN KHAN. En daarna een hotel. Een khan is geen herberg, ofschoon de koetsiers er slapen. Het is ook geen stal. Ofschoon er paarden, kamelen en ezels zijn. Een khan is eenvoudig een khan. Gij moet dat dan maar komen zien. Een khan zonder dorp is denkbaar. Maar een dorp zonder khan niet. In Gaza zijn er verscheidene. In Jaffa zijn er, volgens Hadj Achmed, honderd. Dat is: drie of vier.

Wanneer wij de lemen voorstad van Gaza zijn doorgereden, vinden wij een jongetje, dat ons zonder omwegen naar de beste khan van Gaza brengt. Hij blijkt een eigen neefje van de eigenaar te zijn. De poort van de khan is al gesloten. Want de zon is onder. En de dieven zijn overal. Moge Allah hen vloeken. Moge hij ook de ouders van de dieven vloeken. Wij worden natuurlijk in de khan van Gaza met veel beleefdheden ontvangen. Een Chawadja en een Effendi, die van Berseba komen met zoo een mooi eigen rijtuig en met twee zoo mooie paarden. Er is ook een zwarte knecht. Dat ziet men toch niet alle dag. En de zwarte knecht is nog wel een Hadj.

Toch moet de eigenaar van de khan van Gaza niet denken, dat hij Abdoel Salaam bedriegen zal met de prijs van het paardenvoer. Bij mijn geloof niet! Ya Salaam! Eer dat gelukt!

DE PAARDEN VÓÓR DE MENSEN. De herberg na de khan. Wij vinden hier een Joods hotel. Het heeft twee kamers met zeven bedden. Zolang het getal van de reizigers beneden vier blijft, slapen wij in een kamer. De hotelhouder met vrouw en vijf kinderen in de andere. Wanneer beide kamers met reizigers bezet zijn, slaapt de familie buiten onder een afdak. Allah zegene hen! Zij zijn twee jaar geleden uit Bessarabië hier in 't land gekomen. En sinds enige maanden in Gaza. De moeder kookt. De oudste dochter dient de tafel. De vader is vader. En de twee oudste jongens zijn schatten. Zij heten Josef en Benjamin. De een is elf en de ander is twaalf. Zij zijn dolgelukkig, dat er gasten met twee paarden zijn aangekomen. Zij zien dadelijk, dat Abdoel Salaam hun niet zal toestaan te rijden op de paarden. Ook zien zij dadelijk dat ik het ze wel zal toestaan. Zij zien ook, dat Abdoel Salaam de eigenaar is. Maar dat het gebeuren zal, wanneer ik het wil. 's Avonds is het natuurlijk te laat om naar de khan te gaan.

Maar vanochtend zijn wij er geweest. Josef en Benjamin zien meteen, dat dit prachtige paarden zijn. Hun vader was een vrije boer in Bessarabië. Zij hebben

daar zelf paarden gehad. En zij herkennen, in een grote beweging, het mooiste van onze twee paarden. Uit Jaffa, waar zij hebben gewoond. Hadj Achmed is met het hoge bezoek maar matig ingenomen. Hij verklaart, dat hij veel te ziek is om twee paarden te zadelen. Maar de twee Joodse jongens lachen hem uit. Zij hebben geen zadel nodig, geen teugel en geen toom. Zij nemen de paarden. Zij rijden heen. Ik zie het met een grote ontroering. Hadj Achmed vervloekt hun geloof.

GAZA WAS EEN VAN DE VIJF PHILISTIJNSE STEDEN. De andere Askalon, Ashdod, Ekron en Gath. Askalon aan de zee. De andere aan de grote Egyptische karavaanweg. Ook het nieuwe Gaza ligt een half uur van de zee af. Men zegt, dat de Filistijnen evenals de Joden uit Egypte zijn gekomen. Maar wij woonden veel gevaarlijker aan de grote oorlogsweg tussen Egypte en Assyrië. Wij woonden in de heuvelen van Juda. Over en weer hebben wij met elkaar gevochten: Simson, Saul, David. Soms lagen wij onder. En legerden de Filistijnen bij Michmasch. En bij Jizreël. Zij kwamen soms tot bij Jeruzalem. Daarentegen versloeg koning Hizkia de Filistijnen tot bij Gaza.

Anders is de verhouding tussen de twee volken in de tijd der profeten. Zij profeteren over de Philistijnse steden, ~~niet in vreugde over~~ de val van vijanden. Maar tezamen als zij profeteren over de steden van Israël. Bijvoorbeeld: Jeremia, hoofdstuk 47. Zefanja, hoofdstuk 2. Zacharja, hoofdstuk 9. Zij voor spellen ene verwoesting. Niet door Israël. Maar door Egypte en door Assur.

Weer verandert de verhouding in de tijd van de Maccabeën. De Filistijnen zijn onder de macht van de Grieken gekomen. De Maccabeën, vijanden van het Syrische Hellenisme, zijn het ook van de Filistijnen.

TERWIJL DE MOOIE, STOUTE, JOODSE JONGETJES ZIJN WEGGEREDEN OP ONZE PAARDEN; terwijl Abdoel Salaäm de markt bezoekt en de vele koffiehuisjes die der markt zijn, denk ik over al deze vergane tijden. Gaza ligt seil en verneveld op zijn heuvels. De woestijnhaven van Egypte. Zoals Damascus van Assyrië. Bij Gaza was al tijd overvloed van water. Vijftien bronnen die de vlakte drenken. Er ~~waren brede wegen naar Egypte, Zuid-Arabië, Petra en Palmyra. Amos ver-~~vloekt Gaza omdat zij de Joden als slaven naar Edom hebben verkocht (1:6). In de Griekse tijd was Gaza de zuidelijke uitvoerhaven. Arco de noordelijke.

Voor elk leger dat van het zuiden komt, is het bezit van Gaza volstrekt noodzakelijk. De Engelsen moesten het tot elke prijs veroveren. De oude Farao's veroverden het. En de Ptolomaën. Dan weer behoorde het tot Syrië. – Napoleon vond Gaza onmisbaar voor iedere bezitter van de Nijldelta.

De stad heeft misschien nooit tot Israël gehoord. En in zoverre is de tegenwoordige grens voor ons niet slechter dan de historische. Het geografische hoofdstuk *Josua 15:17* bedeeft Gaza toe aan de stam van Juda. Maar dat bewijst nog geen werkelijk bezit. Wel lezen wij (*Rigteren 1:18*), dat Juda innam Gaza, Askalon en Ekron. Maar die plaats is betwist. Gaza, genoemd in *1 Kronieken 7:28* is een ander Gaza, niet ver van Sechem. Salomo's macht kwam tot Gaza (*1 Koningen 4:24*) evenals Hizkia (*II Koningen 18:8*). De Maccabeeën veroverden Ekron, Ashdod, Askalon en eindelijk ook Gaza. Dat verwoest werd. Pompejus veroverde de stad weer op de Joden. Het werd weder herbouwd, denkelijk dicht bij de zee. Caesar stond het aan Herodus af. Gij kunt dit alles bij Josephus nalezen. In de eerste eeuwen van deze jaartelling was de stad een belangrijk centrum van Griekse cultuur. De Mohammedanen veroverden haar in het begin van hun verre tochten. Mohammed's grootvader zou hier begraven zijn. In de tijd van de kruisvaarders was het een puinhoop. In het midden van de twaalfde eeuw bouwden zij er een vesting. Tot Saladin in 1187 de stad veroverde. Dan worden zijn tijden heel stil, tot Napoleon de stad veroverde. De Engelsen hebben met grote moeite en met veel tegenslagen de stad genomen. Als het morgen mooi weer is, zullen wij rijden, waar de slagvelden zijn geweest.

DE STAD IS IN DE OORLOG ZEER GEHAVEND. In de hoofdstraat zijn complete blokken huizen door bommen opengescheurd. Het Serail, een oud gebouw uit de dertiende eeuw, is zwaar beschadigd. Ook de grote Moskee, oorspronkelijk een Kerk uit de twaalfde eeuw, waarin veel mooi, oud materiaal verwerkt was. Er is nog bijna niets hersteld. De Bazaar heeft niet veel te betekenen. Donkere straatjes. En waar is de geur van het specerijenstraatje van Jeruzalem? De Bedoeïenen komen hier graag kopen. Liever dan in Hebron. Door heel Palestina brengen de kleine, stipte ezeltjes de zwarte en met rood beschilderde potten van Gaza. Er is een heel pottenbakkers-kwartier. Ze draaien hun kleien potten in duffe, doffe werkplaatsen. Ze worden gebakken in ouderwetse ovens.

Zwart. En ze worden soms met ruw rood beschilderd. Ik koop een aardige pot van dof zwart en goed rood voor twee shilling. Wat de pottenbakker heeft gevraagd. Het is zó mooi en zó goedkoop, dat ik het niet over mijn hart kan krijgen af te dingen. Hoewel je hier nooit, maar dan ook absoluut nooit moet betalen wat gevraagd wordt. Straks zullen de stoute Joodse jongetjes Josef en Benjamin mij uitlachen. En zij zullen mij verzekeren, dat ik voor drie shillingen bekocht ben. Dicht bij het Serail zie ik ook het graf van de sterke Simson. En dan de stad uit,

van de zeekant af, waar de heuvel van Simson is. Zoals geschreven staat (Rigteren 16:3): 'Maar Simson sliep niet langer dan tot middernacht, toen stond hij op. Bij de stadspoort gekomen greep hij de beide deurposten vast en rukte ze los met deuren en sluitbalk en al; hij nam het hele gevaarte op zijn schouders en droeg het weg, helemaal naar een van de bergtoppen tegenover Hebron.' Een heel mooi uitzicht van de heuvel. De oude karavaanweg van Egypte. En ver weg de bergen, die tot Hebron zijn.

TEGEN DE MIDDAG. Naar het hotelletje gaan, om te eten. Eerst eens kijken in de khan. Zijn de jongens al terug? 'Vervloekt zij hun geloof,' verzekert Hady Achmed boos: 'Moge Allah hun de handen en de voeten breken... Het zijn duivels. Maar, bij mijn geloof! Zij komen de khan niet meer in... Ja, Heer'. Ik ben nu toch wel even ongeruſt. Ik ken onze paarden. Twee kleine jongens. En zonder zadel. Zonder tuig of toom. Maar een half uur later komen zij thuis. Ze hebben als dwazen gereden. De paarden zien er vieselijk uit. Ze hebben ze aan de poort afgegeven. Want ze durven niet dicht bij Hady Achmed komen.

Abdoel Salaam en ik hebben gewed of wij de soep eerst of laatſt zouden krijgen. Maar we krijgen helemaal geen soep. Daarentegen mogen we een taai kip vierendelen. En we krijgen gepeperde aardappelen, die héél gepeperd zijn. Abdoel Salaam is bleekjes en ſtil. Dat betekent iets met de paarden. Inderdaad, een politie-officier hier in Gaza wil het grote paard ruilen voor een kleiner dat beter bij het tweede paard van ons paſt. Maar hij wil geld toe hebben. Veel geld. Wel dertig pond. Zoveel zal Abdoel Salaam zeker niet geven. Hij heeft toch wel zin in de ruil. Dus begint hij alvast vieselijk op het grote paard af te geven. Het eet zo veel. Het is zo lui. Het is zo heel gauw moe. Zó zal hij langzamerhand zich gereed maken voor de ruil.

Ik ben moe. Nagib Effendi is nog niet in Berseba terug. Ik weet het door de telefoon. Even daarna ruſten wij beiden ſtil in onze kamer in ons hotel in Gaza. Mijn hoofd is verward. 'Mijn vriend,' zegt Abdoel Salaam heel ruſtig: 'Ik geloof, dat ik morgen het grote paard maar ruilen zal. Bij mijn geloof, ik heb er verdriet van gehad.'

GISTEREN WAS HET DE VIJFTIENDE DAG VAN DE MAAND SCEBATH. Nieuwjaarsdag voor de Bomen. De zon begint dan weer op haar macht te komen. Voor de jongen joodse jischoe¹ hier is de vijftiende Schebath een nationale feestdag. Er worden optochten van schoolkinderen gehouden. Er worden bomen geplant.

Verleden jaar waren wij met velen te Mootza bij Jeruzalem. Een groep van bomen geplant door generaal Bols, generaal Storrs, Oessiskin en Mr. Herbert Samuel. Er is veel gebeurd van jaar tot jaar. Sir Herbert Samuel. Wat zal het nieuwe bomenjaar ons aan groei en bloei geven? Dit jaar hebben wij het feest te Gaza gevierd. De Joodse bevolking van Gaza bestaat uit nog geen tien families. De meesten zijn na de oorlog uit Rusland in het Land gekomen. En vaak nog maar enkele maanden hier.

Deze Nieuwjaarsdag is de eerste nieuwe joodse feestdag, die in Gaza werd gevierd. Ook de school wordt ingewijd. Eén kamer. Eén onderwijzer. Veertien kinderen. Van alle mogelijke talen en geboorteplaatsen. En daar moet nu één joodse bevolking van worden gemaakt.

Er is één onderwijzer. Bovendien geeft een joodse regeringsambtenaar vrijwillig les in het Engels. En een ander in gymnastiek. Het onderwijs is een eis die zwaar op de jischoe¹ drukt. De Arabieren hebben daar zo geen last van. Deze school staat weer onder de algemene onderwijsraad. De orthodoxe onderwijsraad heeft zich Gaza ook weer laten afnemen. Dat zijn de resultaten van de samenwerking. Het zal nog wel mooier worden. Er zijn twee niet-Joodse kinderen op school. Een Italiaans en een Armeens. De verhouding tussen de Arabieren en de Joden is tot dusver goed. Maar men moet zien, hoe het worden zal, wanneer de joodse jischoe¹ in macht en in wil toeneemt.

De feestdag hebben wij in de school heel aardig gevierd. De onderwijzer heeft toepasselijk gesproken. En de kinderen hebben toepasselijk gezwogen. Ze hebben heel aardige joodse liederen gezongen. Ook het Italiaantje en de kleine Armeniër. Wij zijn gefotografeerd. Wij hebben gegeten van de vruchten van ons Land. Zoals dit op de vijftiende Schebath hoort. Sinaasappelen, mandarijnen, die hier Joessef Effendi heten, vijgen en dadels. En ieder van de kinderen heeft in een mooie zwarte pot van Gazasch aardewerk een stekje geplant. Een klein meisje het eerst, dat Tikvak, de Hoop, heet.

¹ JISJOEV (Hebr.) (*jishuv*) Joodse gemeenschap in Palestina.

En, dit is nu weer typisch joods, er is dadelijk een collecte gehouden voor een schoolbibliotheek. Iedereen heeft gegeven. En niet weinig. Er is onder de eenvoudige mensen hier nog wel liefde en wil.

's Avonds heeft de maan geschenen, als een zon zo vol, in het hofje van ons herbergje te Gaza.

ER WAREN NIET MINDER DAN ZES REIZIGERS VANNACHT. O, er zijn in het leven van iedere hotelhouder van die zachte, bloeiende maannachten waarin het aantal reizigers het aantal van zijn kinderen evenaart, ja, overtreft. Zo'n zeldzame sluimerend maannacht heeft de hotelhouder van Gaza, in het land der Filistijnen, beleefd. Dat zij met alle zeven onder het afdak buiten hebben geslapen, begrijpt iedereen die Gaza kent. Het heeft vannacht geregend, wat heel nodig is voor de gerst van Gaza. Maar onder het afdak is het droog en fris.

Wij zullen vandaag naar het slagveld bij de Wadi Gaza rijden. Maar als ik in de khan kom kijken, vind ik Hadj Achmed in het mooiste humeur van de wereld. Hij heeft al heel vroeg de paarden gezadeld. En de stoute joodse jongetjes Jozef en Benjamin zijn als effendis ~~op gezadelde paarden uitgereden~~. Want Hadj Achmed is een wijs man. Hij heeft vannacht in de mooie maneschijn overdacht, dat men meer baksijj vangt met gezadelde paarden dan met azijn. Zijn vader was nog een veel wijzer man. Hij was héél zwart. En hij heette eenvoudig Jaäcoeb. Maar omdat hij zo verregaand wijs was, werd hij bijgenaamd sjeikh Jaäcoeb. Hij was het erkende geestelijk hoofd van de Soedanezen te Jeruzalem. De zoon van deze wijze sjeik Jaäcoeb verzekert mij, dat Jozef en Benjamin in hele aardige kinderen zijn. Hij heeft hun daarom de paarden ook graag gegeven. Als zij vanmiddag willen, mogen zij gerust nog eens rijden. Het is niet goed voor paarden zo veel te eten en zo weinig te werken. Iedereen begrijpt, dat deze nieuwe wijsheid wordt beloond met een pakje sigaretten.

~~DE HEREN JOZEF EN BENJAMIN, GEBROEDERS, VERWAARDIGDEN ZICH TEGEN TIENEN DE PAARDEN BINNEN TE BRENGEN. Achmed vervloekt hun vader, hun moeder en hun geloof. Hij zweert, dat wij, zolang hij daar is, geen voet meer in de khan zullen zetten. En dan vertrekken we. Wij rijden langs de werkplaatsen van de pottenbakkers. En langs de werkplaatsen waar de fijne melkzeven worden gemaakt. Mooi handwerk. Men maakt hier ook grove zeven van kamelenhuid, die met een klein handmesje aan smalle repen wordt gesneden en dan gevlochten. Wij zien ook de blauwververij. Gelukkig dat al dit handwerk spoedig ver-~~

dwijnen zal. En wij mooie, grote fabrieken zullen krijgen.

De rijweg voert heel vreedzaam over het kerkhof heen. En dan door de vruchtbare vlakte van Gaza. Overal is de goede geest aan het opkomen. Er is hier zwaar gevochten. Heel ver zien wij de zee waar de Engelse monitors hebben gelegen.¹ Abdoel Salaäm is hier officier-tolk geweest. Ik vraag, hoeveel hij toen wel verdiend heeft. Hij grijnst boos: 'vraag, wat het mij gekost heeft'. Hij veracht Djemal Pasja. Maar hij vereert Von Kress, de Duitse opperbevelhebber.

Wij nemen een oude man mee die op weg is naar Khan-Jûnûs. Abdoel Salaäm is heel verheugd de oude man mee te nemen. Zeker zal Allah hem daarvoor zegenen. En naast Hadj Achmed is toch een plaats leeg. Bovendien is Jimmy, een van de paarden thuis, in dit Khan-Jûnûs geboren. En zijn moeder woont er nog. Abdoel Salaäm vraagt heel belangstellend naar het welvaren van de oude vrouw. 'Zij maakt het goed', verzekert ons de oude man, 'maar zij begint oud te worden'. 'Ja', zegt Abdoel Salaäm: 'maar zij zal ook niet ver van de twintig af zijn'. Zij spreken over de paarden, zoals wij over mensen spreken.

WIJ ZIJN NU OP HET SLAGVELD GEKOMEN. Er liggen nog de loopgraven. Bij de spoorwegbrug neemt de oude man afscheid. Hij loopt verder naar Khan-Jûnûs, waar de moeder van Jimmy woont. En dat al aardig dichtbij de Egyptische grens ligt. Wij spannen de paarden uit. En zadelen. Abdoel Salaäm wijst de plaatsen. Hier, in die tuin, waar het vernielde landhuis staat, vestten de Turken. Daar-ginds is de heuvel van Muntâr, tachtig meter boven de zee, die de omgeving beheerst. Wij rijden door de brede Wadi Gaza heen. Ofschoon regentijd staat er geen water. Hier hebben de Engelsen gelegen. En lang. Gaza betekent *de sterke*. De eerste letter van de Hebreeuwse naam is een Aïn. In het Arabisch een Raïn.

Einde Maart 1917 zijn de Engelsen de aanval op dit sterke Gaza begonnen. Ze wilden de stad bij verrassing nemen. Een klein gedeelte Engelsen wist in de stad te komen. Maar door de dalen en de Wadis van de Shephala wist Freiherr Kress von Kressenstein tijdig versterkingen aan te voeren. De Engelsen werden eruit geslagen en trokken terug tot de Wadi Gaza. Er is een heel groot soldatenkerkhof in Gaza. Tot einde Augustus bleef de positie bij Gaza stil. Toen werd generaal Allenby in plaats van generaal Murray tot opperbevelhebber benoemd. Einde Oktober Gaza genomen. [HIST. Kress von Kressenstein kon zijn verslagen troepen redelijk goed terugtrekken naar verdedigingsposities in het noorden.]

Wij rijden nu getweeën op onze twee paarden over de slagvelden heen. Er is een blauwe hemel. Er is een zachte, zoele wind. Er is de weemoed, die ons nooit ver-

laat. Er is het ene woord: voorbij, voorbij.

IK SCHRIJF U DIT 'S-AVONDS GEZETEN MET EEN KLEINE LAMP. De maan, die nog vol is, legt zijn licht over de kleinen hof van dit kleine huis. Het is alles klein groot en geheimzinnig. Wij hebben de dagen in Gaza afgesloten, zoals men een weefwerk in Gaza afsluit. Vanmiddag zijn de heren Jozef en Benjamin, gebroeders, in spijt van Achmed's eden, toch weer in de khan gekomen. Zij hebben mij voor alle zekerheid meegenomen. Maar Hadj Achmed, de zoon van sjeik Jaäcoeb (Allah zij zijn ziel genadig!) heeft geslapen. Dus hebben wij de paarden heel stil losgemaakt. En zij zijn weggereden. Toen heb ik hard geroepen: 'Achmed, Achmed... de paarden... waar zijn de paarden. Bij mijn geloof, de paarden zijn gestolen.' Iedereen heeft Hadj Achmed uitgelachen. Ook de blinde man (min Allah!) die in de poort van de khan zit. En wacht tot goede voorbijgangers hem een bete brood geven.¹ Moge Allah alle goede voorbijgangers zegenen. Het is voorbij. Vanmiddag zijn vier reizigers vertrokken. Wij zijn weer twee alleen. En vannacht legeren de zeven hotelhouders, klein en groot, weer binnen. Jozef en Benjamin zijn al naar bed. Zij hebben heel lief afscheid genomen. Wanneer zullen wij terug komen? Zullen wij weer twee zo mooie paarden meenemen?

Onze koffers staan al klaar. Wij zullen morgen, gelijk met de dag, opstaan. En naar een andere stad trekken. Die ik u nu nog niet noemen zal.

En vraagt gij mij nu of wij 'wabsoet' zijn? Dan past hierop slechts één antwoord: Chamdillah. Ja. Geloofd zij Allah! zijn wij nu zeer tevreden. Wij Ademen de Lucht in bij gehele dagen. En altijd mooi, zacht en zonnig weer. En dat midden in de regenijd. Allah is groot. Wij zijn tevreden.

HET VERHAAL GAAT... (Verkundigende geschiedschrijving in verhalende vorm ± 1000-586 v.c.)

Jozua veroverde het hele land: het bergland van Juda, de hele Negev, het hele gebied rond Gosen, het heuvelland, de Jordaanvallei en het bergland van Israël met zijn uitlopers. Dit is het gebied vanaf de Kale Bergen, die oplopen naar Seir, tot aan Baäl-Gad in de Libanonvallei aan de voet van het Hermongebergte. Jozua nam alle koningen gevangen. Lange tijd voerde hij oorlog tegen hen, want er was geen enkele stad die een vredesverdrag met de Israëlieten had gesloten, behalve Gibeon, de stad van de Chiwieten. Niets viel Israël zonder slag of stoot in handen.

Jozua roeide in die tijd ook de Enakieten uit die in het bergland van Juda woonden, in Hebron, Debir en Anab, en in het bergland van Israël. Er bleven in het land van Israël geen Enakieten meer over, behalve in Gaza, Gat en Asdod.

Nadat Jozua het hele land veroverd had, zoals de HEER aan Mozes had opgedragen, gaf hij het aan Israël als grondgebied, volgens de indeling in stammen. Hiermee eindigde de oorlog.

1 BETE: lett. hap, VERG. eene bete broods: een schamel onderhoud.

Medjdél 26 januari 1921

WANNEER IK WAKKER WORD GEMAAKT IN DE NACHT in het kamertje in het herbergje van Gaza, staan de twee jongens er, Josef en Benjamin. Zij zouden ons heel vroeg roepen. En zij hebben ons héél vroeg geroepen. Want al de tijd, dien wij nodig hebben voor het wassen. Maar dat is niet veel. Wij worden onderweg al aardig vies. En de tijd, dien wij nodig hebben voor de gebeden en voor het eten zullen zij mogen spelen met de paarden. En zoo zal dit mij van Gaza bij blijven. Ook wel de pottenbakkerijen. De vlechterijen van grove en van fijne zeven. De vijf meisjes met de koppen van kroes, die 's morgens acht uur zaten te kaartspelen aan de openbare weg. Maar meest de grote losgelaten vreugd van de twee joodse jongens, wier vader een vrije boer in Bessarabië is geweest. Twee, drie dagen zijn wij als koningen geweest onder de schooljongens van Gaza zonder onderscheid van ras en geloof. Nu vallen zij weder terug in de vaalheid van hun paardenloos bestaan. Maar zij verzekeren ons, dat zij deze paarden nooit, neen, nooit zullen vergeten, En ook ons zullen zij niet vergeten. Zoo heb ik Gaza lief om al hun lieve vreugd. Men heeft een stad soms lief voor minder.

WIJ ZIJN ALLEN TEVREDEN, WANNEER WIJ AFRIJDEN. Ook de hotelhouder. Toch moge Allah hem zegenen. En ook de beide jongens moge hij zegenen. De dag is nog vroeg. Het landvolk gaat naar de stad om te verkopen. Zij hebben mooie kippetjes. Wit, zwart en bont. Zij hebben gerst voor zeven piafter min een kwart. Ja, voor zes piafter de rotel. Onze vriend, de bakker, staat aan de weg, en doet zijn kopen. Wij rijden langs het duizenden soldaten-kerkhof, dat zoo ligt met de glooiende heuvelen achter. En de wijde, rijke, vlakte voor. De vlakte van Gaza vruchtbaar: gerst, sinaasappelen, amandelen, druiven, abrikozen. Gaza heeft altijd alles het eerst. Hebron, dat hoog ligt, veel later. De bomen staan hier nu in volle bloei. Vroeger was de vlakte ook schatrijk aan olijfbomen. Maar de Turken hebben de bomen geveld voor aanleg van militaire spoorwegen. Het is eigenlijk wel een grote overmoed geweest, deze luchtschepping midden in de grote regentijd. Maar Allah heeft ons zó liefgehad. Wij zijn er goed doorgelopen. Wij horen, dat het verderop naar het Noorden geweldig geregend heeft, drie lange dagen lang. Het waait nu zacht en heerlijk. Wij snoepen bonbons uit de fabriek in Jaffa, waar de staking nog altijd voortduurt. De weg naar Beth-Hanûn laten wij liggen voor wat hij is. Omdat wij niet op weg zijn naar Beth-Hanûn, maar naar Medjdél. De weg is hartbrekend. Abdoel-Salaâm weer met de

teugels van het wagenbewind. En Hadj Achmed aan de rem, zonder welke een Palestinensische wagen nu eenmaal geen wagen is. Dorpen noch huizen die wij zien. Er zijn de kudden van koeien, geiten en schapen. Allen met hun klein vee. En er zijn de herdertjes, die naar onzen wagen kijken. Hun kleren waaien op de wind. Zij duiken weg in hunne schoudermantels van grijs en bruin gestreept. Wij rijden door een veld vol fijne viooltjes. Door een loopgraaf. Langs het dorp Burberah met mooie tuinen. En waar nu in de regentijd een grote vijver staat. Maar men heeft er veel last van zandstuivingen.

DE PAARDEN HEBBEN WEL GELOPEN. Het is nog mooi in de morgen, wanneer wij te Medjdel aankomen. Wij rijden dadelijk door naar Askalon. 's Middags weer Medjdel.

De weg naar Askalon is een zware zandweg. Voor de paarden wel heel zwaar. En als wij dan op halfweg zijn gekomen, stijgt ik uit. Abdoel Salaäm en Achmed zullen bij de paarden blijven. Zij zullen hun eten geven. En zij zullen zelf ook wat eten. Ik ga alleen door het land der Filistijnen naar Askalon. Een heerlijk land. Overal liggen de goede gaarden: sinaasappelen, citroenen. Bomen en bomen vol. De hoge palmen wuiven op de wind. Tegen de wind in loop ik de zee tegemoet. Er is een rijweg, waar ik in de schaduw verscholen een bron zie. Meisjes en vrouwen lopen af en aan, die grote zwarte kannen van Gaza op hun hoofd dragen. Al deze mooie tuinen horen bij het kleine dorp Dschôra. Er wordt daar heel wat vis gevangen en die wordt op heel wat ezeltjes naar Jeruzalem gebracht.

Tussen twee heuvels ineens de open zee. Er staat een volle Westenwind. De golven breken hun reën. Het strand ligt breed en leeg. De zee der Filistijnen. Zal het onze zee nu zijn? Van Dschôra door de oase terug en naar de ruïnen van Askalon. Er zijn nog heel enkele huizen. Maar verder ruïne, deze tweede stad van de Filistijnse Pentapolis.¹

Askalon was een Egyptische vesting in de tijd van Ramses II vóór de Filistijnen er kwamen. Misschien zijn die van Kreta te Askalon gekomen. Misschien uit Egypte. Van de grote vijf Filistijnse steden: Gaza, Askalon, Ashdod, Ekron en Gath, lag alleen Askalon aan de zee (Jeremia 47:7). De andere lagen aan de grote landweg van Egypte naar Syrië. 'Maak het niet bekend in Gat, roep het niet rond in Askelon', zo beklagt David Jonathans dood (II Samuel 1:20). Het was altijd een grote rijke stad. Minder anti-joods dan andere gehelleniseerde steden. En

¹ DE FILISTIJNSE PENTAPOLIS: Filistijnse steden die zich circa 1200 v.Chr. in een handelsliga en militaire coalitie hadden verenigd. Dit waren Askalon, Ashdod, Gaza, Ekron en Gat.

daarom ook door de Maccabeeën meer gespaard. Askalon was de eerste stad in Palestina, die onder Romeinse bescherming stond. Eeuwen lang was zij een bloeiestad van Griekse cultuur. Vandaag is er de wind, de zon en de zee.

Herodes heeft de stad volgens Josephus zeer verfraaid. Er zijn pilaren gevonden uit Herodes' tijd. Benjamin van Tudela vermeldt twee Askalons. Eén aan zee. Eén in het land. Waaruit sommigen dan weer besluiten, dat het oude Filištijnse Askalon toch niet aan de zee zou hebben gelegen. In de tijd van de kruistochten was Askalon een belangrijke haven. De stad lag in een halve cirkel van wallen met de zee als koorde. In de Zuidwesthoek lag een kleine haven. Van de oude vestingwerken zijn nog delen te zien. De muren moeten wel een paar meter dik zijn geweest. Van bovenaf de heuvel heb ge een goed gezicht op de plaats waar eens de rijke stad stond. Ik bouw de stad weer op, terwijl de wind waait. En de zeeën breken. Zal de nieuwe tijd die oude stad weer opbouwen en tot bloei brengen? Zij ligt vernield in zo een rijke buurt van gaarden. Er is een overvloed van zeldzaam goed water. En hoe ongelukkig gehavend leeft haar grote naam nu voort in de naam 'schalotten', de fijne uiensoort, die zij in de oude tijd reeds uitvoerde. (De Engelsen zijn er weer opgravingen begonnen. Voorlopig met succes.)

IK BEN HEEL LANG WEGGEBLEVEN. Abdoel Salaam heeft lang gewacht. Toen is hij ongeruust geworden. En hij heeft Achmed uitgestuurd om mij te zoeken. Nu moeten wij weder wachten, tot Achmed terug is. Maar als wij dan weder alle drie bij elkander zijn en ook de paarden goed zijn uitgeruust, dan rijden wij de zandweg, die nu daalt, naar Medjdel dat sommigen houden voor Migdal Gad genoemd in Josua 15:3,7.

Het is een groot dorp. Een kleine vijf duizend mensen. Met een postkantoor. Een onder-gouverneur. Een station aan de spoorweg Gaza-Ludd. Een grote meelmolen, die vroeger door een Duitser gedreven werd. Een bedrijf veel in handen van Duitsers. Nu misschien een goed bedrijf voor Joden. Het eist nogal wat technische kennis. Er is een mooie moskee, waarin veel oude stenen verwerkt zijn. Er is een mooie minaret.

Medjdel is vooral bekend door zijn grote weverijen. Hier wordt de sterke stof geweven waarvan de fellachen-vrouwen hun jurken maken. Lange banen, dertig centimeter breed. Of bredere van veertig of acht en veertig. Ze zijn zwart met aan de kanten rood, blauw of groen. Twee banen worden aan elkaar genaaid. En zo verwerkt. Dan dragen de vrouwen van de fellachen zwarte japonnen met strepen van rood, groen of blauw in de lengte. – Wij zien een grote spinnerij, meters,

meters lang, heel vredig in de buitenlucht op het kerkhof. De koeien grazen er. En de herdertjes van de koeien spelen er. De weverijen zijn letterlijk overal. In alle huizen. In alle hoekjes. In alle hollertjes. Het is hier alles nog handwerk. De meester van een van de mooiste weverijen, waar wel drie man werken, verzekert ons, dat hij in zijn magazijn op de markt nog heel wat mooiere stoffen heeft. Hij gaat ons plechtig voor. En de gehele straatjeugd volgt ons. Wat hier nog iets anders is dan schooljeugd. Ook de politie-agent van Medjdel wandelt mee. Hij is nog heel jong. Af en toe slaat hij de straatjeugd uiteen. Het magazijn aan de markt van de voortreffelijke wever van Medjdel blijkt een open winkeltje te zijn dat door de zoon van de wever gedreven wordt. Bijgestaan door groot en klein nemen wij de stoffen in ogenschouw. Abdoel Salaâm koopt voor het ongedienstige dienstmeisje Amni mooie groen-zwart-rode banen voor een japon. Moge zij het lonen! Ik koop brede banen met zijde doorgeweven. Heel mooi en heel gaaf gedaan. Ik vind ook een prachtige doek van rood met wit. Dan nog een tafeldoek van zacht rood. En ook zo een van heel zacht blauw. Die na ons komen zullen het wel met fabrieksarbeid moeten doen. Wij zijn tevreden. Ook de houder van het magazijn-aan-de-markt is tevreden.

Wij wandelen dus terug, met de diender en de straatjeugd. Maar 't moet gezegd, dat allen, ook de diender, zich netjes gedragen.

Medjdel is een bloeiende marktplaats met een groot, vierkant marktplein. Wij willen vandaag nog naar Esdûd rijden, het oude Ashdod. En wij hebben nog veel te doen. Wij moeten nog sinaasappels kopen. En een kopje koffie drinken, waarop wij overigens onthaald worden door een kennis van een kennis van Abdoel Salaâm, wat om zo te zeggen familie is. De jeugdige diender krijgt ook een kopje. Wederkerig snoepen zij van onze bonbons. Iedereen acht ons. Wij horen dat het drie dagen lang vreselijk gegend heeft. Is dan de weg naar Esdûd, dat vroeger Ashdod heette, nog wel goed? Er wordt ons verzekerd, dat de weg heel goed is. Als 't niet waar is, zullen wij het zelf wel zien. Waarom zou men ons verdrietige woorden zeggen?

Achmed heeft de paarden en de wagen nagekeken. Alles goed en gaaf. Daar rijden wij weer. Op weg naar Esdûd.

Esdûd 26 januari 1921

MEN KAN VAN DE FILISTIJNEN ZEGGEN WAT MEN WIL. Dat zij Filistijnen waren. Dat zij uit Egypte zijn gekomen. Dat zij van Kreta zijn gekomen. Maar je moet toegeven, dat hun land nu nog een vruchtbaar land is. Wij hebben te Gaza voor een paar dagen de Nieuwjaarsdag voor de bomen gevierd. En voor de ruwe hoogvlakte van Judea, waar Israël woonde, kan dat wel waar zijn. Maar hier hangen de bomen in de vele gaarden al vol citroenen. Vol sinaasappelen. Wij noemen dit getij nu 'winter'. Maar het is juist de beste tijd van 't jaar. Zacht en toch vruchtbaar. Heel de weg langs bouwen de gaarden. Zij zijn afgesloten met geweldige cactussen. Door en door gegroeid. Daar komt geen dief doorheen. En zij dragen nog goede vruchten. De zogenaamde cactusvijgen. Die zelf ook nog weer vol gemene stekeltjes zitten. Men moet ze afsteken met een stok. En rollen in het zand voor je ze aanpakken en schillen kan. Zelfs de jakhalzen, die hier wauwi heten, hebben moeite door die cactushagen heen te komen.

Het landschap is hier boven alle woorden uit prachtig. Er is een wijde gaarde waar verspreid de eeuwenoude olijfbomen staan. De stammen lichtgrijs en gegroefd. Maar nog vol van leven. Er zijn hoge vijgenbomen, met een brede kroon van hun bladeren. Er is het fijne van een ets in de wereld. Er is het bewegen langs de weg van kamelen en ezeltjes. Al het grote vee heeft nu zijn kleinen. Maar men ziet geen steden. Geen dorpen bijna. Een Land van weinig volk. Straks zal het land veranderen. En zullen wij geen gaarden meer zien. Maar grasland, bijna heide-land. De schapen en de geiten zullen er gaan in gemengde kudden. De kleine herdertjes en de grote herders zullen rillen in hun mantels, gestreept van grijs en bruin. Het is allemaal zo mooi. En soms zou men wel wensen, dat het zo blijven kon. Maar het is heel leeg van volk. Links ligt de weg naar het dorp Hamâmeh, dat Duif betekent. Mooie tuinen. En in de buurt het graf van een heilige, dat jaarlijks door duizenden pelgrims vereerd wordt.

TERWIJL WIJ RIJDEN DENK IK WEER OVER DE GELUKTE OVERMOED van midden in de regentijd uit bischoem-el-hawa te gaan. Je moet vooral niet denken, dat je zoiets met een huurkoetsier doen kan. Ten eerste zou hij het verdraaien. En ten tweede zou je het niet overleven. Noch uw wagen, noch uw paard. Ja, wij zien dat het geregend heeft! Waar de weg laag ligt, staat water. Een paar voet hoog. Gehele meren zijn geregend, die rimpelen en rillen in de middagwind. Als wij de spoorweg weer bereiken, wordt het vreselijk. Er zijn vele duikers. En vóór elke duiker is de weg gehavend. Wagenverkeer is er niet. Reizigers nemen de spoor-

weg. Goederen gaan per kameel. Abdoel Salaâm en Achmed zijn nu samen aan het werk. Een rijdt. De ander bedient de rem. En spiedt de weg af. Soms is er geen mogelijkheid. Scheuren en beten overal. Dan moet Achmed er af. En zien waar wij er door kunnen. En wij komen er door. Maar geen vreemde koetsier doet dat na. Dus hulde aan Abdoel Salaâm. En ook hulde aan Achmed, wiens vader uit Soedan is gekomen en die wegens zijn grote wijsheid sjeik Jaäcoeb heette. Hij was portier bij de Zusters van Zion. En alle Soedaneezen van Jeruzalem kusten zijn hand. Ya Salaam!

MAAR DICHT BIJ ESDÛD KRIJGT DE REGEN ONS TE PAKKEN. Het is plotseling. Het is volkomen. De hemel was wit en blauw. De hemel is zwart. De wind grijpt de wagen aan als een schip. Wij sluiten de zeilen, die wapperen. Achmed wijkt van de voorbank naar de binnenbank. Wij zijn gered. En de regen. Er is in de hele wereld niets dan deze regen. Hij staat zonder genade tussen de hemel en de aarde. De wind waait hem door de zeilen heen. Wij pillen in onze regenjassen. De paarden zijn verslagen. Zij bewegen niet. Zij stromen. Het stormt om de wagen als een zee storm. Wij zullen omwaaien. Wij vergaan.

Maar na een half uur wordt ~~het weder stil. Wij rijden~~ tegen de hoogte op. Het water staat op de weg. Maar het meeste is toch weer meteen in de zandbodem verdwenen.

Wij naderen Esdûd. Er zijn weer de goede gaarden met hunne felle bescherming van cactussen. Er zijn de vijvers, die in de zomer opdrogen en broeïnesten van de muskieten zijn. Nu komen de gelovigen zich er wassen en buigen zich weer in hun gebeden. Ook herders en herderinnen komen er met hunne koeienkiddes. Na de regen is de hemel in het Westen weer wit geworden. Het gaat naar de avond. Wij zijn moe.

VROEGER WAS ER IN ESDÛD EEN GROTE MOLEN, waarvan de eigenaar een Duitser, ook enkele gasten opnam. Wij vinden nog wel de grote molen. Maar de Duitser is er niet. Al zijn reeds vele Duitsers teruggekeerd. De molen wordt nu gedreven door een Mohammedaan die Isaac Effendi heet. En niet thuis is. En de knecht, hoezeer hij ons ook respecteert, durft ons niet op te nemen. Natuurlijk ontstaat er in Esdûd, waar nooit een vreemde komt, een volksverzameling. Maar goed van aard. Iedereen wil ons ten minste één goede raad geven. Misschien kunnen wij over Jibne Durân nog bereiken, dat wij Rehoboth noemen. Misschien kunnen wij Katra halen, het Joodse Gederah, zes of zeven kilometer van Ekron af. Niet te verwarren met Chedera, dat in het Noorden ligt. Maar men twijfelt. De

regen heeft de wegen zó stuk geslagen dat het waanzin is in de nacht te rijden. Misschien kunnen we hier toch blijven. In de khan? Ja, er is een kamertje in de khan met twee bedden. Op één waarvan een Griek slaapt, bij wiens viesheid ver-geleken onze viesheid de zuiverheid van een kinderziel is. De Griek verklaart zich bereid zijn bed voor deze nacht aan mij af te staan. Ik sidder. Het is ver gekomen! Maar, bij mijn geloof! Isaac Effendi is thuisgekomen. Zal hij ons gastvrijheid verschaffen? Hij zegt dat hij echt geen plaats heeft, waarschijnlijk, omdat ik geen fez draag. Het wordt wanhopig. En de wind steekt weer op en zwaait met regen. Dus toch de khan? En toch de Griek? Maar Abdoel Salaäm is in dit land geboren. Hij herinnert zich, dat hij in Esdûd nog een kennis heeft, Moussa Effendi, de zoon van Daoud Effendi Chalil, zijn zoogbroeder. Waar woont Moussa Effendi? Het blijkt, dat Moussa Effendi bij de ongestvrije molenaar woont. Maar op reis is. Maar nu treedt Abdoel Salaäm op. Wij hebben eenvoudig recht op de kamer van de zoon van zijn zoogbroeder. En dat moet Isaac Effendi nu ook toegeven. Hij erkent zelfs ons recht op een tweede bed. 'Ik heb véél verstand', merkt Abdoel Salaäm op. En wie die dit leest, durft hem tegenspreken? Nu wij eenmaal in zijn huis zijn, gedraagt Isaac Effendi zich zoals een gastvrij gastheer betaamt. Hij snoept van onze olijven. Want Abdoel Salaäm reist niet zonder een goed olijvenpotje. Hij eet van onze eieren. Van ons wittebrood. Ook van onze bonbons, ofschoon zij misschien door onderkruipers zijn gemaakt. Een gul en hartelijk gastheer. Hij leent ook zijn knecht die mij de stad zal laten zien.

ACH, HET ARME ASHDOD! Het is nu een dorp van enkel lemen huizen waarbij zelfs de gedachte aan een menswaardig hotel in het niet verdwijnt. De straten zijn weggespoeld. Dat is een van de vijf grote Filištijnse steden. De naam betekent, evenals Gaza, 'sterke stad'. Zij had een citadel op een heuvel. En beheerste het korte dal van de gehele streek. Zij was een station tussen Gaza en Jaffa, aan de rijweg naar Ekron. Josua deelde de stad toe aan de stam van Juda, maar zij namen haar niet. De Filištijnen brachten er de veroverde Gods-ark in de Tempel van Dagon (1 Samuel v). Koning Uzzia slechtte de muren (II Kron. 26:6). De Assyriërs namen de stad in (Jesaja 20:1). De vrouwen van Ashdod vermengden zich met de Joden. (Nehemia 13: 23-24). Jeremia, Amos, Zefanja en Zacharja profeteerden tegen de stad. Herodotus vermeldt dat zij gedurende negen en twintig jaren door de Egyptenaren werd belegerd. Het langste bekende beleg van de wereld. In de tijd van de Makkabeën werd de stad door de Joden genomen. Maar door Pompejus weer vrij gemaakt.

Een uur van Esdûd afluigt de oude haven van Ashdod, maar verzand. Er is nog een landingplaats tussen de riffen.

DE MOLENAARSKNECHT HEET FOUAD. Maar hoe ver is dit modderdorp van Jeruzalem! En deze Fouad van ons zwarte knechtje Fouad dat mij heeft beloofd, dat hij altijd bedroefd zal zijn, zolang ik weg ben. En dat hij altijd aan mij denken zal.

Ik schrijf u dit nu gezeten in de kamer van Moussa Effendi, de tweede zoon van Daoud Effendi Chalil Aboe Chalil, de zoogbroeder van Abdoel Salaäm. Er brandt maar een heel klein Ashdodsche lampje. En er zijn drie ledikanten. Want de gulle, hartelijke gastheer heeft ook zijn eigen ledikant laten binnenbrengen. De gastheer slaapt hier in 't land bij zijn gasten, opdat zij 's nachts niet kunnen stelen of bestolen kunnen worden. Abdoel Salaäm, wiens vele verstand wel moe moet zijn van deze ingespannen dag, hoort: hij slaapt. Ook de gastheer slaapt. Het middelste ledikant is dan voor mij. Maar ik vrees het middelste ledikant met grote vrees. Ofschoon het bed van de Griek in de kham... Ik zal toch moeten besluiten. Er wacht ons morgen nog een goede rit. Eerlijk gezegd ben ik bang. Niet voor het geweer dat daar aan de wand hangt. Een geweer, dat daar zo open en bloot aan de wand hangt, is onschadelijk. Maar ik ben bang voor de zwarte karabies, die op de vensterbank staat. Bij Dagon, hoe komt een zwarte karabies in Esdûd, dat vroeger Ashdod heette. Als het vannacht eens spookte? Ik had niet het spookachtige vijfde hoofdstuk moeten lezen uit het eerste boek van Samuel. Wat is Ashdod vannacht stil. Ik zou nu een dubbel tarief willen geven voor een elektrische tram. En ik zou dadelijk oplopen als de telefoon ging. Maar hier is de kamer met de bedden drie. Er is de oude stad van Dagon, de visgod. Er is de stilte. Geen regen. Geen wind. Morgen op weg naar de stad, die ik u gaarne noemen zal, zodra wij daar zijn aangekomen. Het Arabische lampje van Isaac Effendi is leeggebrand. Ik heb besloten. Het tweede ledikant. En als de zwarte karabies vannacht gaat spook, dan spook ik terug.

Yabneh 28 januari

ER IS GEEN HOTEL IN YABNEH. Er is een *khan*. En daar begeven wij ons dus heen. Of wij er overnachten kunnen? Natuurlijk kunnen wij. Op de lemen vloer van het grote gastvertrek zal de waardige waard nog twee bedden leggen. Achmed zal met de andere knechts in een andere kamer slapen. Wij zijn de enige met paarden. Er is een oude Bedoeïen met een paar magere ezels. Er zijn kamelen en koeien. Abdoel Salaäm is meteen op dreef. Hij heeft water en gerst-*stro* voor de paarden gevraagd. Achmed is al bezig uit deze twee modderpoelen twee menswaardige paarden te maken. Abdoel Salaäm vraagt de sleutel van de poort. Als wij slapen gaan, zal hij zelf de poort sluiten. Dan hoeft Achmed niet te waken bij de paarden. Hij verzekert de waard van de *khan*, dat ik *mudir el chakoek* uit Jeruzalem ben.¹ Wij zijn op reis naar Jaffa. Maar Allah heeft gewild, dat zo een groot heer een nacht moet doorbrengen in zo'n eenvoudige *khan*. Laat hij Allah loven en zorgen dat wij koffie krijgen. Laat hij verder zorgen dat wij uien krijgen, tomaten en gerookte vis. Wij hebben in onze mand nog eieren, brood en gekookte aardappelen in de schil uit Gaza.

IK BEN HEEL MOE EN KOORTSIG. De oude waard heeft mijn bed gereed gemaakt. Het is avond en koud geworden in Yabneh, de stad van R. Jochanan ben Zakai. De deur wordt dus gesloten. Er wordt een mooie zwarte pot met houtskool gebracht. De waard blaast aan. Het is een waardig gezelschap. Naast de waard heeft Abdoel Salaäm de ereplaats. Geen wonder. Een *effendi*, die met de *mudir el chakouk* reist. Hij maakt een fijne sla van harde eieren, tomaten, aardappel en ui. Wie er in meedeelt acht hem. De waard rookt diep en aandachtig een waterpijp. Hij heeft een groot proces met de familie van zijn overleden vrouw. Zeldzaam zijn de Arabieren zonder proces. 'Geen nood', zegt Abdoel Salaäm: 'dat proces zullen wij te El-Kuds wel voor hem in orde maken. Laat hij Allah loven, dat de *mudir el chakoek* deze nacht gekomen is in zijn nederig huis.' – Ik lig neer. Sidderend in een opkomende koorts. Zij praten zacht om de grote vuurpot.

1 *MUDIR EL CHAKOUK* – Uit de reisbrief *Ashdod-Esdûd* van 17-3 1921: 'Over de wadi met het watervalletje vervolgt de weg weer rustig zijn weg, zover Achmed maar zien kan. Maar hoe over de wadi met het watervalletje héén te komen? Aan de spoorlijn werken honderden Egyptische arbeiders. Abdoel Salaäm heeft hun verzekerd, dat ik *mudir el chakoek* ben uit Jeruzalem. Dat is iets dat niet bestaat. Maar daarom kan ik het toch wel zijn. Het betekent: *hoofd van het recht*. Nu doet het woord *mudir* al wonderen. Maar *mudir el chakoek*. Allen vrezen de woorden van de stam *chak* die *regeren* betekent. Dus zijn de Egyptenaren bereid ons te helpen. Zij leggen een noodbrug aan. De paarden gaan eerst. Daarna wordt met veel rumoer de wagen tot aan de weg gedragen. Natuurlijk biedt Abdoel Salaäm de ploegbaas een *baksjij* aan. Zou de ploegbaas hem achten wanneer hij dat niet deed? Anderzijds weigert de ploegbaas van zón hoge heer een *baksjij* aan te nemen. Misschien als Abdoel Salaäm aandrong? Maar Abdoel Salaäm dringt niet aan.'

Af en toe blaast de waard aan. Dan spoken de schaduwen door het grote lemen huis. Hij trekt diepe teugen uit zijn waterpijp. Ernaast stommelen paarden, ezels en kamelen. De knechts hebben vriendschap gesloten. Zij lachen. Zij kaarten. De eeuwigheid vergaat.

DE WERELD IS STIL GEWORDEN. De vuurpot gedoofd. De waard slaapt in een grauwe mantel op de grond gerold. Ook de eigenaars van paarden, ezels of kamelen slapen daar. De knechten slapen ernaast. De grote dieren stommelen in de stilte. Ik zal niet slapen tot de morgen. Ik weet het en ik lig gelaten. De koorts doet geen pijn. Het is warm, verward en weldadig. Aan de muur hoog een rood pitje van een Arabisch nachtlampje. Het licht en de schaduw bewegen niet. Wat zijn woorden? Wat is denken? Ik tel de tijd. Het is héél heet en heel benauwd. Zullen dieven onze paarden stelen? Abdoel Salaâm heeft de poort zelf afgesloten en de sleutel onder zijn hoofdkussen gelegd. Maar misschien zijn hier wel dieven, die het Grote Woord kennen, waarmee men paarden door een gesloten deur voeren kan. Onze kleine Fouad weet heel zeker dat zulke dieven bestaan.

'S OCHTENDS VÓÓR DE DAG IS DE WAARDIGE WAARD OPGESTAAN. Hij heeft de deur van ons lemen slaaphuis opengedaan. Er is een frisse morgenlucht binnengewaaid. En de hemel is zachtmild en blauw geworden. De vuurpot komt nu ook weer aan het werk. Want de ochtendkoffie moet worden gezet. Wij krijgen waswater in een mooie pot van Gaza. En de gebeden zeg ik alleen in een klein hofje, dat zoet en koel is als Gods hemel zelf. - Het is Vrijdag. Wij moeten Jaffa halen voor de Sabbath begint. Uitreijk vier uur, half vijf. Als de wegen weer tegen ons zijn, zullen wij in een van de koloniën de Sabbath over moeten blijven. - Ik ga heel vroeg uit om de weg te verkennen. Hij is niet slecht. Maar wie weet wat hij nog voor ons in petto houdt! Het leven is al begonnen. De kleine herdertjes gaan uit met hunne ezeltjes, hun koeien, geiten en schapen. Een enkele zit op een ezeltje. Niet in het midden. Maar achterop. Wij wisselen milde en waardige ochtendgroeten.

Ik loop ook de lemen stad nog eens door. De oude naam is Jabneh of Jabneel, dat misschien betekent: Gebouwd door God. De stad wordt genoemd in Josua 15:11 als deel van Juda. Ons is zij dierbaar als de stad van R. Jochanan ben Zakkai na de verwoesting van Jeruzalem door Titus. Geef mij Jabneh en hare Wijzen. Over de oude ruïne heb ik u vroeger reeds geschreven. Misschien zijn zij overblijfselen van kerken uit de tijd van de kruisvaarders. De streek om Jebneh had oudtijds een dichte bevolking. En moet nu nog zeer vruchtbaar zijn.

Wanneer ik terug kom, verzekert de waardige waard dan ook dat iedereen hier tevreden is. Wij zitten met hem en met zijn zonen om de vuurpot. En genieten de koffie. Achmed heeft de paarden verzorgd. Abdoel Salaäm laat ons adres achter. De waard is sinds drie en twintig jaar niet in El-Kuds geweest. Maar mocht hij er nu nog komen, dan zal hij ons welkom zijn. Op een zo vriendelijke uitnodiging passen vele antwoorden. Maar het enige goede is: 'Zo Allah het wil.'

NOG EENMAAL IS DE WEG ONS ONGENADIG. Bij de spoorweg lopen wij weer onherroepelijk in de modderbelt vast. Gelukkig werken er sterke Joodse jongens in de buurt. Willen zij ons misschien even op gang helpen. Deze jongens blijken vrienden van de derde Internationale te zijn. Mopsen, zoals zij heten naar hun organisatie M.P.S. Zij willen geen Hebreeuws spreken. Goed. Jiddisch. Op ons verzoek om hulp, kunnen zij maar niet zo direct antwoorden. Zij moeten daarover beraadslagen. Deze kewoetsah houdt dus een openlucht-bijeenkomst. Het duurt heel lang voor de leider ons mededeelt dat zij niet bereid zijn ons te helpen. En dat op de navolgende gronden. Hun tijd is heilige tijd die alleen en uitsluitend bestemd mag worden voor de opbouw van het land. Bovendien is de eigenaar van de wagen een Arabier. En ten derde ben ik, de reiziger, een bourgeois die voor zijn genoegen reist. Zij zijn wel bereid met mij over deze punten van gedachten te wisselen. Maar omdat ik hun heilige tijd, die bestemd is voor de opbouw des lands, niet ontheiligen wil, zie ik daarvan af. Gelukkig is er onder deze verschillende Mopsen een minderheid die zich niet aan het besluit van de meerderheid onderwerpen wil. Het is niet organisatorisch zoiets zonder congresbesluit te doen. Maar het gebeurt. De minderheid helpt onze wagen er uit. En de opbouw van het land wordt voortgezet.

MAAR DAN IS OOK DIT LEED GELEDEN. Wij zijn op zandwegen gekomen die wel niet licht zijn maar toch ook niet modderig. Om tien uur rijden wij het station Yabneh voorbij dat bestaat uit een naambord en twee Indiërs. En even later de tenten der honderdveertig Mopsen die wel zo beleefd zijn hun heiligen tijd te wijden aan de opbouw van dit land.

Van een heuvel hebben wij een verrukkelijk uitzicht over de Joodse koloniën Rehoboth, Nes-Ziona en Rischon le Zion. Nes-Ziona heet in het Arabisch Wadi el Chanin. Dat is Bloemendal. En het bloeit hier waarlijk vol van rode, gele en blauwe bloemen. Wij rijden langs de hutten der Soetarie-Arabiëren. De sjeik, die een bekende van Abdoel Salaäm is, komt ons heel waardig begroeten. Willen wij niet een kopje koffie drinken in zijn tent? Maar wij hebben geen tijd. Wij willen

vóór de Sabbath binnen zijn. En wij rijden. Door de tuinen van Nes-Ziona die vol hangen met sinaasappels. Kamelen trekken langs deze weg die de kisten naar Jaffa voeren. Wij zien voor het eerst weer Jemenietische Joden. Het Joodse Land. De weg is hier een beste, harde heerweg. Abdoel Salaäm prijst de Joden: 'Zij hebben veel verstand.' Hun hele familie is ons trouwens goed gezind. Maar de heilige Mopsen zullen dat wel bederven.

Wij eten te Rischon le Zion. De waard herinnert zich nog, dat ik bij hem heb gegeten met Jabotinsky en de Chacham Baschi van Jaffa. Wij worden dus heel goed bediend. – Abdoel Salaäm is zeer tevreden. Rode en witte rammenasjes hebben wij al gekocht. – Wij zien nu ook weer hoe een schoenpoetser er uit ziet. Deze blijkt Menasse te heten. Hij krijgt een piaſter extra omdat hij weet dat Efraïm de broeder van Menasse was. – Wij worden bediend door een Arabisch meisje dat voortreffelijk Hebreeuws spreekt. Zo zijn er in de koloniën wel meer. – En Achmed ontmoet hier voor het eerst weer een Soedanees. Wij zijn weer mensen.

OM ÉÉN UUR VERTREKKEN WE. Het is hoogstens twee uur rijden tot Jaffa. Wij kunnen dus vóór de Sabbath wel binnen zijn. Vooral daar ik Achmed een half pond beloof, wanneer wij voor drieën binnen komen. De paarden draven. Wij zien een auto die gebroken ſtaat in de modder. Wij hebben medelijden en leed-vermaak. Jammer, dat er geen Mopsen in de buurt zijn.

Wij rijden veilig. Wij komen langs de landbouwschool Mikweh Israëel. Er werken Hollandse vrienden. Maar zij moeten ons vergeven dat wij er ons thans niet ophouden.

Wij nemen nu ook een ander rijtuig, dat leeg naar de ſtad terugrijdt. Want onze wagen heeft veel geleden in Paleſtina, dat een moeilijk land is. Ook voor wagens. Bovendien zijn de paarden zeer vermoeid. Als iemand Abdoel Salaäm met zulke paarden zag, zou niemand meer een paard van hem willen kopen: 'Abdoel Salaäm zeg ik, wanneer hij mij dit alles heeft uitgelegd: 'gij hebt veel verstand.' Het is duidelijk, dat hierop slechts een antwoord paſt: 'Min Allah!'

Voor drieën houden wij ſtil aan het pension van de eerwaarde heer Benjamin Ben-Nachum. De zoon van sjeik Jaäcoeb, die alle Soedanezen in Jeruzalem de hand kuſten, heeft een half pond verdiend.

HET VERHAAL GAAT... (Verkondigende geschiedſchrijving in verhalende vorm ± 1000-586 v.c.)

Jozua veroverde het bergland van Juda. De grens van gebied van de families van de ſtam Juda liep langs de heuvelrug van Ekron, maakte een lichte bocht naar Sikkaron en liep via de berg van Baäla naar Jabneël (= Jabneh, Yabneh) en van daar rechtſtreeks naar de zee. Jozua 15/11

Jeruzalem 31 januari 1921

ZONDAG. Het is de laatste dag dat wij de Wij de Lucht zullen Inademen. Wij hebben in Tel-Aviv kost, inwoning en huiselijk verkeer genoten in het huis van de heer Benjamin Ben-Nachoem die de mooiste baard en de vinnigste vrouw van heel Jaffa heeft. En dit alles voor het simpel schijfje van tien gulden per dag. Wij horen hier ook dat alles weer zalig duur is. Onze wagen, die in het einde grotendeels uit touwtjes en touwen bestond, is weer toonbaar gemaakt. Dat wij daarvoor drie pond hebben geofferd, zal iedereen geloven die dit leest. Wij behouden hartelijke herinneringen aan een kuil dicht bij Gaza, waar een achterveer is gesprongen. En aan een prachtige cactuslaan, niet ver voorbij Ashdod, waar de hele kap tegen de grond ging. De schoonheid is overal. Maar moet men dan de wijsheid niet prijzen van mijn vriend Abdoel Salaäm Effendi dat hij de veer en de kap met touw en touwtjes zó goed bijeen heeft gebonden, dat wij zonder doden Jaffa hebben bereikt waar de smeden wonen en de wagenmakers? Allah is groot. En een Egyptisch pond is hier niets meer. Zey zift!

MAAR ALLAH LEERT ONS IETS HEEL LIEFS VANDAAG. Het regent. Het is vannacht al begonnen te regenen. Zonder wind en zonder geweld. Maar langzaam en gestadig. Wij zullen bijna de gehele dag door de regen rijden. En Allah zal ons leren, hoe mooi ons land ook in de regen kan zijn. – Om tien uur verlaten wij Jaffa. Het land ligt in een grijze regenmist gevangen. De grote vruchtentuinten rondom de stad. De omheiningen van hoge cactussen. Dan de vlakke die de vlakke van Saron is. Na de goede regens die Allah ons dit jaar gegeven heeft, zijn het gras en het graan vol opgekomen. Hun groene velden liggen zó stil en zó verzacht in de mist die maar regent. Het leven van het land gaat. Langs de grote weg varen de automobielen. Vele vandaag, omdat het Zondag is en er geen treinen gaan. Er komen ook wagens van de joodse koloniën rondom: Rehoboth, Rischon le Zion. Zij gaan zwaar met drie paarden. Hun zeilen gesloten tegen regen en wind. Er gaan de kamelen. Vele gespannen aan een touw. Heel dom. Een stipt, sterk ezeltje voorop. Met een fel belletje dat wonderhel klinkt in dit landschap van grijs en grijs. Er gaan ook fellachen, héél wat en héél arm. Op blote voeten door de modder. Een koude mantel om hun schouders geslagen. Hadj Achmed rijdt. Hij heeft in Jaffa met een subsidie van Abdoel Salaäm een mooie, warme soldatenjas gekocht. Hij heeft ook een warme muts. Ja, Allah heeft hem wel gezegend. Meer dan die dwaze, natte fellachen. Wij halen ook een karavaan in. Acht ezeltjes en vijf man. Zij brengen het zwarte aardewerk van Gaza naar Jaffa

en naar Jeruzalem. Zij hebben ook manden met mooie kippen. Zij zijn wel nat. Maar zij zijn toch tevreden. Il-Hamdu-lillahi! Geloofd zij Allah. Maar wij zeggen natuurlijk kortaf: Chamdilla.

WIJ ZIJN DE LANDBOUWSCHOOL MIKWEH ISRAËL LANGS GEREDEN. Er werken Hollandse vrienden van ons. Maar wij houden niet stil wij willen nog vóór de avond in El-Kuds zijn. Wij rijden door de zachte, mistige droom van de vlakte van Sharon. Het land waar de runderen waren weidend (1 Kron. 27:29). Saron als een woestijn is de grootste verwoesting (Jesaja 33:9). Saron als een schaapskooi is Gods zegen (Jes. 65:10). In de lente loopt de gehele vlakte bont van bloemen. De roos van Saron (Hooglied 2:1) is misschien de narcis geweest. – Wij rijden de eerste van de zeventien wachttorens voorbij die de Turken in 1860 hebben aangelegd ter bescherming van de weg. Maar ze zijn nu verlaten. Langs het oude dorp Yâzin, dat reeds vermeld wordt in Assyrische inscripties uit Sanherib's tijd. – Het veld is nu laag geheuveld. De herders zijn toch met hun schapen buiten gekomen. Zij grazen laag in de macht van de regen. Onze paarden druipen. Maar ze gaan, goed en beheerst. Langs Beit-Dejan, vermoedelijk het oude Beth-dagon (Josua 15: 1). Colbert moet hier een bezitting hebben gehad. Er zijn nog altijd zeer oude olijfbomen. Rechts het nieuwe dorp van Sarafend, waar de Joodse soldaten hebben gelegerd. Een half uur later lopen wij veilig de haven van Ramleh binnen.

WIE ZIJN PAARDEN LIEFHEEFT, LAAT ZE TE RAMLEH EEN UURTJE RUSTEN. Hij geeft hun lekker water. Hij geef hun goede gerst. Hij drinkt een fijntje zwarte koffie. Hij gaat een uurtje wandelen. De naam Ramleh is zuiver Arabisch. Bete- kent 'zand'. De stad dateert uit het begin van de achttiende eeuw. Gedurende de kruistochten was het een grote stad, groter dan Jeruzalem en woonplaats van een bisschop. Napoleon heeft in het klooster gewoond. De stad mag nu een zes- duizend mensen hebben, waarvan een derde christenen. Wij zien de grote mos- kee en ook de beroemde toren. Wie door de vlakte naar Ramleh is gereden van Jaffa af, of van Rehohoth af, heeft altijd de grote, zwarte toren van verre gezien. Wij zouden een heel mooi uitzicht kunnen hebben van het platform af. Maar we hebben beloofd op tijd terug te zijn. Het koffiejongetje bedeeft ons nog met een zwartje koffie. De paarden zijn goed uitgerust en wij gaan weer. Abdoel Salaäm en ik stilzwijgend. Want ik leer de les van Allah dat Palestina ook in mist en regen een land van God is. Hadj Achmed is warm en gelukkig in zijn soldatenjas. Het land is goed bebouwd. Langs de weg en bij de weg zijn vele dorpen. De mees- ten op hun heuvel gebouwd. Wij zien Jimsu, het oude Gimse, dat de Filiïstijnen

veroverden in een slechte tijd van Ahaz. (II Kron. 28:18) Het kleine dorp Barriye. Een klein uur verder El-Kubâb, het Talmudische Kobe, met vele goede regenbakken, een schat in dit land. Rechts gaat een weg naar de Tell-el-Jeser en het dorp Abu-Sahusheb. Dit is het oude Gezer, talrijke malen vermeld in de heilige Schriften (Josua 16:10; Rechteren 1:29; I Koningen 9:16). Een allerbelangrijkst strategisch punt (Jos. 10:33 en 12:12; I Samuel 27:8; I Maccabeeën 15:28 en 35). Het Palestine Exploration Fund heeft hier zeer belangrijke opgravingen gedaan. Voorbij het dorp El-Kubâb naar het Noorden de vallei van Ajalen, waar de zon op Josua's bedde heeft stilgestaan (Josua 10:12-13) en de twee dorpen Beth-Heron, belangrijke punten in de Joodse krijgsgeschiedenis.

IN DE STILLE MIDDAGMIST ZIJN DE BERGEN VAN JUDEA OPGEKOMEN. Zij leken al heel dichtbij, toen zij nog héél ver weg waren. Wij komen in de bergen bij Bâb el Wâd, dat natuurlijk dalpoort betekent. Er is een Joods koffiehuis. Wie zijn paarden liefheeft, laat hen daar een uurtje rusten. Hij geeft hun weer lekker water. Hij geeft hun weer goede gerst. Hij zelf drinkt een kleintje koffie. Hij drinkt nog een kleintje koffie. Hij drinkt er nog een.

En dan begint de wondere tocht door de bergen waar de wegen wendingen en verdwijnen. Op en af. Maar meestal op, omdat Jeruzalem zoveel hoger ligt. Onze paarden doen het flink. Chamdillah! Wel moeten ze af en toe even stilstaan om op adem te komen. Hadj Achmed, in zijn warme soldatenjas, schreeuwt en slaat. Wie zijn paarden liefheeft en nog tijdig in El-Kuds komen wil, kastijdt ze. Allah heeft de regen laten ophouden en de zon laten doorkomen, wanneer wij rijden langs Abu Gôsch, het oude Kirjath Jeariem, waar de arke Gods is geweest (I Kron. 13). Wij houden er niet op. Ofschoon de sjeik familie is van Abdoel Salaâm en hij ons tot een bezoek heeft uitgenodigd. Maar wij moeten met de avond binnen zijn. Daarom houden wij ook niet op te Dilb, waar de jonge joodse vrienden werken en in tenten wonen. Maar wij houden weer stop voor water, gerst en koffie in Koloniah dat wij Mootzah noemen. Ditmaal begunstigen wij niet moeder Brause met de vele kindertjes. Wij zijn de klanten van de Griekse koffiehuishouder vóór de brug. Hij zet dadelijk koffie. Een vuur van takhout in een petroleum-blik. Hij vertelt ons van de grote regens, die gevallen zijn. Wij horen ook dat de Jobsbron in het dal van Silouân weer overstroomt. Dat gebeurt alleen in heel goede jaren. Verleden jaar was een goed regenjaar. En ook nu weer staan wij er heel goed voor. – Wij zijn dus Allah wel heel dankbaar, dat hij het Heilige Land zo veel regen heeft gegeven en dat wij er zo weinig last van hebben gehad.

Wij rijden de berg op. Dit is de laatste geweest. De paarden, die wel weten dat zij naar hun huis gaan, draven. Lifta voorbij, dat al met lichtjes in zijn donker dal ligt. De Jaffastraat. Het ziekenhuis: De Poorten der Gerechtigheid. Jeruzalem. Bischoem el Hawa is uit. Wij ademen weer de gewone lucht van Jeruzalem in. Een tikje benauwd. Maar dat went wel.

VANDAAG IS ALLES WEER GEWOON. De kleine zwarte Fouad is gekomen. Hij heeft twee witte zakdoekjes gekregen en een flesje water dat zo lekker ruikt. Iedereen begrijpt dat de kleine zwarte Fouad nu heel tevreden is. Voor het ongedienstige dienstmeisje Amni hebben wij een mooie stof voor een mooi rokje gekocht. Moge zij haar ongedienstig leven nog eenmaal beteren.

En ik heb veel geleerd. Geen literair Arabisch. Dat geef ik toe. Maar het populaire Arabisch wel. Ik weet, als men een fellach wil roepen om hem de weg te vragen, dan moet men zeggen: 'Ya ammi, kom eens hier.' In het Hollands: 'Hallo, oom-van-vaderszijde, kom eens hier. Gij kunt het met de Hollandse fellachen proberen. Ik heb geleerd, wanneer je ya salaam moet zeggen en wanneer illa. Ik weet, hoe men de vader, de moeder en het geloof vervloekt van allen die ons niet lief en dierbaar zijn. Het is allemaal voorbij. Er is weer ~~de politiek. Er zijn weer~~ de zorgen. Het regent en het is weer heel, héél koud.

En mijn mooie waardigheid van mudir el chakoek heb ik afgelegd.

IN MEMORIAM J.I.D.H.

*In liefde volg ik de onrust van zijn tochten
De wereld door, en, door zijn eigen hart.
Zijn handen, die de zoete zonden zochten,
Zijn plotseling in hun laatste greep verstart.*

*Maar al de driften van zijn donker leven,
Zijn dorst naar God heeft zich met hen gevoed.
En dit is 't beste dat hij heeft gegeven:
Die ranke vlam, die reinigende gloed.*

IN LIEFDE VOLG IK DE ONRUST VAN ZIJN TOCHTEN
De wereld door, en, door zijn eigen hart.
De handen, die het zoetste der zonden zochten.
Zijn plotseling in hun laatste greep verstart.

Maar ook de quisteste driften van dat leven
Hebben de dorst naar God in hen gevoed.
En dit is 't beste dat hij heeft gegeven:
Een ranke vlam, een reinigende gloed.

Die brandt, nu 't stil werd, daar de driften zwichtten
En 't lichaam dat hen dreef haar niet meer deert.
Hel in de zilveren lamp van zijn gedichten
Van de enige olie die geen vlam verteert.²

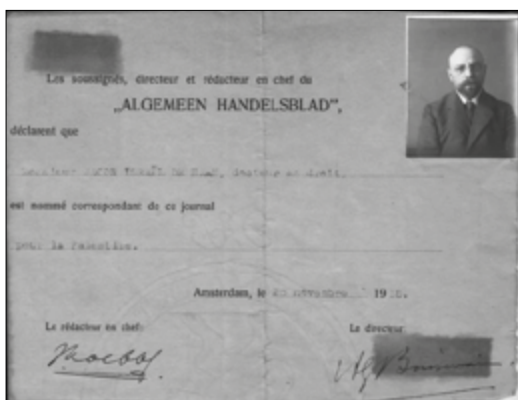
*Die brandt, nu 't stil werd, daar de driften zwichtten
En 't lichaam dat hen dreef haar niet meer deert,
Hel in de zilveren lamp van zijn gedichten,
Van de enige olie die geen vlam verteert.¹*

1 Het onderschrift van dit herdenkingsvers van P.N. van Eyck luidde: *Gedrukt door R.F. van Eyck op HET EIKEL-PERSJE Najaar 1929*. Het is in Londen gedrukt door zijn dertienjarige zoon Robert. Het zetwerk is vermoedelijk door vader Pieter zelf gedaan. Het kleine *private* proefpersje stond bij de familie Van Eyck thuis.
2 Definitieve tekst zoals door Van Eyck is vastgesteld t.b.v. *Verzamelde werk* Deel 2, Amsterdam 1958.

JACOB ISRAËL DE HAAN VOORZAG AL VROEG DE SPANNINGEN TUSSEN DE IN PALESTINA GEBOREN ARABIËREN EN DE GEÏMMIGREERDE JODEN.

Nadat de orthodoxe Jacob Israël de Haan, lid van de zionistische *Mizrachi*, in 1919 naar Palestina verhuisde beseftte deze nieuwsgierige, erudiete en intelligente jurist al snel dat de zionistische omgangsvorm met de Arabieren problemen zou opleveren. Hij verweet zijn medezionisten arrogantie, dat zij al het land opkochten of opeïsten, Arabieren als landarbeiders aanstelden en hen koeïoneerden. Tegelijk had hij oog voor de orthodoxe joden die door seculiere zionisten gediscrimineerd werden. – Om zich een getrouw beeld van de situatie te vormen reisde hij het land door en sloot vriendschap met Arabieren.

Vijf jaar lang schreef hij voor het *Algemeen Handelsblad* feuilletons over zijn verblijf in Palestina. Zijn observaties en zijn kritische houding beschreef hij haarscherp in zijn feuilletons, tot ergernis van zionisten in Palestina en Nederland. Lang-

zamerhand werd die spanning tussen hem en de zionisten groter. Een jaar voor zijn dood kreeg hij een doodsbedreiging; hij werd van alle kanten gewaarschuwd, maar wist van geen wijken. – Gepromoveerd op *Rechtskundige signifiica en haar toepassing op aansprakelijkheid, verantwoordelijkheid en toerekeningsvatbaarheid*, had hij een grote drang naar waarheidsvinding. De Haan zocht de waarheid en niets dan de waarheid.¹

CARRY EN JACOB beschouwden zichzelf min of meer als een tweeling. Ze waren in hetzelfde jaar geboren. Carry op 01-01-1881 en Jacob ('Joop') op 31-12-1881. Ze trokken veel met elkaar op en deelden hun passie voor literatuur. In Amsterdam hebben ze eerst samengewoond en later bij elkaar in de buurt. Door Carry's intensieve contact met Joop

¹ VGL. Eva Rovers: *De waarheid, de worsteling en de onrust; Jan Fontijn op zoek naar Jacob Israël de Haan*, in *De Boekenwereld* jaargang 30 nummer 4 | 2014.

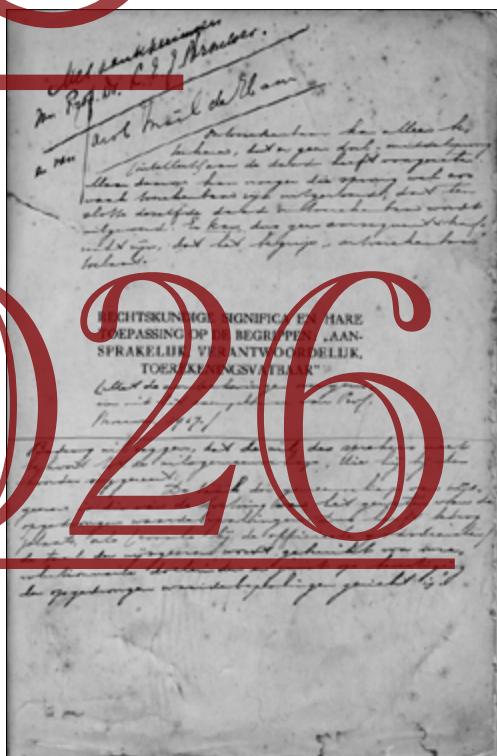
raakte ze bekend met allerlei progressieve kunstenaars, studenten, journalisten en docenten. Alles wat haar ter ore kwam bestudeerde ze. Onverzadigbaar las ze alles wat ze tegenkwam en sloeg het op in haar, zoals haar zoon het later zou noemen, *wanstaltig geheugen*. Ze luisterde en keek, droomde en peinsde en liet het leven op zich afkomen. In deze periode vol verwachtingen vond zij waarderende woorden voor het *gevoelssocialisme*, dat in tegenstelling tot het materialistische socialisme, een gemeenschap wilde zijn van goedwillende individuen die naar individuele vervolmaking en naar hervorming van de onrechtvaardige maatschappelijke verhoudingen streefde. Dat zij waardering had voor het melancholiek/religieus-humanisme van Henriëtte Roland Holst blijkt uit de herinnering van Jan Buskes die op het *Christelijk Gymnasium* kennis maakte met haar poëzie toen hij Carry van Bruggen rond 1910 in een voordracht het fragment *Gebroken kleuren* hoorde voorlezen uit *De nieuwe Geboorte*.

Zijt ge daar eindelijk dokter?
ik heb vandaag zo verlangd
naar uw grijze vriendlijke ogen,
en de klank van uw stem, die nog hangt
door de zaal als een heldere warmte
wanneer ge er niet meer zijt...

Niets volbracht voor mijzelf en
niets voor die anderen vermocht;
wat doen zulken als ik was op aarde?
Ik heb lang een antwoord gezocht
en dit is wat ik heb gevonden:

ik weet nu dat zij bestaan
om de kloof te helpen dempen
waardoor het volk moet gaan.

Ja hiertoe diende mijn leven
en dit is de troost die ik won,
maar keer mij nu af van het venster, dokter,
en doe dicht dat gordijn voor de zon...

EEN KENNISMAKING

DE NATUUR HAD ZICH IN EEN SOMBERE WAAS GESTOKEN, STIL EN DROEF WAS HET OM HET GRAF. De kist was bedekt met een kleed waarvan het zwarte vlak door geen enkel bloemstuk werd gebroken. Ze werden haar in de geest toegedacht door haar vriendin Marianne Tellegen:

Voor mij staan donkerrode anjelieren, dark flowers of passion. Bloemen van harts-tocht, háár bloemen. Want hartstochtelijk was zij, hartstochtelijke haar wezen, hartstochtelijke haar werk. Van een felle bewogenheid, als wij in Holland niet gewend zijn. Een felheid en bewogenheid die de nuchtere Hollander afstoten. Maar zij, die zich aan die gloed, die hartstocht gewarmd hebben, zullen de herinnering altijd meedragen.

'ZIJ WILDE ONVERMOEIBAAR UITKIJKEN NAAR MENSEN OM LIEF TE HEBBEN EN DIE HAAR LIEFHADDEN. Mensen voor wie ze haar hele hart kon openen zonder dat ze haar krenkten en beschaamden. Ze wilde hun tranen drogen en daarvoor moesten de anderen dan ook haar tranen drogen zodat beiden rijker en blijer zouden zijn dan daarvoor... Maar eenzaamheid, vernedering en onzekerheid hadden haar zelfvertrouwen geschonden. De vrees voor pijn trilde aanhoudend in haar wezen en deden haar pogingen om anderen tegemoet te treden teniet...

Ze voelde zich zoals in een oude, benauwde droom van jaren geleden.

Ze stond in nacht en nevel boven op de spits van een hoge toren, rechtop in doodsangst verstarde. Ze wist dat elke beweging haar dood betekende en alleen roerloosheid haar redden kon...

Zo bleef ze nu in een plotselinge en algehele verdoving naast de tafel staan en bewoog niets alsof die bewegingloosheid haar redding was...

Zolang ze het kon volhouden...

Ze hield die verdoving met alle macht om zich heen, als een kleed dat een wonde naaktheid dekt.'

Héleen

MARIE ANNE TELLEGEN HEEFT DE BELOFTE VAN HET ONAFHANKELIJKE VROUWENLEVEN INGELOST. Twintig jaar na Carry's dood schreef zij: *Een vrije geest alleen kan leven op een menswaardige wijze.*

Abraxas/Zuider-Amsfel
Fenomenologisch Archief
Biografische Kleinoden VI

A

Tweede licht herziene druk

Carry van Bruggen

DIEPTEDENKER

PUR SANG

2026

ZUIDER-AMSTEL *Biografische Kleinoden VI*

CARRY VAN BRUGGEN • DIEPTEDENKER

Fragmentarische kennismaking met

DE FILOSOFISCHE GEDACHTEWERELD VAN CARRY VAN BRUGGEN

aan de hand van
Hedendaagsch fetischisme

Em. Querido, Amsterdam 1925

Het derde deel van Frans Kellendonks' *Mystiek lichaam* (1986) heeft als motto:
DISTINCTIEDRIFT IS LEVENSDRIFT – EENHEIDSDRIFT IS DOODSDRIFT.

De mens voelt een dubbele behoefte: een drang naar eer én naar samenhorigheid. We willen ons mengen met en opgaan in de samenleving én gezien en gewaardeerd worden. Het opgaan in een groter verband, het tenietdoen en neutraliseren van jezelf is het opheffen van de *eenheidsdrang*. Opheffen is ook opdoeken, stopzetten, afschaffen e.d. Dat eenheidsdrang doodsdrift is, heeft te maken met de zelfopoffering. In dit begrip belichaamt het *zelf* het hoogste goed dat kan worden geofferd. *Distinctiedrang is onderscheidingsdrang*. Distinctiedrift is de levensdrang die de *individualist* vormt.

Levensdrift en *doodsdrift* komen nooit afzonderlijk voor: wie zich wil opheffen, moet zichzelf eerst kennen, dus zich van anderen weten te onderscheiden. Carry van Bruggen noemt deze dubbeldrang: *zelfweerstreving*. Een zelfstrijd.

'Het is een ongewoon sterke distinctie- dus levensdrang die de individualist vormt.'

J. van Heugten

ZELFVERMOMMING, DE MASKERADE, ZO NOEM IK EEN APARTE MANIER VAN ALGEMENE ZELFWEERSTREIVING. Zelfweerstreiving, jezelf tegenwerken, moet uit het belijden van het ENE en het besef van het VELE begrepen worden. Dit is in *Prometheus* toegelicht. Dat boek is uit het begrip Zelfweerstreiving opgetrokken. Hier volstaat een samenvatting. – Op grond van de identiteit van AL-zijn en NIET-zijn heeft het Absolute alleen het vermogen, de kracht, door zelfdoorbreking tot zelfonderscheiding, in de zin van zelfbewustzijn te komen. Het onderscheidingsvermogen creëert het afzonderlijke. Om die reden...

- ◇ Is er geen ander zijn dan anders zijn.
- ◇ Is er geen ander willen-zijn dan anders-willen-zijn.
- ◇ Levensdrang is onderscheidingsdrang.

Het door de mens bekennen van en toegeven aan het ABSOLUTE is de zelfbelijdenis van het ABSOLUTE. De menselijke drang naar het ABSOLUTE is de drang van het ABSOLUTE naar zich zelf. De volmaakte zelfinkeer van het ABSOLUTE is, in de opheffing van alle verschilpunten, de volmaakte zelfopheffing, het AL-zijn en het NIET-zijn identiek. Voor zover het ABSOLUTE (zich in) het afzonderlijke zoekt te behouden, wordt zelfinkeer gedwarsboemd.

Deze dubbeldrang, het naar zelfinkeer toe en van zelfinkeer af streven van het ABSOLUTE, is jezelf in de wielen rijden.

Het streven naar zichzelf van het ABSOLUTE is het streven van de mens naar het ABSOLUTE. De mens zoekt het ABSOLUTE in de synthese in de eenwording, het opheffen van de verschillen. – Tegelijk is volgens de formule *er is geen ander zijn dan anders zijn* het verschil zijn ~~bestaansgrond. Zo ontstaat een tweede formule naast de eerste:~~

- ◇ Onderscheidingsdrang is levensdrang.
- ◇ Eenheidsdrang is doodsdrang (*Thanatos*).

In de drang naar synthese drijft de mens naar zelfopheffing.

Het doorgronden van het ABSOLUTE wordt in het denken, in het wegdenken van onderscheidingen bereikt. Dit *begrijpen* is *zijn*. Denken is zelfopheffing in het teniet doen (het wegdenken) van verschillen.

Het streven naar het ABSOLUTE komt, naast het denken meer of minder bewust tot uiting in rechtvaardigheid, mededogen en religiositeit. In al deze en anders genoemde neigingen en bijveringen werkt de drang naar opheffing van onderscheidingen (synthese) daarom naar zelfopheffing. – Inderdaad is in alle religies de zelfverloochening, de zelfontkenning als hoogste graad van zelfopheffing, het hoogst geprezen. En niet alleen in wat in engere zin ‘religie’ heet, maar in elke ethiek geldt het offer (ook als doodsverachting, eigenlijk levensverachting van de militair) geldt belangeloosheid dus *zelfvergetelheid*, onszelf te vergeten voor anderen, als het hoogste. Op de betekenis van deze immanente voorkeur kom ik terug.

Al dit hogergeachte is doodsbeijvering. Al het lagergeachte (het ‘slechte’) is levensbeijvering.

Het menselijk begrip (inzicht) is het zelfinzicht van HET ABSOLUTE, het is zelfonderscheiding van HET ABSOLUTE. Menselijk inzicht is zelfonderscheiding. Er is geen andere kennis dan zelfkennis. In de onderscheiding is de opheffing, in de zelfonderscheiding is de zelfopheffing. Kritiseren is vernietigen.

Willen zijn is anders-willen-zijn. Willen-blijven is hangen aan bestaande *distincties*, aan onophefbare onderscheidingen. De onderscheidingen die het denken maakt, zijn, als zelfonderscheidingen van het Absolute, tot het Absolute relatief, d.w.z. ophefbaar.

De niet op te heffen distinctie staat buiten de door het denken te maken onderscheidingen en behoort als zodanig tot het absurde. Een van de namen voor de niet op te heffen distinctie, voor het absurde is het Dogma.

Het Dogma laat zich niet kritiseren en niet opheffen. De onderscheiding is *eenzijdig*, het Dogma is *absurd*.

Het individu is een ‘distinctie’ die niet wil worden opgeheven, die derhalve de zelf-onderscheiding, zijnde deze reeds zelf-opheffing, de onderscheiding in het algemeen, zijnde deze reeds opheffing, schuwen moet, voor zover hij leven moet. De menselijke levensdrang is de drang naar het Dogma, de liefde tot het leven vertolkt zich in de gehechtheid aan het Dogma.

Voor zover het Absolute (zich in) afzonderlijkheden handhaven wil, creëert het zich in het Absurde dat zich, naast en tegenover het redelijke, als het ongerijmde, het zinledige ontplooit.

De Levensdrang is de drang naar het slecht geachte en naar het Absurde. De Doodsdrang is de drang naar het goed geachte en naar het Redelijke.

Het eeuwig samenzijn van beide driften is de zelfafwering.

De in *Prometheus* ontplooid ontwikkelingsgang deed de zelfweerstreving kennen als een afwisseling van redelijk inzicht en redeloos dogmatisme in de afwisseling van de elkaar opvolgende generaties.

Daarnaast openbaarde zich dezelfde tweespalt als een strijd tussen redelijk-begrijpende individuen en redeloos-dogmatische individuen in dezelfde tijd. Tenslotte vertoonde deze tweespalt zich dan ook nog in de strijd met zichzelf van de tegen zichzelf gekeerde mens.^[1]

Het voortdurend samenvallen nu van deze drie wijzen van zelfweerstreving maakt elk probleem drievoudig ingewikkeld. De drieledige rol welke de in het drieledig proces passief-werkzame mens te vervullen krijgt, kan vergeleken worden met die van de aarde, die al wentelend om zich zelf wentelt om de zon en met deze tezamen nog weer anderszins wentelt. Ook hier kan de eene beweging niet worden begrepen zonder dat de andere gelden.

Het Leven wortelt in het slechte en in het *absurde*, in het *onrecht* en in de *onzin*. Het probleem van de zelfweerstreving is voor de mens een dubbel probleem, het ontplooit zich als een ‘ethische’ en als een ‘intellectuele’ strijd.

In *Prometheus* kwam uiteraard – het boek is een historie van de worsteling tussen *macht* en *recht* – de ethische zijde het meest op de voorgrond. Dit essay wil de geschiedenis van *dwaling* en *verdwazing*, van *begripsverwarring* en *spraakverwarring* zijn. Hier zal de intellectuele zijde het meest naar voren komen. De strijd tussen *Zin* en *Onzin*, tussen *Recht* en *Onrecht* kan echter niet onbesproken blijven.

[1] Vgl. Ernst-Erich Noth, *L'homme Contre Le Partisan*; Jean Grenier, *Essai Sur l'Esprit d'Orthodoxie*, Parijs 1938. Noth vat samen: *Wanneer een dichter politieke impact wil hebben, moet deze zichzelf overgeven aan een partij, is als dichter verloren, moet afscheid nemen van zijn vrije geest en onbevooroordeelde visie en de pet van bekrompenheid en blinde haat over zijn oren trekken* (Eckermann, *Gespräche mit Goethe*, 1832).]

En zo volgt dan, als een uit het voorgaande afgeleide basisformule, het volgende:

De Wijsheid is de vijand van de Levensdrang.

Voor onze intellectuele werkzaamheid is dit inzicht van groot belang. Het besef dat de Levensdrift voortdurend het denken tegenwerkt, vertroebelt en verstoort, mag niet verhinderen om – tegenover onze eigen oordelen, gevolgtrekkingen en conclusies – een gezonde argwaan te koesteren. Zijn het inderdaad de uitkomsten van de Rede? Of zijn het toch de influisteringen van de Levensdrang? Wat zich als het eerste aandient, blijkt bij nader onderzoek maar al te vaak het laatste. Voor die controlerende werkzaamheid bezitten we weer niets anders dan diezelfde door de levensdrang alsmaar tegenwerkende Rede!

Eindeloos zijn de middelen waarmee de menselijke Levensdrang zich de Rede van het lijf houdt. Niemand kan ze kennen, want niemand kan ze opheffen omdat niemand tot de zelfopheffing in het denken kan komen. Om het Absolute toch als het ware te begrijpen is HET te zijn. Er bestaat dan ook geen vruchtelozer pretentie dan de idee dat je *Zuivere Rede* beoefenen kan. Toch heeft dit besef niet de macht de drang tegen te houden om de zogenaamde uitspraken van de Rede (oordeel, mening, opinie, argument) te ontmaskeren als influisteringen van de Levensdrang.

Niets is completer en beter toegerust om de vernietiging (opheffing) door ziekte en dood uit te sluiten dan de voor zuiver inzicht en juist begrip doodsbanige denkkeest.

Ten opzichte van de verdediging tegenover bacillen en venijn, uithoudingsvermogen, aanpassingsvermogen, herstellvermogen en immuniteit – valt de *volkomen analoge* weerstand op tegenover *begrip* en *inzicht* zoals het volgende laat zien.

Het tegenwerken van de Rede door de Levensdrift openbaart zich het eenvoudigst en het veelvuldigst als een volslagen onvermogen om wezenlijk te denken. Dit onvermogen wordt de mens dan in zichzelf als *onlust* en *onwil* gewaar. De betekenis van onlust als onmacht komt in *Prometheus* uitvoerig aan bod.

Deze wijdverspreide afkeer van bespiegelen, van het wezenlijk denken, biedt al vergelijkingspunten met fysieke afweermechanismen.

Bepaalde gelaatsuitdrukkingen uit de politieke, technische, financiële of theologische wereld zodra iets van filosofie en ethiek ter sprake wordt gebracht doet ontegenzeggelijk aan braakneigingen denken. De argumenten tegen het beoefenen van wat beter dan ‘zuiver’, rechtzinnig denken – dus het in oprechte zelfkritische gezindheid ondernomen denken – kan heten, blijken altijd fundamentele influisteringen van de Levensdrang te zijn.

Welke moeten dit dan zijn, *volgens het zijn*, d.w.z. *het wezen* van die drang?

Als eerste en belangrijkste de verheerlijking van het leven, met daaruit onmiddellijk en als ‘vanzelfsprekend’ afgeleid een systeem van goedachting en slechtachting op basis van levenbehoudend en leven-ondermijnend.

De waardering van *bevestiging* boven *ontkenning* van *opbouwen* (d.i. stichten) boven *afbreken* hoeft, opmerkelijk genoeg, zelfs voor verder kritische intellecten geen betoog. Verwijt men de besten onder hen dat ze alleen breken en niet ~~bouwen~~, dat ze slechts slopen en ontbinden (en ontbinden is toch niets anders dan onderscheiden, vergelijk: ontbinden in factoren; en onderscheiden is toch niets anders dan begrijpen, dan zien!) dan haasten zij zich te verzekeren dat ze *zijn gekomen om te vervullen* of beloven dat ze later stellig zullen opbouwen.

In *Prometheus* zijn talloze uitingen uit verschillende, maar overeenkomstige perioden aangehaald die hier duidelijk op wijzen. Socrates, het Evangelie, Luther, Camille Desmoulins e.d. Zo sterk is het instinct dat stichten beter is dan slopen en toch ligt hieraan geen gemotiveerd oordeel maar een *inblazing van de Levensdrift* ten grondslag. Een buitenredelijke inblazing – in elk geval alles wat diezelfde geesten boven alles zochten. *Recht en zin draagt de ontbinding en de opheffing in zich. Het is synthese, is doodsbeijvering. Ook de hedendaagse intellectuele avant-garde heeft op de oude beschuldiging geen ander antwoord dan de aloude drogredenen.*

Slaagt de ‘positivist’ er dus in aan te tonen dat de filosofie in haar aard *dangereux* en *stérile* is – en er in slaagt, want zij is dit tegenover het maatschappelijke en het nuttige – dan heeft de grote massa geen verder argument meer nodig om in eigen ontoegankelijkheid als in een

verstandig en prijzenswaardig standpunt te geloven. Ook zij die de filosofie zeggen te beoefenen, blaast de Levensdrift als onwrikbare vanzelfsprekendheid in dat ze, zal ze *raison d'être* hebben, ergens toe heeft te dienen. Of je het horen wil of niet, nog al te vaak geldt het oude Roomse beginsel dat de filosofie de dienstmaagd is van de theologie. Het vertheologiseren en verethiseren van de filosofie is een tweede symptoom van vertroebeling van de Rede door de Levensdrift. Het orthodoxe denken is als ontbinden (onderscheiden) en opheffen, de zelfinkeer van het Absolute, terwijl de dienende zogeheten wijsbegeerte óf als richtsnoer ethische óf als *geloofsverzekerdheid* (heilszekerheid) religieuze stelligheid, belooft.

Zo blaast de Levensdrift de mens de liefde tot de *bevestiging*, tot het 'vrome', de haat tegen de *ontkenning*, tegen het 'afbrekende' in. Tegelijk roert zich in hem het Denken en legt eigen werkzaamheid onverbiddelijk als opheffing bloot. Het verwarrende is dat hij ook dat denken in zichzelf als 'verheven' en 'edel' ervaart. Alle mogelijke theologische systemen zijn het resultaat van die innerlijke onzekerheid, die fundamentele verwarring.

Ze kunnen de Rede niet missen en ze kunnen de Rede niet volgen. Het 'beginsel' van de 'christenfilosoof' uit Spinoza's tijd: *'Ik bouw op de Rede, totdat de Rede in strijd komt met de Schrift, want dan leg ik mij bij die hogere waarheid neer'* formuleert nog steeds deze geesteshouding volkomen. Dit betekent: *de triomf van Levensdrang over Rede*.

Levensdrang is drang naar zelfhandhaving, is het geloven in zichzelf in allerlei zin.

Het geloven in een eigen-Ik, een persoonlijk, afzonderlijk, onafhankelijk bestaan is de fundamentele vanzelfsprekendheid die de Levensdrang inspireert.

De drang dit persoonlijk bestaan te laten voortduren – dat is: het onvermogen dit persoonlijk bestaan weg te denken, dat is: het onvermogen om denkend tot zelfopheffing te komen – manifesteert zich als de honger naar onsterfelijkheid, naar individuele onsterfelijkheid. Aan die begeerte, dat vanzelfsprekendheidsgevoel, wordt dan snel bewijskracht toegekend en wordt de basis van het onsterfelijkheidsgeloof. Voor deze geesteshouding past nog immer het woord

van Samuel Johnson: *Sir, we know our will free and there is an end to it.* Zelfs deze man had, voor hij die uitspraak met een vuistslag op tafel bekrachtigde, alles wat hij kon gedaan om de wilsvrijheid te bewijzen. Net als de hedendaagse Johnsons tegenover Onsterfelijkheid. Ze kunnen de Rede niet verachten, ook de onbeduidenste en eenvoudigste niet. Zelfs de scherpst-onderscheidenden kunnen de haat niet tot het einde toe volgen. Bij allemaal zegeviert de Levensdrang.

De illusie van het persoonlijk bestaan en het persoonlijk voortbestaan zijn, *after all* een en ondeelbaar, inblazing van de Levensdrift, die zich steeds als Ik-gevoel laat gelden. Door het ontbreken van continuïteit staat het geloof in een sterfelijk Ik verder van de Rede dan dat in een onsterfelijk Ik. Een redelijk en doordacht verwerpen van de persoonlijke onsterfelijkheid impliceert een algeheel verwerpen van het Ik. Wat nu is het merkteken van een zelfstandig Ik-bestaan? Het vermogen tot ongehinderd handelen en onbelemmerd oordelen. Met de Ik-waan hangt dus m.a.w., behalve de *onsterfelijkheidswaan*, ook de waan van de *vrije wil noodzakelijk samen*. Ook hier wordt, door het toekennen van bewijskracht aan sterk sprekende instincten, illusie tot dogma gemaakt (*'Sir, we know our will...'*).

Het aanvaarden van vrije wil beduidt het toekennen van een vrijmachtig en onafhankelijk bestaan aan het afzonderlijke en is daarom strijdig met het *eenheidsbegrip*, dat het afzonderlijke slechts relatief en functioneel kan denken, maar ook met elk gangbaar godsbegrip, voor wat het afzonderlijke afhankelijk en onderworpen behoort te zijn. Ook dit gebied is een realistisch slagveld waar dagelijks de strijd tussen *rede en levensdrang* wordt gestreden en nimmer uitgestreden met *theologie* als resultaat.

Velen die zeggen niet in de vrije wil te geloven, zijn met die betuiging dat geloof allerminst te boven. Juist omdat het een fundamentele inblazing is van de Levensdrift, van de Ik-waan, kan geen mens haar overwinnen.

Het toekennen van een zelfstandig bestaan, van een nauwkeurig te begrenzen macht aan het afzonderlijke vormt zozeer de basis van alles wat Levensdrang inhoudt en zich ten doel stelt, dat het zich niet beperkt tot het toeschrijven van een vrije wil aan de mens.

De aanvulling en tegenhanger, het complement van deze verzinsels, deze *fictie* is die van de oorzakelijkheid, de *causaliteit*. Hier wordt een bepaalde gebeurtenis, toestand of eigenschap als werkzame *oorzaak* aangewezen. Deze oorzaak wordt dan als het ware aanspreekbaar gesteld voor een andere gebeurtenis, toestand of eigenschap: het zogenaamde *gevolg*. In deze algemeen menselijke trek openbaart zich de algemene immuniteit voor het wezenlijk begrijpen van *totaliteit* en *voortgang*, wat men zich hierover ook in het hoofd haalt of inbeeldt.

Naast het onafhankelijk handelen in de mens, het vrije oordeel ligt de fictie van de wilsvrijheid, de verwante fictie van de oordeelsvrijheid, van de objectiviteit. Een juist Eenheidsbesef begrijpt elk oordeel als een *introspectie* (of zelfschouwing) van HET ABSOLUTE, dus op zijn zuiverst een relatief en functioneel oordeel. Maar ook hier, als overal, triomfeert de Levensdrang: *De waan van het objectieve, vrijmachtige oordeel houdt ook hen bevangen, die denken ervan bevrijd te zijn.*

Vrije wil, onsterfelijkheid, objectiviteit en causaliteit zijn zowel de hoekstenen van de theologie als de grondslagen van de positivistische wetenschap en vertonen zich hier als vier zijden van dezelfde waan, van de *Ik-waan*, in iedereen als inblazing van de levensdrang de vonk van de rede dovend.

In iedereen. Want zich van deze wanen voor een ogenblik moeizaam te kunnen bevrijden, door ze even ‘weg te denken’, betekent niet, zonder hen te kunnen bestaan. Niemand beweegt zich buiten deze fundamentele dwalingen. In het taalgebruik zijn ze opgenomen, in het oordeel verweven, ons bloed heeft ze verteerd en ze maken een intrinsiek en onlosmakelijk deel uit van ieder mens. Op het ogenblik dat hij ze door de voordeur uitwerpt, trekken ze door de achterdeur weer binnen, ze kleven hem aan als het leven zelf: ze zijn het leven zelf, toch. Alleen door te zwijgen kunnen we beletten dat ze onze redeneringen vervalsen, alleen door te verdwijnen, dat ze ons denken vertroebelen. O waan, die voor mensen de *Zuivere Rede* in het uitzicht stelt. Maar dit onderscheid blijft tussen de voor de Rede geslotene en de voor de Rede toegankelijke: voor de eersten maakt dat complex instincten, verlangens, illusies, *geloof* en *hoop*, al die inblazingen van de levensdrift de basis uit van zijn levensbeschouwing (*Sir, we know our will*

free...), voor de laatsten zijn ze functies en factoren, waarvan hij zich niet bevrijdt, maar waarop hij ook niet bouwt. Bemerkt hij dat hij aan hun macht niet ontkomt, dat hij aldoor rekent met wat hij verwerpt, wilsvrijheid en onsterfelijkheid, objectiviteit en causaliteit, dan zal dat geen reden zijn deze dwalingen alsnog als waarheden in zijn levensbeschouwing op te nemen, maar alleen de bevestiging dat, zoals de rede leert, het leven inderdaad in het *absurde* geworteld is, het een niet zonder het andere uit te roeien. Maar hiertoe brengt alleen het inzicht in de fundamentele vijandschap tussen rede en levensdrang. Jaren geleden las ik in Plato's *Phaedo* hoe Socrates werd teleurgesteld in de geschriften van Anaxagoras als volgt:

'...Ik hoorde eens iemand uit een boek – naar hij zei van Anaxagoras – voorlezen, dat de geest oorzaak en organisator van alle beweging zou zijn. Ik was blij met die verklaring omdat het me in veel opzichten redelijk leek dat de geest oorzaak van alle beweging was. Ik redeneerde ~~als volgt: als dat inderdaad~~ zo is, dan zal de regelende geest in werkelijkheid ook alles regelen en alles een plaats geven waar het het beste tot zijn recht komt.

Wil je dus de oorzaak van iets opsporen, hoe het ontstaat, vergaat of bestaat, dan is het van belang erachter te komen op welke manier iets het beste tot zijn recht komt of iets ondergaat of aanricht. – Op grond van de uitkomst hoeft dat, wat de mens aangaat en wat hem en anderen omringt, alleen verder te worden onderzocht wat het beste en meest functionele is. Ook wat slecht is, dient onvermijdelijk in het onderzoek te worden betrokken. Want voor beide onderzoeken geldt dezelfde discipline.

~~Peinzend over deze dingen, prees ik mezelf gelukkig dat ik bij mijn onderzoek naar de oorzaak van alles in Anaxagoras een leermeester naar mijn hart had gevonden. Een die mij eerst zou kunnen zeggen of de aarde plat is of rond en mij daarna ook zou kunnen uitleggen waarom en waarvoor dat zo is.~~

Als hij de aarde een plaats zou geven in het midden van het universum, zou hij ook duidelijk kunnen maken waarom *die* plek het beste was. Als hij mij daarvan zou overtuigen, dan stond voor mij

vast dat ik niet nog eens naar andere oorzaken hoef te zoeken. Dus ook over de zon, had ik besloten, zou ik me zo oriënteren. En ook over de maan en de andere planeten, en over hun bewegingspatronen tegenover elkaar, hun omwentelingen en andere draaiingen, en waarom het voor al die hemellichamen het beste was om te bewegen zoals ze bewegen. Ik stond er dus geen moment bij stil dat, als Anaxagoras beweerde dat dit hele bestel volgens redelijke principes geordend was, er zich geen andere oorzaak zou kunnen voordoen dan dat het nu eenmaal het beste was zoals het was. Van alles apart en van alles tezamen kon hij immers de oorzaak verklaren waarom het zo het beste was...

...Mijn verwachtingen waren zo hoog gespannen dat ik in ijlt tempo zijn ene boek na het andere verslond om met dezelfde snelheid het beste en het slechtste op het spoor te komen. – Maar mijn vriend, die heerlijke verwachting werd mij snel ontnomen. Hoe meer ik van hem las, hoe meer ik inzag dat de man in geen enkel opzicht zijn verstand gebruikte en niet zocht naar de *oorzaken van de ordening* der dingen, maar daarvoor *lucht, ruimte, water* en een heleboel andere onzin noemt. Ik vond hem nog het meest lijken op iemand die zegt: *‘Alles wat Socrates doet, doet hij met verstand’*, en dan – als hij probeert de oorzaken te noemen van elk van mijn handelingen apart – begint te beweren dat ik hier nu zit omdat mijn lichaam gemaakt is uit botten en spieren en dat de botten hard zijn en door gewrichten verdeeld en dat de spieren zich kunnen samentrekken en ontspannen en dat ze samen met vlees en huid om de botten gewikkeld zijn om ze bij elkaar houden. Omdat de botten los in hun kom hangen, stelt het samentrekken van de spieren mij nu in staat de ledematen te buigen waardoor ik hier zit met gebogen knieën. – Zo’n zelfde soort verklaring zou hij hebben voor het feit dat wij met elkaar spreken; dat zou dan komen door klank, lucht, ether en meer van zulke oorzaken. Ondertussen vergat hij de werkelijke oorzaken te noemen, namelijk dat de Atheners het beter vonden mij te veroordelen en dat ik het daarom beter heb gevonden hier te zitten en rechtvaardiger om te blijven, teneinde de straf te ondergaan die zij willen voltrekken.

Want, de hemel beware me, ik denk dat die spieren en botten van mij, aangespoord door wat zij voor zichzelf goed vinden, al lang in Megara of Boeotië zouden zijn, als ik niet had gedacht dat het rechtvaardiger en juist is elke willekeurige straf die de stad mij oplegt, te ondergaan, in plaats van er vandoor te gaan en mij aan de straf te onttrekken. Wie dit soort dingen oorzaken noemt, zit er wel helemaal naast.

Wel zou iemand natuurlijk gelijk hebben die beweert dat ik zonder die middelen als botten, spieren en de rest niet zou kunnen doen wat mij het juiste lijkt. Maar zeggen dat zij er de oorzaak van zijn dat ik doe wat ik doe en dat ik het doe uit verstandelijke overwegingen en niet omdat ik kies voor het beste, dat zou wel een erg oppervlakkige manier van redeneren zijn.

Wie dat zegt, is niet in staat te zien dat de oorzaak iets anders is dan het *phenomenon* en dat de oorzaak zonder het fenomeen geen oorzaak is. Daarom denk ik dat het gros van de mensen als het ware in het duister tast!

Destijds zag ik hier vooral een aanklacht in tegen het ondoordacht bedienen van formules (*regelende geest*) die niet wezenlijk zijn doordacht en waarmee dus ook niet werken valt. Gaandeweg ben ik er toch iets anders, iets algemener in gaan zien. *De strijd tussen rede en levensdrang*. Anaxagoras belijdt namelijk de regelende Geest maar komt niet verder dan *licht, ether, water*: d.w.z. hij belijdt de TOTALITEIT en kan alleen werken met de *causaliteit*. Hij belijdt dat de geest alle dingen regelt, en kent, ondanks zichzelf, de regelende kracht aan het afzonderlijke toe! Hier komt de fundamentele vijandschap aan het licht tussen het *subjectief speculatieve* en het *zich objectief wanend positivistische* als een verschijningsvorm van die tussen rede en levensdrang. En het voornaamste is, altijd door te weten dat elke ‘Socrates’ zijn eigen ‘Anaxagoras’ in zich draagt, en zich nimmer van hem kan bevrijden, hoogstens hem in zichzelf vermag te onderscheiden.

1 Zie voor beter begrip van de klassieke situatie de *eindnoot* op blz. 172. FENOMEEN: verschijnsel.

DE STRIJD TUSSEN REDE EN LEVENSDRANG IS OOK OP ANDERE WIJZE TE BEKIJKEN. LEVENSDRANG IS DISTINCTIEDRANG, DE LEVENSDRANG WIL DE ONDERSCHIEDING.

Maar onderscheiden is opheffen. De levensdrift wil het opheffen niet, wil daarom het onderscheiden niet. Het onderscheiden niet, maar de onderscheiding wel, de onophefbare distinctie, het *absurde*, het *dogma*. Met deze leerstelling wordt niet de kerkelijke of politieke zin bedoeld. Het is eigenlijk een gevoel van zelfsprekendheid. En als zodanig speelt het in de levens van hen die zichzelf redelijk achten geen minder sterke rol dan in die van de onnadenkenden. Niemand kan dat bij zichzelf uitroeien, niemand kan het waarnemen want zien is onderscheiden en onderscheiden is opheffen. De misleidingen van het vanzelfsprekendheidsgevoel omvatten vooral de eerder opgesomde dwalingen.

De levensdrift wil wel de onderscheiding, maar niet het afscheiden; in de van de redeloze verstokene woont dan ook de machtigste distinctiedrang naast een volmaakt tekort aan onderscheidingsvermogen. Het onderscheidingsvermogen maakt onderscheid, bijvoorbeeld wat de mens aangaat, tussen een persoon, naam en kleding, tussen bezit en bezitter, tussen aanzien en verdienste, tussen daad en motief. Waar onderscheidingsvermogen ontbreekt, worden deze onderscheidingen niet gemaakt. Daar worden trouwens nooit onderscheidingen *gemaakt* (gecreëerd) maar bestaande groeperingen en rangschikkingen als vanzelfsprekend aanvaard. Het redelijk onderscheiden richt zich op het onderscheid tussen het essentiële en het incidentele, tussen het *toevallig* zich tezamen *bevindende* en het *wezenlijk* tezamen *behorende*. Motief is bijvoorbeeld essentieel, handeling is incidenteel. Op een andere wijze gezien, kan handeling weer essentieel heten, daartegenover staat dan gevolg als incidenteel. In deze gebieden beweegt zich het onderscheidingsvermogen dat de zelfonderscheiding van het absolute representeert. Waar het ontbreekt wordt niet onderscheiden. Zo openbaart zich dan het tekort aan onderscheidingsvermogen als de neiging om het incidenteel zich tezamen bevindende als het essentieel tezamen behorende op te vatten. Kinderen voelen geen verschil tussen zichzelf en hun naam. Carolien voelt

zich geen Carolien maar ís Carolien. De beleving dat het kind anders zou kunnen heten is een onmogelijkheid. Een kind ziet geen verschil tussen het ding en de naam. Als kind herinner ik mij dat iemand mij vertelde dat de Fransen een mand *panier* noemen. Ik keek naar de mand en dacht: 'Ze kunnen het wel een *panier* noemen, toch is het een mand'. Zo is er de Engelse die *Firenze* voorbijreed en zich boos maakte op de conducteur: 'Why didn't the man just say, *Florence*?' – Hun eigen taal noemt toch ook alles bij de natuurlijke naam?

De glorie van door anderen vervaardigde schilderijen, door anderen geweven tapijten, door anderen gebouwde huizen schittert als een aureool rondom het hoofd van de toevallige bezitter. Simpele zielen snappen niet dat een vreemdeling hun taal niet goed verstaat en gaan harder praten. En: 'Zonder uniform geen status'. Het zich incidenteel tezamen bevindende wordt als essentieel tezamen behorend opgevat. Daartegenover voltrekt zich het denken in de scheiding tussen het incidenteel en de samenvoeging van het essentieel daarbij behorende, het is analysesynthese, het is ~~ontbindend-opheffen~~, het is ordenen. Inderdaad beduidt *cogitare* ordenen en denken. Denken is onderscheiden en dit is ordenen. Door deze werkzaamheid krijgen 'Ik-en-Wereld' voortdurend een nieuw aanzien, en dit produceert in de denkende een gestadige verwondering. Deze verwondering is de weg naar het inzicht. Dit leerde reeds Plato: Door verwondering komt men tot wijsheid. Voor zover dus de Levensdrift het inzicht weerstreeft, weerstreeft hij de verwondering. Inderdaad: het tegendeel van de verwondering is het vanzelfsprekendheidsgevoel, de algemene verschijningsvorm van het fundamenteel dogmatisme, het soevereine werktuig van de Levensdrift. Dit verhindert immers het kritiseren, en kritiseren is onderscheiden en onderscheiden is opheffen en opheffen is zelfopheffen (krachtens de formule: er is geen ander zijn dan anders zijn) en zelfopheffing is dood.

Overall valt tegenover de verwondering in de kritische geest, het vanzelfsprekendheidsgevoel in de niet onderscheidende waar te nemen. Naam, taal, zede, gebruik, mode, levenswijze, godsdienst, alles van zichzelf aanvaardt hij kritiekloos, zonder tussen het incidentele en het essentiële, het aanklevende en het immanente onderscheid te maken.

Zakdoeken en theekopjes gaan per dozijn, kinderen moeten hun ouders respecteren, suiker smelt, de steen valt, bloedschande is een gruwel, vrouwen moeten geen mannen vragen, stoelen hebben vier poten, enzovoort. In niets van dit alles is reden tot verwondering. Het afwijkende wordt gevoeld als abnormaal en dwaas. – Duitse dienstmeisjes waren verbaasd dat een *substantief* (zn.) hier zonder hoofdletter werd geschreven: *Wie komisch!* Geen gemotiveerde voorkeur voor eigen gedragswijze wel een simpele onwrikbare vanzelfsprekendheid dat in het *afwijkende* alleen het *dwaze* ziet. Een incidentele samenklontering wordt als het basaal daarbij behorende opgevat tussen het toevallig aanklevende en zonder het wezenlijke samenhangende.

In de aan de onderscheidingszucht gepaarde onmacht om te onderscheiden zegeviert de levensdrang over de rede.

Daarom is dit algemeen menselijk tekort bij iedereen aanwezig en net als de Levensdrang niet zelf terzijde te schuiven. Zelfs waar het kritiekloos aanvaarden al heeft plaats gemaakt voor de behoefte om zelf onderscheid te maken, blijft de onmacht om redelijk te onderscheiden bestaan. Overal indelingen nergens *wezenlijke* indelingen, overal wordt het *incidenteel* gezamenlijke opgevat als het *essentieel* bij elkaar behorende.

Hoe zou een ‘groepering op redelijke basis’ gedacht kunnen worden? Redelijke onderscheidingen zijn de zelfonderscheidingen van het absolute, ook mensen zijn de zelfonderscheidingen van het absolute. Ieders *zijn*, elk *wezen* is functie in de TOTALITEIT. Tot het maken van redelijk onderscheid is dus besef van de *totaliteit* nodig. Alleen groeperingen op de basis van dat begrip dragen een redelijk, een wezenlijk karakter. Daarnaast blijven ‘natuurlijke’ groeperingen mogelijk (sekse en soorten). De ene groepering sluit de andere nooit uit, maar de ene zal van de andere altijd (aan de buitenkant) verschillend blijven.

Zo kan men gerust verhandelingen schrijven over *de tulp in de schilderkunst* en zelfs schilderijlijsten of boekbanden van verschillende tijdperken met elkaar vergelijken. Daarin zit nog niets onredelijks, het onredelijke begint bij de *verbeelding* dat deze groeperingen *wezenlijke verschillen* zijn in schilderkunst of literatuur, dat ze het wezen van schilderkunst en literatuur raken.

Bloemen verdeelt men niet kleuren, zieken niet in koortsigen en koortsvrijen. Kleur en koorts zijn incidenteel, de plantensoort, de aard van het lijden is essentieel. Bijvoegelijke naamwoorden kunnen de basis voor redelijke groeperingen zijn, maar niet voor de botanicus en medicus. – Deze voorbeelden spreken sterk door hun evident redeloos karakter. Toch zijn niet alle algemeen gangbare en wetenschappelijk gesanctioneerde groeperingen per definitie redelijker gefundeerd. De groeperingen in seksen, rassen, stammen en volkeren, deels natuurlijk deels fictief, wortelen in het vanzelfsprekendheidsgevoel, het *begripsdefect* dat het *incidentele* niet van het *essentiële* weet te scheiden.

Allerlei misvattingen danken hun bestaan aan dit begripstekort; sommige wetenschappelijke (zij-)takken zijn daardoor discutabel. Een menselijke ordening naar ‘criminaliteit’ of ‘artisticiteit’ is even onzinnig als bloemen te groeperen op kleur en schilderijen op onderwerp. De melancholieke dronkaard staat dichterbij de melancholieke geheelonthouder dan de van kwaad tot erger vervallen losbol. *De melancholie is het essentiële*. de roofmoordenaar is nauwer verwant aan de beurskoning dan aan de lustmoordenaar, *de geldzucht is het essentiële*. Ook in deze groeperingen ligt het redeloze nog voor de hand. De antieken al wezen voor de indeling in ‘goeden’ en ‘bozen’ de *daad* als maatstaf af. Toch vormen deze vaak de basis voor criminologische en sociologische theorieën. In *Prometheus* is bij de bespreking van Signe-le’s boek *La Foule Criminelle* op dit begripstekort gewezen.¹

Net zo onzinnig als de groepering naar de criminaliteit is die naar de ‘genialiteit’. Napoleon en Beethoven waren zg. ‘genieën’, maar Napoleon stond geestelijk – zoals Shaw zegt in *The man of Destiny* – veel dichterbij zijn soldaten dan bij Beethoven.

~~Net zo onzinnig is de indeling in kunstenaars en de daarmee samen-~~

1 Naast de grote wetenschappelijke prestaties van de *psychologie* en de *sociologie* zijn er ook gebreken. Deze zijn een vernietigende macht van onze tijd. – Hun werkelijke kennis is omgeven door wolken van algemeen gepraat. Het verduistert de mens, verzwakt zijn oordeel en versluiert de realiteiten. Als een woekerende zwam tast het de existentiële menselijke mogelijkheden aan. – Met name de socioloog Marx en psycholoog Freud hebben met een buitengewone energie in waarneming en constructie naast werkelijke kennis valse en ruïneuze opvattingen over de mens gestalte gegeven. Het waren lieden van de haat die als profeten geloof opwekten. Hun gevolg waren mensen die van de kerk vervreemd de filosofie nog niet bereikt hadden. Dat zij als onderzoekers ook echte *wetenschappelijke kennis* brachten, heeft hun *pseudowetenschappelijke* profetendom pas goed prestige gegeven. VGL. Karl Jaspers (1883-1969), *Kleine leerschool van het filosofische denken*, hfdst. VIII *psychologie en sociologie* (1965), Utrecht 1995².

hangende opvatting dat de kunstenaar van huis uit elke kunstuiting begrijpt. Niet alle kunst scheidt uit dezelfde bron. Kunstenaars hebben geestverwanten die niet artistiek zijn en dichterbij staan dan andere creatieven.

Deze indelingsdrang en onvermogen om verstandig te groeperen, ontnemt ook aan de erfelijkheidstheorieën alle redelijkheid.

In *Prometheus* heb ik bij de vergelijking tussen Jacques Bossuet en Auguste Comte geprobeerd de overeenkomst aan te tonen tussen resp. de *theologische* en *positivistische* geesteshouding door hun hang naar en het hangen aan zekerheden en overtuigingen bloot te leggen als een afspiegeling van des Absoluten zelfontwijking, dus in direct verband met het begrip van de TOTALITEIT. Op zijn terrein en op eigen wijze is de theoloog positivist. Tegenover hen, a.h.w. op gelijke afstand van beiden, staat de *denker* die zekerheid wantrouwt en mijdt. Heeft nu de vader-theoloog twee zonen, waarvan de een godsdienstfilosofie en de ander sociologische filosofie beoefent, dan zal het allicht heten dat de eerste naar de vader aardt, omdat ze misschien dezelfde auteurs citeren. Echter, redelijk beschouwd aardt de positivist naar de vader. *Hier* is een *essentiële*, *daar* een *incidentele* overeenkomst.

Even ongelijksoortig als een gezelschap 'misdadigers' of 'gelovigen' of 'geleerden' is een gezelschap 'helden.' Sommige zg. heldendaden eisen overleg, andere vurige drift, sommige morele, andere fysieke moed, sommige overmaat, andere tekort aan verbeeldingskracht. De held in de reddingboot heeft behoefte aan overmaat. De held op het slagveld heeft behoefte aan tekort. Een heetgebakerde vader en een koelafwegende zoon, of een fantasieloze vader en een creatieve zoon kunnen nu elk een heldendaad verrichten zonder dat er van erfelijkheid sprake is. Omgekeerd kan de heetgebakerde zoon van een heetgebakerde held zich in een situatie die koelbloedig heldendom vereist als een lafaard gedragen en toch essentieel op de vader lijken. Zolang het constateren van erfelijkheid zich op het *incidentele* richt en niet op het *wezenlijke* zijn de bedoelde indelingen en theorieën waardeloos.

Overall leidt dit fundamentele begripsdefect, de zucht om te classificeren en de onmacht om *wezenlijke verschillen* te kunnen onderscheiden, tot onwaarachtige groeperingen en deze tot ongerijmde conclusies.

Een componist vroeg aan Heine om hem wat liederen te sturen waarbij hij muziek wilde componeren. Maat en toonaard waren bijgeleverd. Er kwam niets van terecht, de componist toonde zich teleurgesteld. Heine was toch zo muzikaal? Inderdaad, zoals een *dichter* muzikaal is. Een muzikaal gezelschap is wellicht heterogener dan een ander gezelschap. Werelden liggen daartussen.

Een kunsthistoricus verzekerde mij: *Alles wat je kunt zien kun je ook tekenen*. Dit had mij pijnlijk en dwaas in de oren kunnen klinken, omdat mijn picturale aanleg nogal beperkt is. Uit de beschrijvingen in mijn boeken is af te leiden dat ik wel eens wat 'zie'. Zo staat mij helder voor de geest hoe ik ooit als het ware in een kamer vertoefde die ik had beschreven, waar kinderen te gast komen bij een oude vrouw en waar de sinaasappelen *virige strepen trokken over het witte kleed*. Die kamer, met het blanke licht, stond voelbaar om mij heen.

Kun je van zo'n geaard mens zeggen dat hij niets 'ziet'? Zeker wel.

Daarom vond ik dat die kunsthistoricus volkomen gelijk had. Werelden liggen alweer tussen ~~de picturale visie en~~ de *literaire* visie, ook al hebben ze dezelfde objecten. Men kan tegelijk van het ene volkomen verstoken en in het andere bijzonder begaafd zijn. En de vaak gehoorde betuiging: 'Hoe is het mogelijk dat U helemaal niet kunt tekenen', spreekt alleen van de gewoonte het incidentele als essentieel op te vatten, door het fundamenteel begripstekort dat overal de onzinnige groeperingen produceert.

Evenmin als het lichamelijke zelfbehoudsinstinct zich beperkt tot bewuste zelfbeveiliging, even goed als het optreedt als verzet van het organisme tegen opheffende (vernietigende) elementen, evenmin bepaalt zich het uit de 'Levensdrift' voortvloeiend begripstekort, de ~~neiging, het incidenteel zich tezamen bevindende als het essentieel tezamen behorende op te vatten, tot het foutieve oordeel, ook hier~~ werkt de Levensdrift door, buiten het gebied waar het oordeel wordt gevormd. M.a.w. ook onbewust voegt de menselijke geest het tegelijkertijd-geziene, gehoorde, gerokene, ondergane tezamen, en zo komt dan aanhoudend tot stand wat ik de *bizarre associatie* wil noemen. Een voorbeeld hiervan is de indruk die je krijgt, wanneer je als dagelijks bezoeker de vestibule van een school, café of leeszaal binnentreedt.

De aanschouwing van jassen en hoeden aan de kapstokken suggereert zo verbluffend duidelijk de gezichten en gestalten van eigenaars dat ze deze inderdaad schijnen uit te drukken. Voor de oningewijde is dat natuurlijk niet het geval. Iedereen zal grif erkennen dat van een wezenlijke expressie dan ook geen sprake is. Toch zou ik talloze voorbeelden kunnen noemen waarin overeenkomstige *bizarre associaties* een schijnverband creëren dat dan wel als wezenlijk wordt aangemerkt.

VOETNOOT BIJ HET CITAAT UIT PLATO'S PHAIDON OP BLZ. 165:

“Ver weg van Athene vertelt Phaidon aan Echecrates over de laatste dag van Socrates’ leven: Na geruime tijd in de gevangenis te hebben verbleven, krijgt Socrates ten slotte het bericht, dat aan het eind van de dag het vonnis zal worden voltrokken en hij de gifbeker te drinken krijgt. Evenals alle dagen van zijn gevangenschap zijn ook op die dag een aantal getrouwen, onder wie Phaidon, aanwezig.

Het gesprek komt al snel op datgene wat hen allen bezighoudt, de dood. Socrates zelf maakt een opmerking over de dichter Evenos, die hem als liefhebber van de waarheid maar snel moet volgen in de dood. Deze prikkelende uitspraak vereist voor Socrates’ vrienden nadere uitleg. – Socrates legt hen de volgende vraag voor:

‘Weten wij wat de dood is? Is het volgens ons niet de scheiding van ziel en lichaam? Bestaan dan ziel en lichaam niet op zichzelf, de ziel los van het lichaam en het lichaam los van de ziel; is dat niet de dood? Of is de dood iets anders?’

Als zij hiermee kunnen instemmen, vraagt Socrates:

‘En wat over kennisverwerving? Is het lichaam geen belemmering als het deelneemt aan de speurtocht naar kennis? Ik bedoel: kunnen oog en oor inderdaad waarnemen wat is of is het zo, naar het woord van de dichter, dat zij niet werkelijk zien en horen? En als die zintuigen al niet nauwkeurig en helder kunnen waarnemen, kunnen de andere het helemaal niet want die zijn van mindere kwaliteit, of niet soms?’

Zo voert het gesprek langzaam tot de conclusie dat een echte liefhebber van de waarheid zich zo weinig mogelijk door het lichaam laat beheersen, maar door het betrachten van deugden als bescheidenheid, rechtvaardigheid, moed en ook wijsheid de ziel zuivert van wat onwaar en ongezond is. Als de ziel vanuit zichzelf waarneemt, begeeft zij zich in het zuivere, eeuwige, onsterfelijke en onvergankelijke. Zij vereenzelvigd zich hiermee vanwege haar verwantschap, telkens wanneer zij op zichzelf is en dit mogelijk is. De ziel is goddelijk, onsterfelijk en onveranderlijk, terwijl het lichaam sterfelijk en veranderlijk is. Met onweerlegbare nauwgezetheid en tevens grote mildheid en veel geduld voert Socrates zijn vrienden tot dit inzicht. Eerst wordt vastgesteld dat de ziel voor de geboorte reeds bestaat en aan alle kennis waarvan in het leven gebruik kan worden gemaakt, deelachtig is. Vervolgens wordt de stelling ontzenuwd dat de ziel een soort harmonie is. Een harmonie is immers samengesteld uit delen, dus deelbaar en dus veranderlijk en sterfelijk. En ten slotte wordt aannemelijk gemaakt waarom de ziel na de dood van het lichaam blijft bestaan. Als alle deelgenoten aan het gesprek ruim de gelegenheid hebben gehad hun achtereenvolgende bedenkingen tegen de onsterfelijke van de ziel te overwegen in het licht van Socrates' heldere betogen en ten slotte iedereen tevreden is, krijgt tegen de avond Socrates de gifbeker te drinken.

Crito vraagt hem dan hoe ze hem zullen begraven. "Zoals jullie willen," zegt Socrates, "als je me tenminste te pakken kunt krijgen en ik u niet ontglip. (...) Mannen, ik kan Crito niet aan zijn verstand brengen dat ik de Socrates ben die nu een gesprek voert en die een ordening aanbrengt in wat besproken wordt; hij denkt dat ik het lijk ben dat hij straks zal zien; vandaar zijn vraag hoe hij me zal begraven. Dat ik zojuist een lang verhaal heb gehouden, dat ik na het drinken van het gif niet meer bij u zal zijn, maar op weg naar de overvloed der gelukzaligen, dat verhaal schijn ik volgens hem te hebben gedaan om u en ook mijzelf te troosten."

Fragmentarische kennismaking met

**DE FILOSOFISCHE
GEDACHTEWERELD VAN
CARRY VAN BRUGGEN**

aan de hand van

PROMETHEUS

Nijgh & Van Ditmar's uitgeverij,
Rotterdam 1919

VAN ALLE ZWAKKE ARGUMENTEN IS EEN BEROEP
OP DE MENING VAN DE MEERDERHEID HET ZWAKSTE.

ORGANISATIE IS EEN BIJZONDERE WIJZE VAN ONDERGANG
DIE IN ONZE TIJD ALGEMEEN IS.
ZIJ MAAKT VAN MENSEN ORGANEN IN PLAATS VAN ORGANISMEN.

JACOB ISRAËL DE HAAN

DE MET DE PAPLEPEL INGEGOTEN HAAT VAN DE OP 'BEHOUD' STURENDE MASSA TEGENOVER DE VRIJZINNIGE DENKER EN HET INSTINCT DAT DE 'GEVAARLIJKE' MET EEN NEGATIEF ETIKET BEPLAKT IS, IN EEN WERELD WAAR NIEMAND ZICH BEKOMMERT OM IEMANDS OPVATTING, DE BRON VAN DE GLOEIENDE HAAT TEGENOVER DE VRIJDENKER.

Elke vrije denker is een vrijdenker. Hoe sterk die haat is, leren ons de levensgeschiedenissen van Rousseau, Shelley en Fichte, tegen wiens smadelijke verjaging Goethe zich niet durfde te verzetten, openlijk getuigend, dat men niet in het openbaar en zoo onomwonden alles moet zeggen, wat men meent. Inderdaad, dit is de eis, waaraan dan ook over het algemeen wonderwel werd en wordt voldaan. Vooral aan die van onverstaanbaarheid!

Het antieke Griekenland voelde het onmaatschappelijke van de ware filosofie zo sterk, dat ze daarom en op die grondslag de betaalde – d.w.z. de gedoogde, aangemoedigde 'officiële' filosofie – wantrouwen en minachtten. Jarenlang bleef het een schande, zich voor zijn filosofisch onderricht te laten betalen. Plato heeft in zijn schildering van de sofisten (met de huidige filosofieprofessoren prima te vergelijken!) tegenover Socrates hun geldverdiener en hun succes als bedenkelijke factoren voorgesteld – volgens Xenophon maakte Socrates dezelfde onderscheiding: de betaalde wijze stelde hij gelijk met de hoer, de onbetaalde met degene die zich uit liefde overgeeft. Wij hebben de gedragspositie dat liefde die te koop is niet de ware is, zij hadden het uitgangspunt dat de wijsheid waarvoor men wilde betalen, en die door maatschappij toegelaten en geduld werd, de ware niet kon zijn. Uit de afwijzende brief van Spinoza aan Fabricius, de Heidelbergse professor en Raadsheer van de keurvorst van die Pfalz die hem een zetel aan de Heidelbergse universiteit aanbood, klinkt duidelijk dezelfde opvatting. Hij wist precies wat er van de beloofde 'vrijheid' zou en kon terecht komen.

De filosofie kende toen nog het kunstje om zich met omhaal van woorden en termen onverstaanbaar en onherkenbaar te maken. Ook zat de filosofie nog vast aan moraliseren en religieuze beschouwingen en dus een groter gevaar voor de maatschappij opleverde. Samen-

gevat, ze konden niet volstaan met die paar concessies en restricties ten behoeve van Kerk en Staat, waar zich vele filosofen – Hume, Leibnitz, Descartes – aan ‘bezondigd’ hebben.

Wie van dit alles de volmaakte noodzakelijkheid, dat is: redelijkheid heeft leren inzien, zal het zonder de verwoede bitterheid waarmee Schopenhauer telkens weer op de ‘dienende filosofie’ rammeit, in kalme aanvaarden – hij zal echter niet wagen het te ontkennen!

Zij die aan de denker verwant zijn zoals de rechtvaardige en de kunstenaar zijn, voor zover hun werk de redelijkheid en rechtvaardigheid weerspiegelt, de vijanden van *elke collectiviteit*. Duidelijker nu dan ooit wordt het ons geopenbaard, nu we overal om ons heen zien hoe de maatschappijen van het ogenblik af dat ze functioneren – dat is: werkelijk bestaan – elke uiting van redelijkheid en rechtvaardigheid met geweld onderdrukken, en moeten onderdrukken. Ja, dat die verlangens zich voordoen, is alreeds het bewijs, dat de bedoelde maatschappijen niet zoo perfect functioneren, als hunne leiders het willen doen geloven. In een werkelijk gezonden en goede Staat bestaat naar de ware redelijkheid en de ware rechtvaardigheid eenvoudig geen verlangen, dit alles gaat op, gaat onder in collectief belang. Omdat de moderne mens dat t \grave{e} scherp onderscheidt en er dus geen vrede mee heeft, is er in onze dagen voor een perfect georganiseerde maatschappij eigenlijk geen plaats, en reikt men naar de Volkerenbond, die voor zover ze re \acute{e} l is in wezen precies hetzelfde zal blijken. Collectiviteit is en blijft uniformiteit, de spotvorm van EENHEID. Het ware rechtsgevoel voelt elk collectief recht, op collectief belang gebaseerd, als onrecht. Daarom is het ware rechtsgevoel onbruikbaar en zelfs schadelijk. Zo zal elk streven naar de EENHEID, naar het ABSOLUTE, naar ‘GOD’, uiteindelijk en onvermijdelijk *individualisme* blijken te zijn – en elke collectiviteit het EENHEID-blinde, waarin zich de EENHEID vergeet – het eerste doodsbeijvering, het laatste levensbeijvering.

Alles wat we het goede plegen te noemen, de rechtvaardigheid, de wijsheid, de ware moraliteit zal steeds moeten optreden als individualisme, als tegenstand, als verzet. Want het is van huis uit op de dood gericht en de maatschappij op het leven. – We demonstreren dit aan de hand van de kunst, voor zover ze een ethisch of rationeel karak-

ter draagt en dus betekenis hebben kan voor het leven van de kunstenaar zelf en van anderen, en om die reden op enig moment gevaar kan betekenen voor de maatschappij zoals bijvoorbeeld met het drama. Dan wordt het inzichtelijk dat elk werkelijk drama onmaatschappelijk is in zijn strekking. In aanleg bestaat er dus vijandschap tussen dramatiek en maatschappij. Deze vijandschap komt niet tot uiting – evenmin als de vijandschap tussen de maatschappij en de wijze – integendeel, men beijvert zich om de kunstenaar te eren (vooral als hij door de dood onschadelijk is gemaakt). Uit welke bron stamt die ijver? Onder gewone omstandigheden oefent de kunst minder invloed uit op het leven dan het denken omdat *eenheid van leer en leven* wel het laatste is waar de eenheidsblinde maatschappelijke mens naar streeft. Deze levensloop, deze vreemde constellatie van zijn wezen maakt het makkelijk en mogelijk om tranen te storten om *Hamlet* en tegelijk elke levende Hamlet tot bloedens toe te kwellen, om Percy Shelley's lot te beklagen en Shelley's geestelijke nazaten een soortgelijk lot te bereiden als andere **in het Shelley deden!** Om deze reden kan de maatschappij een kunst, die in wezen onmaatschappelijk is, dulden en zelfs aanmoedigen zolang er niet meer dan een negatieve eensgezindheid wordt vereist. Gaat ze werkelijk functioneren en een daadwerkelijke eensgezindheid van haar leden eisen, of valt het te vrezen,

I. CARRY VAN BRUGGEN noemt Shelley in haar *Prometheus* vele malen. Hieronder volgt een citaat (p. 537):

<Shelley zocht vrede door overreding. Net als Byron onderscheidt hij zich van jongs af door een *waarheidsliefde* en *generositeit* waarvan de levens van alle grote hervormingsgezinden getuigen omdat het de persoonlijke kenmerken van idealistisch individualisme zijn. Het komt voort uit een zelfreflectie die eigen relatieve nietigheid tegenover blinde maatschappelijke pretentie en blinde maatschappelijke onderwerping blootlegt. Dit alles maakt mensen genereus en trots!

Als achttienjarige kwam hij in Oxford tot het inzicht van het onhoudbare van kerkelijke leerstellingen en het immorele van de daarmee samenhangende moralen. Hij schreef in 1811 *De noodzakelijkheid van het atheïsme*. Daar bedoelde hij het pantheïsme mee. Hij stuurde dit essay aan het College van (Aarts-) Bisschoppen ter beoordeling en voor een beargumenteerde weerlegging. Eeuwige naïviteit, eeuwig gebrek aan sluwe *mensenkenntnis* van de idealist. Brutus bouwde op Antonius' edelmoedigheid, Götz von Berlichingen op het erewoord van reivers, Woutertje Pieterse op de waarheidsliefde van de kruidenier die hem met duif meel naar zijn moeder zond, Ibsen's 'Een vijand van het volk' (*En Folketjende*, 1882) op de dankbaarheid van de stadsgenoten die zijn kwamen ruiten ingooien. De jonge Shelley vraagt argumenten aan een raad van in macht gezeten Jupiters! Prometheus pleitte en Jupiter zweeg. Prometheus werd schandelijk van school verjaagd en een botte, egoïstische massa stigmatiseerde hem. Hij, die allen beschaamde door zijn eindeloze goedheid, die ziekte opliep bij armenbezoek, zijn erfdeel afwees en geen vlees at. Het onvoorzichtige woord *revolutionair dichter*, zoals hij zichzelf noemde, werd gebruikt om hem de voogdij over zijn kinderen te ontnemen. De argeloze betaalde de tol voor de lijsten van zijn 'christelijke' schoonfamilie die hem letterlijk met stompen in de borst tegen de grond werkte in de scène tussen Shelley en een 'christelijke' Engelse officier met het oude recht van de 'christen' tegen de goddeloze, *het heilig recht* van alle Kruisvaarders tegen alle Saracenen.>

dat enkelen de behoefte gaan voelen aan *Eenheid van leer en leven* dan treedt de maatschappij wel degelijk als kunstrechtter op. Tijdens een bloeiperiode van het maatschappelijk sentiment, het partijinstinct, zijn dwangmaatregelen overbodig. De dramatische kunst die dan ontstaat weerspiegelt uit eigen aanleg de maatschappelijke idealen. Die maatschappelijke kunst wordt geanalyseerd bij de behandeling van enkele zeventiende-eeuwse drama's om aan te tonen dat *maatschappelijke kunst* altijd zo is als toen en niet anders wezen kan.

Nu over het wezen van het *ware drama*.

De aard en grondslag van het ware drama valt onmiddellijk af te leiden uit de aard en de grondslag van het leven zelf zoals het door de denkende begrepen wordt. Het is conflict omdat het leven een conflict is, overeenkomstig de dubbele neiging in alles dat leeft om bij zichzelf te blijven en uit zichzelf in het ENE op te gaan en onder te gaan. Veel bewuste innerlijke conflicten zijn terug te brengen tot de worsteling tussen eenheidsdrang en distinctiedrang – egoïsme waar ook pretentie, 'pronkzucht' onder valt. En de menselijke natuur is zo dat het egoïsme het wint als de geboden prijs maar hoog genoeg is; omdat 'het leven' het steeds wint van 'de dood', en tegelijk ook zó dat het Eenheidsgevoel, het onbaatzuchtige, zich na de bevrediging van het andere weer doet gelden wanneer in de bevrediging het bereikte doel door de aanpassing zijn prikkel en waarde verloren heeft. Dit zich hernemen van de Eenheidsdrang doet zich dan voor als *naberouw*, als wroeging en wordt soms ten onrechte aangemerkt als een argument ten gunste van de 'vrije wil'. Het is eenvoudig het terugslaan van de balans zodra uit de belaste schaal het gewicht wordt weggenomen: het herstel van de natuurlijke gemoedstoestand zodra door ontgoocheling of ontzuivering de 'slechte' daad overwicht en bekoering heeft verloren.

Zo'n morele valpartij na voorafgaande strijd waarbij het wederoprichten, het berouw is verondersteld, is het thema voor een drama van eenvoudige aard. Zo is Schillers *Fiesco*, de eierzuchtige jonge man die, ondanks zijn verhevenheid tegenover de verslagen Doria, er beter aan deed geen vorst te worden. Desondanks bezwijkt hij voor zijn zucht naar purper, goud en eerbetoon.

Het naberoew blijft, door zijn vroegtijdige en gewelddadige dood, uit maar zou zeker zijn gekomen.

Het is Friedrich Hebbes *Maria Magdalena* uit 1844 waar juist na het besluit het noodlottige daarvan blijkt en de minnaar zich verwijt, dat zijn mensenvrees (maatschappelijk gevoel: distinctiedrang) de vrouw, die hij liefhad, de dood in dreef – het is het eeuwig oude, eeuwig nieuwe drama van de menselijke *morele ontoereikendheid*.

Niet altijd blijkt die ontoereikendheid in zijn bezwijken voor de verleidingen van zijn ijdelheid en de eisen van zijn egoïsme - met het toegeven aan de 'Eenheidsdrang', aan de inspraken van hart of hartstocht is het conflict niet vermeden. Het draagt dan echter niet langer het karakter van moreel 'tekort' maar neemt het belangwekkender – nauwer met de bouw van het leven samenhangende! – karakter van een Noodlot aan.

Kiezen we als voorbeeld de Griekse sage van Orestes. Zijn moeder heeft zijn vader bedrogen, aldus zijns vaders eer bevekt – Orestes doodt zijn moeder, ~~menend zijn plicht te doen~~ en inderdaad naar eigen geweten zijn plicht volbrengend, deswege vervolgen hem de Furiën. Hij is een man die zijn moeder doodde, een misdadiger. Had hij echter zijn moeder niet gedood, hij ware een man geweest die zijns vaders eer niet wreekte, evenzeer een misdadiger. De straf zou ook dan niet uitgebleven zijn. Hij deed de ene misdaad, om de andere te wreken (in zijn opvatting: op te heffen). Hoe hij koos, hij koos verkeerd, hij koos ontoereikend.

In het drama van Orestes ligt de kern van het eeuwig-menselijke drama: hoe we kiezen, we kiezen verkeerd, wat we doen, we falen en dwalen. – Dit volgt onmiddellijk uit het wezen van het leven, waarin alle daden waarde hebben als relatie, werkzaamheid als functie en ~~du als het ware geen twee ogenblikken dezelfde waarde en dezelfde werkzaamheid.~~

Zoals een kleur van karakter verandert naar haar omgeving, zoals eenzelfde stof zich tot allerlei scheikundige verbindingen leent al naar gelang van wat men er aan toevoegt, zoals gif wel eens schadelijk is in de maag en weldadig in het bloed, en omgekeerd, zo ontleen ook de menselijke daden hun betekenis aan hun verhoudingen tot, hun func-

ties tegenover andere daden en gebeurtenissen. Omdat de daad eenzijdig is en enkelvoudig, het leven veelzijdig en alomvattend, zo zal dezelfde daad in hetzelfde ogenblik tegelijkertijd *goed* en *slecht* zijn. Dus waar overgave en zelfvergetelheid de drijfveer is van het menselijk handelen, zelfs daar nog zondigt hij door zijn ontoereikendheid, niet door zijn morele ontoereikendheid, maar door zijn gebrek aan wijsheid als beperkt-zijn tegenover het onbeperkte leven.

Want wie *het goede, het ware* wil in de opvatting die we daarover hebben aangenomen van *eenheidsbeijvering*, kan zich laten leiden door *wijsheid* en door *liefde*.

Bij elkaar zijn ze datgene waaraan de mens ten gronde gaat – tegenover haat en onverstand, waardoor hij behouden blijft – en toch vallen ze, daartegenover bijbehorend, weer als een onderling contrast uiteen – beeld van het eeuwig in contrasten uiteenvallen aller dingen.

Immers, de ware wijsheid, wetend dat elke daad een eenzijdige is, kan niet tot de (liefdevolle) daad komen in de erkenning van de noodzakelijkheid, ook van het kwaad. De liefde daarentegen zal altijd pogend en handelend willen optreden en zal daarom in het dieper wezen der dingen en hun noodzaak uiteraard niet mogen, niet kunnen doordringen; dat wil zeggen nooit tot de ware wijsheid kunnen komen. De twee mooiste dingen die wij bezitten, onze liefde en onze wijsheid, zijn alweer tegenstrijdigheden, alweer ‘vijanden’ en laten zich nimmer tegelijkertijd verwezenlijken.

Alles waarin de liefdevolle Plato graag gelooft, wordt door de wijze Plato als onvervulbaar weerlegd, en de argumenten tegen Plato’s *Politeia*, de Staat, liggen in zijn eigen geschriften voor het grijpen.

De tegenstelling tussen *goedheid* en *wijsheid* ligt het zuiverst en duidelijkst – tenminste voor wie niet blind vertrouwen op wat hen daarover is ingeprent! – uitgedrukt in de gedachte van de Vader en de Zoon, in het algemeen in de voorstelling van een werkzaam en praktisch Middelaar. We weten hoe algemeen die gedachte is en hoe ze in oude godsdiensten en filosofieën in verschillende vormen terug te vinden zijn, waarvan er enige als het ware ineen zijn gevloeid en versmolten tot de in de christelijke kerken en samenlevingen zo volkomen onbegrepen en onverwerkte voorstelling van de Vader en de Zoon.

Duidelijk valt die vermenging van elementen uit verschillende ideeëncomplexen waar te nemen bij Philo in wiens geest zowel de Helleense, de joods-Perzische als de Egyptische wereldbeschouwingen waren opgenomen en die de daarin vervatte Middelaar-gedachten zocht te verenigen, de Joods-Perzische gedachte van de praktische en bemiddelende *Sophia* of 'wijsheid' – de Platonische wereldziel, Middelaar óók tussen *ideeënwereld* en *verschijnselenwereld* – altezamen door Philo begrepen in de *Logos*, die hij noemde Gods *eerstgeboren Zoon* – ook: plaatsvervanger, tolk, gezant en aartsengel.

Ligt nu niet in dit voortdurend en overal optreden van die Middelaar-gedachte voor ons het bewijs, dat de godheid zelve, in de zuivere opvatting van ALWIJSHEID door al deze dieptastende denkers onmogelijk als werkzaam, ingrijpend, zelfoptredend gedacht kon worden? De zuivere Griekse geest moest dit verschil tussen *wijsheid* en *goedheid* begrijpen en de onmogelijkheid inzien voor de wijsheid om in eigen gemoed partij te kiezen en daarin één deel de voorkeur te geven boven een ander, volgens ~~diezelfde wijsheid~~ bestaand en daarom van haar doordrongen deel. In de *wijsheid* is *goed & kwaad* één, ze berusten in de wijsheid in dezelfde mate als twee schalen van één balans, twee eeuwige onvermijdelijkheden. Maar de liefde, die andere eenheidsdrang, optredend naast en met de wijsheid, belijdt niettemin evenzeer voor eeuwig het goede en wijst het boze af – want de liefde streeft naar opheffing van eigen persoonlijkheid die zich in het boze staande houdt en mag dus om het goede te kunnen kiezen de grenzen tussen *boos* en *goed niet* uit het oog verliezen! Zo verschillen dan *liefde* en *wijsheid*, een zijnde, in hun streven en in hun wegen. Daarom scheidt de wijsheid als uit eigen wezen de goedheid af, daarom produceert de Vader de Zoon, zodat deze, ~~middelend, ingrijpend, de Liefde laat zegevieren waar de Vader, in de hoge rust van zijn Wijsheid, niet kan ingrijpen.~~

En dit wil dan eigenlijk zeggen: het menselijk inzicht in 's levens structuur, in de redelijkheid aller dingen, *zijn* wijsheid, verzoende zich aldus met zijn eeuwige drang naar liefde en recht, *zijn* Goedheid, in het beeld van de Vader en de Zoon, de *Wijze* en de *Goede*, die zijn twee en toch één, zoals de Wijsheid en de Goedheid, twee

in hun wegen, één in hun betekenis, elkaars contrast en aanvulling. Maar ook deze dingen kunnen alleen zuiver gedacht en gesteld worden waar het denken niet ondergeschikt is gemaakt, gebonden in dogma's, vastgeknoopt aan overwegingen van orde en nut, van macht en gezag, waar geen onzinnige dwang zegeviert over de intelligentie. Daarom leren wij ook niets van die aard, omdat we worden opgevoed in en door en voor de maatschappij, of om weer met Spinoza te spreken *niet om ons wijs, maar om ons gehoorzaam te maken* – dat is zonder wijsheid of onderscheidingsvermogen en daarom wordt ons wijsgemaakt dat we tegelijk *Wijs en Goed* zouden kunnen zijn, tegelijk *de waarheid spreken* en *onze naasten liefhebben*, zelf trouwens niet beter wetend en jaar in jaar uit herhalend en anderen inprentend, dat kinderen moeten worden *opgevoed tot christelijke en maatschappelijke deugden* alsof niet elke *christelijke deugd* onmaatschappelijk en elke maatschappelijke deugd onchristelijk ware en alsof er enige band bestond tussen de 'rok', die men vrijwillig weggeeft met de geëiste mantel, en de 'rok' die niet zo nader is als het hemd – tussen het *hebt uw naaste lief* en het *al te goed is buurmans gek*.

'Eén en dezelfde is de weg opwaarts en neerwaarts' zei Heraclitus. Is zelfbedwang altijd goed? Tegenover de moordenaar van uw moeder, de belediger van uw dochter? Dan is zelfbedwang hatelijke en onmenselijke gevoelloosheid. Is trouw goed? Trouw is dikwijls medeplichtigheid. Is ontrouw dan goed? Ontrouw is meestal verraad. Is bedaartheid goed? Bedaartheid is gemis aan hartstocht. Is dan hartstocht goed? Hartstocht is gemis aan bedaartheid. Is zachtmoedigheid goed? *Zalig zijn de zachtmoedigen maar zachte heelmesters maken stinkende wonden*. Is rechtvaardigheid goed? *Summum jus, summa iniuria*.¹

Hoe denken we over een moeder die haar criminele kind verraadt? Ze is rechtvaardig, maar ze mist liefde. Hoe over haar die het kind vrijlaat, loslaat op anderen. Zij bezit liefde, maar ze is onrechtvaardig. Is onpartijdigheid goed? Ze wijst op gemis aan geestdrift die een schromelijk tekort kan blijken. Is geestdrift goed? Ze wijst op gemis

¹ *Het hoogste recht, het hoogste onrecht*, d.i. het formeel *juiste recht* kan moreel *grof onrecht* zijn.

aan onpartijdigheid die tot misdaden kan drijven. Is het goed de ongevraagde rok te geven bij de opgeëiste mantel?

Ja, voor de hoogheid van eigen ziel, nee, tegenover de medemens, die wellicht beter af is met een weigering of een terechtwijzing. Was de legendarische dag die de weg der mensheid scheidde van die der dieren, de dag dat de mens een stok opnam om zich te verdedigen, zijn eerste werktuig, was die dag een gelukkige dag? Hij leidde op wegen van wijsheid en vernuft, hij leidde af van de wegen der intuïtie en zintuiglijke verfijning.

Alle goed is kwaad, alle winst is verlies, elke vooruitgang is achteruitgang, één en dezelfde is de weg opwaarts en neerwaarts.¹

2026

¹ Deze tekst is ontleend aan § 4 van de Inleiding.

§ 1 Eenheid en Contrast

§ 2 Eenheid en eenvormigheid

§ 3 De vijanden van de maatschappij en haar steunpilaren

§ 4 Wederom: de vijanden van de maatschappij en haar steunpilaren

§ 5 De Steunpilaren; individualistisch - egocentrisch

§ 6 Ontstaan en wezen van de oppositie

COLOFON

LETTERS:

Adobe Garamond Pro / Alte Schwabacher
Baskerville / Bodoni 72/Bodoni URW
DTL Haarlemmer / Dutch Mediaeval
Filosofia
Garalda / Garamond Premier Pro
LTC Bodoni 175
Minion Pro
Salden Black/Salden Caps/Salden Titling
Trinite No2/Trinite No.4/Trinite Titling

PAPIER:

90 g/m lichtgetint hvo

ONTWERP & UITVOERING:

Zuider-Amstelboeken

TECHNISCHE REALISATIE:

CB-Printforce/*Joint Book Services*

WWW

uitgeverijbraxas.nl

ISBN 9789079133291

Derde vermeerderde druk, oktober 2024

15 juni 2026, 21:28